

Μητροπολίτης
Δαμασκηνός Παπανδρέου
1936 – 2011

Αφιερωματικός – Πολυσυλλεκτικός Τόμος

Δήμος Θέρμου

ΘΕΡΜΟ 2021

Μητροπολίτης
Δαμασκηνός Παπανδρέου
1936 – 2011

Αφιερωματικός – Πολυσυλλεκτικός Τόμος

Μητροπολίτης
Δαμασκηνός Παπανδρέου
1936 – 2011

Αφιερωματικός – Πολυσυλλεκτικός Τόμος

Δήμος Θεσσαλονίκης

ΘΕΡΜΟ 2021

Μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπαανδρέου 1936 – 2011

Αφιερωματικός – Πολυσυλλεκτικός Τόμος

© Copyright Δίμος Θέρμου

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με το ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ασημκόπουλος

Μεσολόγγι, Ιωσήφ Ρωγών 24, Τ.Κ. 30200
τηλ.: 26310 27007 • e-mail: asimtype@otenet.gr

ISBN: 978-618-85644-0-4

Ο παρόν πολυσυλλεκτικός – αφιερωματικός τόμος εις μνήμην του Μητροπολίτη Αδριανουπόλεως Δαμασκηνού Παπανδρέου, Του από Ελβετίας, εκδόθηκε τον Αύγουστο του 2021 από τον Δήμο Θέρμου με την ευκαιρία συμπλήρωσης 10 ετών από την εκδημία του Μακαριστού Μητροπολίτη.

Κάποια κείμενα αναφέρονται στην δράση του Μακαριστού μέσα από μια ακαδημαϊκή προσέγγιση, ενώ κάποια πραγματεύονται ερευνητικά ενδιαφέροντα των συγγραφέων και αποθησαυρίζονται στον παρόντα τόμο προς τιμήν του.

Ο παρών τόμος διανέμεται Δωρεάν.

Η Επιτροπή Επιμέλειας και Έκδοσης του Τόμου
απαρτίζεται από τους κάτωθι:

Χαράλαμπος Καραπάνος

Συντονιστής της Επιτροπής Επιμέλειας και Έκδοσης.

Χρήστος Ξηρός

Υπεύθυνος Επικοινωνίας.

Βασίλειος Γούλας

Ακαδημαϊκό Υπεύθυνο.

Άπαντες οι ανωτέρω απασχολήθηκαν εθελοντικά στο πλαίσιο προσφοράς στην κατεύθυνση υλοποίησης της πρωτοβουλίας του Δήμου Θέρμου για το συντονισμό της έκδοσης του παρόντος.

Περιεχόμενα

Αντί Προλόγου	15
Επιστολή της Α.Θ.Π του Οικουμενικού Πατριάρχη κ. Βαρθολομαίου .	
Χαιρετισμός Δημάρχου Θέρμου κ. Σπυρίδωνος Κωνσταντάρα	17
Εισαγωγικό Σημείωμα Πρέσβεως κ. Δημητρίου Παπανδρέου	19

Κείμενα

Βενιζέλος Ευάγγελος	23
Πρώην αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης και υπουργός Εξωτερικών. Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου, Νομική Σχολή ΑΠΘ. <i>Δαμασκηνός Παπανδρέου: από τη θεολογία της δράσης στη θεολογία της σιωπής.</i>	
Βλαχάβας – Φιλιώτης Χρήστος	27
Πρωτοπρεσβύτερος, Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού, Θεολογική Σχολή ΑΠΘ <i>Η Ερμηνεία του χωρίου Ρωμ. 5, 12-14 στη διαμόρφωση του πολιτισμού της Δυτικής Ευρώπης (13^{ος} - 18^{ος} αι.) κατά το Γάλλο ακαδημαϊκό Jean Delumeau.</i>	
Βλαχόπουλος Σπυρίδων	47
Καθηγητής Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών <i>Καλλιτεχνική ελευθερία και σεβασμός στο θρησκευτικό συναίσθημα: Η σύνθεση των συνταγματικών ελευθεριών μέσα από την ανεκτικότητα.</i>	
Βλάχος Ιερόθεος	57
Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου <i>Οι θεολογικοί διάλογοι κατά τον π. Ιωάννη Ρωμανίδη.</i>	
Γιαγκάζογλου Σταύρος	67
Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ <i>Η αποστολή και η οικουμενική μαρτυρία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον σύγχρονο κόσμο. Η συμβολή και το έργο του Δαμασκηνού Παπανδρέου, Μητροπολίτη Ανδριανουπόλεως.</i>	

Γκρέκας Αρίσταρχος	97
<p>Αρχιμανδρίτης, Επίτκ. Καθηγητής Τμήματος Θεολογίας, Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών</p> <p><i>Η συμβολή του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά στην ανατολική ορθόδοξη παράδοση.</i></p>	
Καλλιακμάνης Βασίλειος	119
<p>Πρωτοπρεσβύτερος, Καθηγητής Τμήματος Θεολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης</p> <p><i>Η συμβολή του Μητροπολίτου Ελβετίας Δαμασκηνού στη Μαρτυρία της Ορθοδοξίας στο δυτικό κόσμο και την καλλιέργεια της πανορθόδοξης ενότητας.</i></p>	
Μπος Ιωσήφ	129
<p>Μητροπολίτης Μπουένος Άιρες και Νοτίου Αμερικής, Πρόεδρος της Οικουμενικής Επιτροπής Χριστιανικών Εκκλησιών της Αργεντινής</p> <p><i>Το δίλημμα μιας κοινής ορθόδοξης οικουμενικής μαρτυρίας στην Νότιο Αμερική.</i></p>	
Παπαγεωργίου Νίκη	141
<p>Καθηγήτρια Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ.</p> <p><i>Η Ορθόδοξη Εκκλησία στην πλουραλιστική Ευρώπη: Οι θέσεις του Μητροπολίτη Δαμασκηνού Παπανδρέου.</i></p>	
Παπανικολάου Γαβριήλ	153
<p>Μητροπολίτης Ν. Ιωνίας, Φιλαδελφείας, Ηρακλείου & Χαλκηδόνος</p> <p><i>Η προσφορά του Μητροπολίτου Δαμασκηνού Παπανδρέου στην ανάπτυξη του εν Σαμπεζύ Ορθοδόξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου.</i></p>	
Παυλόπουλος Προκόπιος	163
<p>Τέως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών</p> <p><i>Η διαχρονική αξία του βυζαντινού πολιτισμού.</i></p>	
Πόθος Μάξιμος	169
<p>Μητροπολίτης Ελβετίας</p> <p><i>Μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου Προϊστάμενος του Ορθοδόξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου και πρώτος Μητροπολίτης Ελβετίας.</i></p>	
Σταθοκόστα Βασιλική	179
<p>Αναπλ. Καθηγήτρια, Τμήμα Θεολογίας, Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ</p> <p><i>Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου και η συμβολή του στην ανάπτυξη των οικουμενικών διαλόγων.</i></p>	

Τσομπανίδης Στυλιανός 189
Καθηγητής Τμήματος Θεολογίας ΑΠΘ
*Μητροπολίτης Δαμασκηνός (Παπανδρέου) Ο οραματιστής
της ζωντανής οικουμένης.*

Brun Maria 205
Δρ Θεολογίας, (Μετάφραση από τη Γερμανική: Αλεξάνδρα Παύλου)
*Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου και η συμβολή του
στην ανάπτυξη των οικουμενικών σχέσεων και του ενδοχριστιανικού διαλόγου.*

Καραπάνος Χαράλαμπος 243
Επιλογικό Σημείωμα.

Ξενόγλωσσα Κείμενα

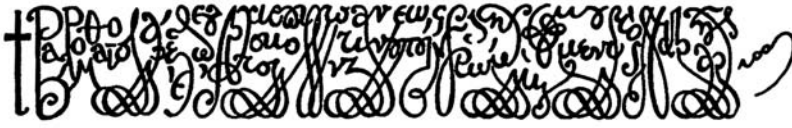
Χρήστος Αραμπατζής 217
Professor of Christian Literature
Faculty of Theology
Aristotle University of Thessaloniki
*The Acceptance and Veneration of St. Ambrose in the Greek Orthodox Church
and Theology of the 20th Century.*

Prof. Barbara Hallensleben / Prof. Guido Vergauwen 235
Social Ethos and Diakonia – A New Ecumenical Mission.

Τοῖς ἐντευξομένοις ἀδελφοῖς καί τέκνοις τῆς ἡμῶν Μετριότητος, χάριν καί εἰρήνην παρά Θεοῦ.

Χαιρετίζομεν τὴν ἔκδοσιν τοῦ παρόντος Αἰφιερωματικοῦ Τόμου εἰς μνήμην τοῦ μακαριστοῦ ἀδελφοῦ Μητροπολίτου Ἀδριανουπόλεως, τοῦ ἀπὸ Ἑλβετίας, Δαμασκηνοῦ, ἐπὶ τῇ συμπληρώσει, κατὰ τὸ τρέχον ἔτος, δεκαετίας ἀπὸ τῆς εἰς Κύριον ἐκδημίας αὐτοῦ, ἐκφράζοντες ἐν ταυτῷ εἰς τοὺς ὑπευθύνους τοῦ ἐγχειρήματος τὴν εὐαρέσκεϊαν τῆς ἡμῶν Μετριότητος καί συγχαρητήρια εἰς τοὺς ἐλλογιμωτάτους συγγραφεῖς διὰ τὰ κείμενά των.

Ἐγνωρίσαμεν τὸν Βασίλειον Παπανδρέου ὡς ὁμογάλακτον ἱεροσπουδαστὴν εἰς τὴν Ἱερὰν Θεολογικὴν Σχολὴν Χάλκης. Διεκρίνετο διὰ τὴν εὐφυΐαν, τὸν δυναμισμὸν, τὰ πολλὰ ἐνδιαφέροντά του, καθὼς καί διὰ τὴν ἀγάπην του διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, χαρίσματα, τὰ ὅποια ἐνεπλουτίσθησαν κατὰ τὴν τετραετὴ παραμονὴν του εἰς τὸν Λόφον τῆς Ἑλπίδος. Ὡς ἔχει προσφυῶς σημειώσει νεώτερος ἀπόφοιτος τῆς Σχολῆς μας, ἡμεῖς οἱ Χαλκίται «διδαχθήκαμε νὰ βλέπομεν τὸν ἄνθρωπο καί τὸν κόσμον χωρὶς παρωπίδες, μὲ ἀνοιχτοσύνη καί ἐμπιστοσύνη στὴν πρόνοια τοῦ Θεοῦ. Μάθαμε ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη Παράδοση δὲν εἶναι ἀρχαιολογικὸ μνημεῖο γιὰ νὰ τὸ συντηροῦμε ὡς μουσειακὸ εἶδος. Δέν εἶναι ἡ 'ψῆφος τῶν νεκρῶν' στὴ ζωὴ μας, ἀλλὰ ζῶσα παρακαταθήκη. Ἡ Χάλκη μᾶς δίδαξε ὅτι τὸ καίριο ἐρώτημα γιὰ ἐμᾶς σήμερα εἶναι τὸ πῶς θὰ συνδυάσουμε νὰ εἴμαστε σύγχρονοι ἄνθρωποι καί συνεπεῖς ὀρθόδοξοι χριστιανοί, πῶς θὰ βιώσουμε τὴν ὀρθόδοξη ταυτότητά μας μέσα στὸν σύγχρονο κόσμον, τίς προκλήσεις πού ἀντιμετωπίζουμε καί τίς θετικὲς δυνατότητες πού μᾶς ἀνοίγει».

Αὐτὸ τὸ «πνεῦμα τῆς Χάλκης» ἐνεσάρκωσεν ὁ διάκονος (1959), πρεσβύτερος (1961), καί, ἀπὸ τὸ ἔτος 1970, Μητροπολίτης Δαμασκηνός, εἰς ὅλας τὰς φάσεις τῆς ζωῆς του καί εἰς ὅλας τὰς διαστάσεις τῆς εὐθύνης του. Καθοριστικὴν καμπὴν εἰς τὴν ζωὴν του ἀπετέλεσεν ἡ τοποθέτησίς του ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ νεοπαγοῦς Ὁρθοδόξου Κέντρου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐν Σαμπεζύ Γενεύης καί ὁ διορισμὸς του ὡς Προϊσταμένου τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῆς Προπαρασκευῆς τῆς Ἁγίας καί Μεγάλης Συνόδου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (1969). Ἐκτοτε, καί ἐπὶ τρεῖς καί πλέον δεκαετίας, ὁ Μητροπολίτης Τρανουπόλεως καί, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1982, πρῶτος Μητροπολίτης Ἑλβετίας Δαμασκηνός, μὲ βάσιν τὸ Σαμπεζύ, συνέβαλε μεγάλως εἰς τὴν πορείαν πρὸς τὴν πανορθόδοξον Σύνοδον, εἰς τοὺς διαχριστιανικοὺς καί τοὺς διαθρησκευτικοὺς διαλόγους καί εἰς τὴν συνάντησιν τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ τὸν σύγχρονον κόσμον. Τὸ Ὁρθόδοξον Κέντρον κατέστη σύμβολον τῆς ἀνοικτοσύνης τῆς Ὁρθοδοξίας, τῆς καλλιιεργείας τῆς Ἱερᾶς Ἐπιστήμης ὡς «θεολογίας ἐν διαλόγῳ», τόπος συναντήσεως τῶν διαφορετικῶν, ὑπερβάσεως ἀμοιβαίων προκαταλήψεων καί σφρηηλατήσεως δεσμῶν ἐμπιστοσύνης, φιλίας καί συνεργασίας. Ὁ μακαριστὸς ἀδελφός κατενόησεν ὅτι ἡ ἀλληλοκατανόησις τῶν θρησκευτῶν καί ἡ εἰρηνικὴ συνύπαρξις των ἀποτελοῦν κεντρικὸν ὄρον διὰ τὴν εἰρήνην τῶν λαῶν καί τῶν πολιτισμῶν.

Ὁ Μητροπολίτης Δαμασκηνός προσέφερε πολλά καί εἰς τόν χώρον τῆς ἀκαδημαϊκῆς θεολογίας, ὡς καθηγητής εἰς τήν Θεολογικήν Σχολήν τῆς Λουκέρνης καί εἰς ἄλλα ἀνώτατα ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα, ὡς εἰσηγητής εἰς θεολογικά συνέδρια, καθὼς καί μέ τό ἀξιόλογον συγγραφικόν του ἔργον. Ὑπῆρξεν ὁ ἐμπνευστής τῶν Θεολογικῶν Σεμιναρίων τοῦ Ὁρθοδόξου Κέντρου, τά ὁποῖα ἀπό τό 1981 καί ἔξης, συνεκέντρωναν ἐκλεκτούς ὁμιλητάς καί πολλούς φερέλπιδας νέους θεολόγους καί ἄλλους ἐνδιαφερομένους. Τά Πρακτικά αὐτῶν τῶν ἰδιαίτερας σημαντικῶν ἐκδηλώσεων ἐξεδόθησαν εἰς τήν γνωστήν σειράν Études théologiques de Chambésy.

Μέγα ἐπίτευγμα τοῦ ἀειμνήστου ἀδελφοῦ εἶναι ἡ ἰδρυσις τοῦ Ἰνστιτούτου Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν Ὁρθοδόξου Θεολογίας ἐν Σαμπεζύ, τό ὁποῖον ἀπό τοῦ ἔτους 1997 μέχρι σήμερον, ἐκπαιδεύει, ἐν ἀγαστῇ συνεργασίᾳ μετὰ τῶν Πανεπιστημίων Φριβούργου καί Γενεύης, φοιτητάς ἀπό ὀλόκληρον τόν Ὁρθόδοξον κόσμον, καλλιεργεῖ εἰς αὐτούς οἰκουμενικόν πνεῦμα καί τοὺς προετοιμάζει διά καρποφόρον διακονίαν τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ εἰς τὰς κατά τόπους Ὁρθοδόξους Ἐκκλησίας καί διά τήν συμμετοχήν των εἰς τὰ Οἰκουμενικά δρώμενα.

Διά τήν παρουσίαν του εἰς τὰ θεολογικά γράμματα, εἰς τήν Οἰκουμενικήν Κίνησιν καί τόν διάλογον τῶν θρησκευτῶν, καθὼς καί διά τήν προσφοράν του εἰς τήν Ἐκκλησίαν, ὁ μητροπολίτης Δαμασκηνός ἐτιμήθη πολλαχῶς ἀπό Πανεπιστήμια, Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν, Θεολογικάς Σχολάς, ἐπιστημονικάς ἐταιρίας, διεθνεῖς ὀργανισμούς, καθὼς καί ἀπό τὰς Ὁρθοδόξους Ἐκκλησίας καί τόν λοιπόν Χριστιανικόν κόσμον, καταλιπὼν μνήμην σπουδαίου ἐκκλησιαστικοῦ ἀνδρός, ὁ ὁποῖος δέν ἔκρυπεν, ἀλλά ἐπολλαπλασίασε τό δοθέν ἄνωθεν αὐτῷ τάλαντον. Αἰσιονημόνευτος εἶναι καί ἡ προσφορά του εἰς τήν Ἱεράν Μητρόπολιν Ἑλβετίας, διά τῆς ἰδρύσεως νέων ἐνοριῶν, τῆς ἀνεγέρσεως ἱερῶν ναῶν, τῆς ὀργανώσεως ποιμαντικῶν δομῶν, τῆς συνεργασίας μέ τὰς Ἑλβετικάς ἀρχάς καί τοὺς ἐκεῖσε οἰκουμενικούς ὀργανισμούς κ. ἄ..

Μέ αὐτάς τὰς σκέψεις, δοξάζοντες τόν Δομήτορα τῆς Ἐκκλησίας καί Δοτήρα παντός ἀγαθοῦ, τόν χαρισάμενον τῇ Ἁγίᾳ Αὐτοῦ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ τόν αἰδιδιμον Μητροπολίτην Δαμασκηνόν, καί ἐκφράζοντες ὑμῖν ἅπαξ ἔτι, ἀξιότιμε κύριε Δήμαρχε Θέρμου, καί τοῖς συνεργάταις ὑμῶν, τὰς εὐχαριστίας τῆς Κωνσταντινουπολίτιδος Ἐκκλησίας διά τόν μετὰ χειρᾶς Τόμον καί τήν ὀργάνωσιν ἡμερίδος διά τήν παρουσίαν αὐτοῦ, πρὸς τιμὴν τοῦ ἀγλαοῦ βλαστοῦ τῆς Κάτω Χρυσοβίτας Αἰτωλίας, ἐπικαλούμεθα ἐφ' ὑμᾶς, καί ἐπὶ πάντας τοὺς ἐντευξομένους εἰς τήν παροῦσαν ἔκδοσιν, τήν χάριν καί τό ἔλεος τοῦ Θεοῦ τῆς ἀγάπης.

Εἴη ἡ μνήμη τοῦ μακαριστοῦ ἀδελφοῦ καί συλλειτουργοῦ Δαμασκηνοῦ αἰωνία!

βκα' Μαΐου 1987
 Ἐπισημοῦς ἀγαθῆς ἐν χειρῶν ἀδελφῶν
 καὶ διάσεως Θεοῦ εὐχέμεθα β.

Χαιρετισμός

Το Θέρμο, η πατρώα γη του Αγίου Κοσμά του Αιτωλού, είναι μια περιοχή ευλογημένη από τον Θεό. Ένας τόπος που προσέφερε στην Δημοκρατία από την αρχαιότητα αποτελώντας την έδρα της Αιτωλικής Συμπολιτείας αλλά και συνέχισε στο διάβα των αιώνων μέχρι και σήμερα να γεννά και να εμπνέει προσωπικότητες που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο όχι μόνο στους τομείς των δραστηριοτήτων και ενδιαφερόντων τους αλλά και στην διαμόρφωση τελικά της σύγχρονης πραγματικότητας.

Στην Ορθόδοξη Εκκλησία που η Ελλάδα και η ανθρωπότητα οφείλουν τόσα αλλά και αποτελεί την ελπίδα σε ένα ανοιχτό διάλογο με το μέλλον καθώς είναι ο: «πόλος μέσα στην Ιστορία, ό οποίος συνεχώς πραγματώνεται, αυξάνει και αγωνίζεται να μεταμορφώσει τον κόσμο. Δεν τὴ χαρακτηρίζει ἡ φυγὴ ἀπὸ τὴν Ιστορία καὶ τὸν κόσμο, ἀλλὰ ἡ προσπάθεια μεταμόρφωσης τῆς Ιστορίας καὶ τοῦ πτωτικοῦ κόσμου» (Καθηγητοῦ ΕΚΠΑ, π. Γρηγορίου Παπαθωμά, Εκκλησιολογία και Ανθρώπινα Δικαιώματα) η πατρική μας γη προσέφερε στην ανθρωπότητα μεταξύ άλλων επιφανών Τον Μακαριστό Μητροπολίτη Ελβετίας Δαμασκηνό Παπανδρέου.

Αδιαμφισβήτητα ο Μακαριστός Δαμασκηνός ήταν μια προσωπικότητα που δεν χωρά σε λίγες γραμμές ούτε υπάρχει σε παρελθοντικό χρόνο αλλά παραμένει παρών δια του μνημειώδους έργου που προσέφερε στην ανθρωπότητα. Χωρίς καμιά υποχώρηση σε ζητήματα δογματικά αγωνίστηκε για το άνοιγμα της Ορθοδοξίας στο σύγχρονο κόσμο και με την βαθιά του πεποίθηση ότι στη βάση της αγάπης μπορεί να επιτευχθεί η αλληλοκατανόηση, αγωνίστηκε μέχρι τέλους του βίου του για την ειρήνη των λαών.

Να ευχαριστήσω όλες και όλους όσους εργάστηκαν για την υλοποίηση της παρούσας έκδοσης. Να ευχαριστήσω όλες και όλους όσους κατέθεσαν τις εμπειρίες τους, τις σκέψεις τους, τους ακαδημαϊκούς προβληματισμούς που εμπνέονται είτε από μια προσωπική συνεργασία και γνωριμία με τον Μακαριστό είτε από εντατική μελέτη και επαφή με το έργο Του.

Το Θέρμο δια Του Μακαριστού Δαμασκηνού μεταλαμβάνει την ανοιχτοσύνη της Ορθοδοξίας και επικοινωνεί διαρκώς και εντατικά με την ανθρωπότητα σύμπασα.

Αιωνία η μνήμη Αυτού.

Σπυρίδων Κωνσταντάρας
Δήμαρχος Θέρμου

Μητροπολίτης Δαμασκηνός, ο Διπλωμάτης ιεράρχης

Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου υπήρξε μια εξέχουσα και πολυσχιδής εκκλησιαστική και ακαδημαϊκή προσωπικότητα, διαπρύσιος κήρυκας του Ορθοδόξου πνεύματος παγκοσμίως, προαγωγός της διορθόδοξης και διαθρησκευτικής αλληλεγγύης διαλόγου και αλληλοκατανόησης.

Ο Αιτωλός ιεράρχης με την υψηλού επιπέδου θύραθεν παιδεία του, τη θεολογική συγκρότηση με κατάρτιση ιστορικού και θεολόγου ταυτόχρονα, ήταν σε θέση να αντιληφθεί με την διεισδυτική του ματιά τις λεπτές διαχωριστικές γραμμές που τέμνουν επιστήμες, όπως η Εκκλησιαστική ιστορία, η απολογητική θεολογία, η ιστορία των θρησκειών και ιδιαίτερα την προσφιλή του φιλοσοφία της ιστορίας ακολουθώντας πιστά τις διδαχές του μεγάλου ιστορικού στον τομέα αυτό Arnold Toynbee.

Ο Δαμασκηνός κατόρθωσε πολύ γρήγορα μετά την ολοκλήρωση του μεταπτυχιακού κύκλου των σπουδών του να κερδίσει την εμπιστοσύνη όσων έκριναν ότι έχουν μπροστά τους ένα ανήσυχο πνεύμα του δευτέρου ημίσεος του 20^{ου} αιώνα που αντιλαμβάνόταν με οξύδερκεια τις μεγάλες μεταπολεμικές εξελίξεις.

Ο πρώην μητροπολίτης Ελβετίας αποτύπωσε ιδανικά με την γραφίδα του τις κρίσιμες τάσεις στο χώρο του Ευρωπαϊκού πνεύματος, και την επιθυμία των θρησκειών να προσφέρουν ένα Ευαγγέλιο αισιοδοξίας στις γενιές που βίωσαν τον πόλεμο. Από την δυναμική αυτή των πραγμάτων δεν θα μπορούσε να απουσιάσει η Ορθοδοξία που κλήθηκε και εκείνη να ανταποκριθεί στις προκλήσεις της εποχής.

Λίγο μετά την άρση των αναθεμάτων ανάμεσα στον Καθολικισμό και την Ορθοδοξία αρχίζει η μεγάλη αποστολή του χαρισματικού ιεράρχη στη Δύση. Αρχικά, ως επικεφαλής της μοναστικής κοινότητας του Taize στην Γαλλία και ακολούθως το 1969 ως προϊστάμενος του νεοσυσταθέντος στη Γενεύη Ορθόδοξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Ο τότε Πατριάρχης Αθηνάγορας, ιεράρχης και εκείνος με γνώση του πολιτικού μεταπολεμικού χωροχρόνου προέβη σε μία ιστορικής σημασίας απόφαση, ιδρύοντας το Ορθόδοξο Κέντρο στην Γενεύη, την πρεσβεία ουσιαστικά του Πατριαρχείου στην Δύση.

Σκοπός αυτής της πρωτοβουλίας του Αθηνάγορα ήταν να φέρει την Ορθοδοξία σε απευθείας επαφή με το Ευρωπαϊκό Κέντρο των Διεθνών Οργανισμών, την Γενεύη, πόλη συναντήσεων και διαλόγου, και έδρα του Παγκόσμιου Συμβουλίου των Εκκλησιών.

Ο τότε Πατριάρχης Κων/πόλεως ενεπιστεύθη την κρισιμότητα αυτής της Αποστολής στον μόλις 33 ετών Δαμασκηνό ο οποίος ταχύτατα προσαρμόστηκε στο περιβάλλον της Γενεύης, εκπληρώνοντας στο έπακρο την αποστολή του και ανταποκρινόμενος πλήρως στις προσδοκίες όσων πίστεψαν στο όραμά του.

Επί θητείας Δαμασκηνού νέες κτιριακές εγκαταστάσεις προσετέθησαν στις ήδη υπάρχουσες του Ορθόδοξου Κέντρου, ανοικοδομήθηκε ο περικαλλής Ναός του Αποστόλου Παύλου, και το Ορθόδοξο Κέντρο μετατράπηκε σε χώρο συνεδρίων, διορθόδοξων και διαθρησκευτικών διασκέψεων, εκκλησιαστικού διαλόγου και προώθησης της Ορθοδοξίας.

Δεν είναι στις προθέσεις μου φυσικά ούτε να θεολογήσω, ως μη αρμόδιος, ούτε να υπεισέλθω στην ουσία των θρησκευτικών συναντήσεων που πραγματοποιηθήκαν στην Γενεύη υπό την εποπτεία του Δαμασκηνού.

Είχα την τύχη να συμμετάσχω σε ορισμένες από αυτές τις δραστηριότητες, ως απλός και εκ του μακρόθεν παρατηρητής, αλλά δεν μπορώ να μην καταγράψω την πνευματική εγρήγορση που διακατείχε τον Δαμασκηνό οσάκις προσπαθούσε με το οργανωτικό του πνεύμα και την ικανότητα επιτυχούς συντονισμού των εργασιών να ολοκληρώσει θετικά τις συναντήσεις αυτές.

Ο Δαμασκηνός δεν ήταν συνεπώς μία απλή περίπτωση ιερωμένου, συνδύαζε την θεολογία, την γνώση της ιστορίας, υπήρξε προσωπικότητα με ηγετικές ικανότητες και με το χάρισμα της πειθούς που μαγνίτιζε τους συνομιλητές του και όσους τον γνώριζαν από κοντά.

Στοιχεία της ξεχωριστής προσωπικότητας του αξέχαστου θείου μου, μπορούν να αναζητηθούν από τους σύγχρονους μελετητές στην εργογραφία του, και στα βιβλία που συνέγραψε.

Ξεχωρίζω ως ιστορικός και διπλωμάτης δύο από αυτά τα οποία συστήνω ανεπιφύλακτα προς ανάγνωση. Το «Ορθοδοξία και Κόσμος» όπου ο μελετητής θα διακρίνει την «αγωνία» του Δαμασκηνού για το μέλλον του σύγχρονου κόσμου αναλύοντας υποδειγματικά και με βάση τις αρχές της διαλεκτικής βασικές έννοιες της φιλοσοφίας της ιστορίας. Το δεύτερο πόνημα γράφτηκε από κοινού με τον μετέπειτα προκαθήμενο της Καθολικής Εκκλησίας Καρδινάλιο Ratzinger, και φέρει τον τίτλο «Η Χριστιανική Κληρονομία της Ευρώπης». Με αξεπέραστο τρόπο, Ratzinger και Δαμασκηνός περιγράφουν τα θεμέλια του Ευρωπαϊκού οικοδομήματος, ήτοι χριστιανική πίστη, ρωμαϊκό δίκαιο, αρχαία ελληνική σκέψη συνθέτοντας εν τις πράγμασι τους πυλώνες του Ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Τα έργα του Δαμασκηνού Παπανδρέου συγκαταλέγονται σε εκείνη την κατηγορία των μελετών που θα τα χαρακτήριζα «βιβλία διπλής ανάγνωσης», δεν είναι εύκολα κατανοητά, και η πυκνότητα των νοημάτων απαιτεί αντίστοιχη επιστημονική συγκρότηση από τον αναγνώστη.

Αυτός ήταν ο θεός μου, Δαμασκηνός Παπανδρέου, αδελφός του αείμνηστου πατρός μου Δημοσθένη, που ετίμησε με την προσφορά του και εξακολουθεί να το πράττει την γενέτειρά του.

Συγχαίρω θερμά όσους είχαν την έμπνευση να τιμήσουν με αυτή την πρωτοβουλία την επέτειο συμπλήρωσης 10 ετών από την εκδημία του Δαμασκηνού, και καλώ όλους, στον τόπο που γέννησε τον Κοσμά τον Αιτωλό, να συνεχίσουν να μελετούν το έργο του Δεσπότη από την Κάτω Χρυσοβίτσα που κατατάσσεται στις μεγαλύτερες εκκλησιαστικές μορφές της σύγχρονης εποχής, της Ορθοδοξίας και όχι μόνον.

Δημήτριος Παπανδρέου
Πρέσβης

Δαμασκηνός Παπανδρέου: από τη θεολογία της δράσης στη θεολογία της σιωπής

Ευάγγελος Βενιζέλος

*Πρώην αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης και υπουργός Εξωτερικών.
Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου, Νομική Σχολή ΑΠΘ.*

Η καμπύλη που διέγραψε στον επίγειο βίο του ο Μακαριστός Μητροπολίτης Ανδριανουπόλεως, ο από Ελβετίας Δαμασκηνός (Παπανδρέου) προσφέρεται ως πεδίο προβληματισμού γύρω από δυο καίρια ερωτήματα. Δυο ερωτήματα κατά τη γνώμη μου βαθύτατα ανθρωπολογικά και θεολογικά.

Το πρώτο ερώτημα είναι πώς διαμορφώνονται οι εκκλησιαστικές προσωπικότητες. Ποιο στοιχείο είναι αυτό που αναδεικνύει ένα παιδί από την Κάτω Χρυσοβίτσα του Θέρμου Αιτωλοακαρνανίας σε Ιεράρχη του Οικουμενικού Θρόνου με πραγματικά οικουμενικό κύρος, σε διεθνή θεολογική προσωπικότητα, σε εμβληματική δημόσια φυσιογνωμία με εντυπωσιακή αποδοχή στην Ελβετία, σε στιβαρό «απόστολο» της Ορθοδοξίας που από τη λίμνη της Γενεύης, την πόλη του Καλβίνου, εξέπεμπε τα μηνύματα της ορθόδοξης μαρτυρίας σε όλο τον κόσμο;

Υπάρχουν πολλά και προφανή πραγματολογικά δεδομένα που δικαιολογούν τη διαμόρφωση αυτής της προσωπικότητας. Η σύνθετη εμπειρία της Χάλκης εκπαιδευτική και εκκλησιαστική, το μεγάλο σχολείο της ταπεινής μεγαλοπρέπειας του Φαναρίου, οι υψηλού επιπέδου σπουδές στα γερμανικά πανεπιστήμια, η ισότιμη, άνετη και φιλική σε προσωπικό επίπεδο επαφή με τη ρωμαιοκαθολική και την προτεσταντική θεολογική κοινότητα, η επίμονη ενασχόληση με την προπαρασκευή της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου που έγινε πραγματικότητα το 2016, η πολυετής τριβή με τους διαχριστιανικούς και διαθρησκευτικούς διαλόγους, η διαμονή στην έδρα της Κοινωνίας των Εθνών, τη δεύτερη έδρα του ΟΗΕ και έδρα πάμπολων διεθνών οργανισμών, η ίδια η σύλληψη του Ορθόδοξου Κέντρου

του Οικουμενικού Πατριαρχείου και του Ινστιτούτου μεταπτυχιακών σπουδών και πολλά άλλα.

Η συνεχώς αναφερόμενη στενή φιλική σχέση του Δαμασκηνού με τον επίτιμο πλέον Πάπα (Pontifex emeritus) Βενέδικτο XVI, ήταν στην αφετηρία της μια συναδελφική σχέση έγκριτων θεολόγων ο καθένας από τους οποίους καλλιεργεί και εκπροσωπεί το δόγμα του. Ήταν όμως και μια ένδειξη του επιπέδου στο οποίο εκινείτο διεθνώς ο Δαμασκηνός. Αυτό ήταν το ψηλότερο δυνατό.

Όλα αυτά συνθέτουν ένα εντυπωσιακό βιογραφικό σημείωμα, καταγράφουν μια σπάνιας έντασης και ποιότητας διακονία υπέρ της Αγίας Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, δείχνουν τις δυσχέρειες και το μεγαλείο μιας μειονοτικής Ορθοδοξίας που καλείται να οργανώσει την παρουσία και τη μαρτυρία της στο περιβάλλον μη ορθοδόξων κοινωνιών, χωρίς την ασφάλεια και την ευκολία της εκκλησίας της «επικρατούσας» θρησκείας με την έννοια της θρησκείας της συντριπτικής πλειοψηφίας της κοινωνίας.

Δείχνουν επίσης την παιδεία, την πειθαρχία και τις ικανότητες, θεολογικές αλλά και διπλωματικές, που απαιτεί η συμμετοχή στους διορθοδόξους, τους διαχριστιανικούς και τους διαθρησκευτικούς διαλόγους και μάλιστα η εκπροσώπηση του Οικουμενικού Θρόνου.

Δεν αρκεί όμως ο ανοικτός διανοητικός ορίζοντας, η διαφοροποίηση από τον εκκλησιαστικό επαρχιωτισμό, η κοσμοπολίτικη, δηλαδή οικουμενική θεώρηση του κόσμου και των προβλημάτων του. Απαιτείται κάτι επιπλέον, ένα στοιχείο άυλο και χαρισματικό, μια ιδιαίτερη αίσθηση του Θεού–Παντοκράτορος, μια ειδικής μορφή αυτοπεποίθηση που δεν έχει σχέση με την αλαζονεία και την υπερβολή, αλλά με την αρχοντιά, όχι αυτού που έχει αλλά αυτού που δίνει από το υστέρημά του. Ως μοναδικός οικοδεσπότης που γνωρίζει πώς πρέπει να δεξιωθεί τον κάθε άνθρωπο ως πρόσωπο μοναδικό και ανεπανάληπτο, ως εικόνα Θεού ακόμη και αν το συγκεκριμένο πρόσωπο ακολουθεί μια άλλη πίστη ή μια άλλη δογματική εκδοχή. Ούτως ή άλλως ο θεολόγος που αναφωνεί «τις θεός μέγας ως ο Θεός ημών» γνωρίζει ότι αυτός ο Θεός είναι διαλλακτικός γιατί είναι εξ ορισμού οικουμενικός. Συμπεριληπτικός, θα λέγαμε με τη σημερινή θύραθεν ορολογία. Ο Δαμασκηνός ήταν ο ορισμός αυτού του θεολόγου, αυτού του τύπου ιεράρχη του Οικουμενικού Θρόνου.

Το παράστημα του Δαμασκηνού ήταν επιβλητικό μετά διακρί-

σεως. Είχα την τύχη να τον παρακολουθήσω ως λειτουργό και ομιλητή στη γαλλόφωνη και τη γερμανόφωνη Ελβετία, στους πρωτοποριακούς για την εποχή τους διαθηρσκειακούς διαλόγους με εκδοχές του Ισλαμικού κόσμου, στη Ροτόντα της Θεσσαλονίκης, στις συζητήσεις του με πολιτικούς ηγέτες και δημόσια πρόσωπα. Είχα το προνόμιο να με θεωρεί συνομιλητή του και να με συναντά σε κάθε σχεδόν επίσκεψή του στην Αθήνα. Ήμουν κοινωνός της αγωνίας του και του εντυπωσιακού εύρους των ενδιαφερόντων του, από την ουδέτερη και ήσυχη Ελβετία μέχρι τη φλεγόμενη Μ. Ανατολή, όπου και οι Άγιοι Τόποι.

Ήταν χαρισματικός και διέθετε γνήσια gravitas ο Δαμασκνός. Ένα δώρο Θεού. Ήταν συνεπώς αδύνατο να μη συγκεντρώσει τα πυρά της μικροπρέπειας και της ζηλοφθονίας εκείνων που δεν αναγνωρίζουν ή πολύ περισσότερο δεν ανέχονται τη σφραγίδα της δωρεάς. Αυτή είναι η πιο συνηθισμένη δοκιμασία όποιου ξεχωρίζει, ακόμη και χωρίς να το θέλει.

Το δεύτερο ερώτημα αφορά την ετοιμότητά μας να αποδεχθούμε τον τρόπο με τον οποίο η Θεία Πρόνοια οικονομεί τα πράγματα, την ίδια μας την πεπερασμένη ζωή. Την ορθολογικά πάντα αναμενόμενη, αλλά συναισθηματικά πάντα αναπάντεχη δοκιμασία. Την πτώση της δρυός. Τη στιγμή κατά την οποία βλέπουμε οι ίδιοι πόσο σημαντικό είναι να μη μας διαφεύγει ποτέ το Παύλειο (Β Κορ. 12,9) «καὶ εἰρηκὲ μοι· ἀρκεῖ σοι ἡ χάρις μου· ἡ γὰρ δύναμις μου ἐν ἀσθενείᾳ τελειοῦται. ἥδιστα οὖν μᾶλλον καυχῆσομαι ἐν ταῖς ἀσθενείαις μου, ἵνα ἐπισκηνώσῃ ἐπ’ ἐμὲ ἡ δύναμις τοῦ Χριστοῦ.»

Ο Μακαριστός Δαμασκνός θεολόγησε επί δεκαετίες, ως ιεράρχης και λόγιος, σε διεθνή κλίμακα, έδρασε υπέρ του Οικουμενικού Θρόνου και της των πάντων ενώσεως. Η θεολογική του συνεισφορά παραδόξως κορυφώθηκε όταν άρχισε, πολύ νωρίς για τα δεδομένα της εποχής μας, η δοκιμασία της υγείας του. Κήρυξε εμπράκτως με την υπομονή και την αξιοπρέπειά του. Μετακινήθηκε από το κρίσιμο και γοπητευτικό πεδίο της οικουμενικής κίνησης και της υψηλής εκκλησιαστικής διπλωματίας στο σιωπηλό και προσευχητικό πεδίο της εσωτερικής εσχατολογικής καταλαγής.

Αποσύρθηκε εκ των πραγμάτων από την ενεργό εκκλησιαστική δράση και άφησε τεράστιο κενό και ανεκπλήρωτους στόχους της διακονίας του. Προσέφερε όμως με τον τρόπο αυτό ένα πληρέστερο θεολογικά και ανθρωπολογικά παράδειγμα υποταγής στη Δόξα του

Θεού που κάποιοι άλλοι ονομάζουν μοίρα του ανθρώπου.

Αυτή η καμπύλη της επίγειας διαδρομής του από ένα χωριό της Αιτωλοακαρνανίας, στη Χάλκη, στη Γερμανία, στη Γενεύη και τα αμφιθέατρα των πιο έγκυρων θεολογικών σχολών και από την κορυφή της οικουμενικής δράσης στη σιωπηλή περίοδο της περισυλλογής και της προετοιμασίας για το μετά, αυτή η μετακίνηση από τη θεολογία της δράσης στη θεολογία της σιωπής, προσέδωσε στον Μακαριστό Δαμασκινό το προνόμιο μιας ιδιαίτερης σχέσης με τη μνήμη ημών των περιλειπομένων. Μας προσφέρει συνεπώς αυτή την πρόσθετη χαρά και ευλογία για την οποία τον ευχαριστούμε. Τον τιμά ο τόπος της καταγωγής του, αλλά για ένα πρόσωπο όπως ο Δαμασκινός όλοι μας είμαστε ο τόπος του. Εκεί που κατοικεί η μνήμη του.

Η ερμηνεία του χωρίου *Ρωμ. 5, 12-14*¹ στη διαμόρφωση του πολιτισμού της Δυτικής Ευρώπης (13^{ος}–18^{ος} αι.) κατά τον Γάλλο ακαδημαϊκό

Πρωτοπρεσβύτερος Χρήστος Φιλιώτης–Βλαχάβας
Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας
και Χριστιανικού Πολιτισμού, Θεολογική Σχολή ΑΠΘ

Στις 13 Ιανουαρίου του 2020 έφυγε από τη ζωή ο Γάλλος ιστορικός και ακαδημαϊκός Jean Léon Marie Delumeau². Γεννήθηκε στην πόλη της Nantes της Γαλλίας στις 18 Ιουνίου του 1923 σε παραδοσιακή ρωμαιοκαθολική οικογένεια³. Μεγάλωσε στη Νίκαια (Νότια Γαλλία), όπου μαθήτευσε σε εκκλησιαστικό κολέγιο (Σαλεσιανό). Εκεί ανακάλυψε «μία θρησκευτική πίστη που από τη μία σε προστάτευε και από την άλλη σε φόρτωνε με ενοχές»⁴. Διετέλεσε καθηγητής Ιστορίας στο College de France. Ζωντανό μέλος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας δε δίστασε να αναδείξει πτυχές της θεολογίας της και της ποιμαντικής της πρακτικής που δε συνάδουν με τη χριστιανική πίστη. Ειδικεύθηκε στον τομέα των θρησκευτικών νοοτροπιών και παραδόσεων της Δυτικής Ευρώπης. Ασχολήθηκε

1. «Διά τοῦτο ὡσπερ δι' ἑνός ἀνθρώπου ἡ ἁμαρτία εἰς τόν κόσμον εἰσῆλθε καί διὰ τῆς ἁμαρτίας ὁ θάνατος, καί οὕτως εἰς πάντας ἀνθρώπους ὁ θάνατος διῆλθεν, ἐφ' ᾧ πάντες ἥμαρτον· ἄχρι γάρ νόμου ἁμαρτία ἦν ἐν κόσμῳ, ἁμαρτία δέ οὐκ ἐλλογεῖται μί ὄντος νόμου· ἀλλ' ἐβασίλευσεν ὁ θάνατος ἀπό Ἀδάμ μέχρι Μωϋσέως καί ἐπί τούς μί ἁμαρτήσαντας ἐπί τῷ ὁμοιώματι τῆς παραβάσεως Ἀδάμ, ὅς ἔστι τύπος τοῦ μέλλοντος».

2. Βλ. Jacques de saint Victor, «Disparition de Jean Delumeau, grand historien du Christianisme», *Le Figaro*, 14 janvier 2020.

3. Βλ. Jean Delumeau, *Un chemin d'histoire. Chrétienté et christianisation*, Paris, Fayard, 1981, σ. 1.

4. Βλ. πρόλογο του Pascal Ory, στο Jean Delumeau, *De la peur à l'espérance*, Paris, Robert Lafont, 2013, σ. vii.

πιο συγκεκριμένα με το δυτικό χριστιανισμό στην εποχή της Αναγέννησης και μεταγενέστερα⁵, με τη Μεταρρύθμιση⁶ αλλά και με την εξέλιξη του ρωμαιοκαθολικισμού στη σύγχρονη εποχή⁷. Ο πρόεδρος της Εθνικής Βιβλιοθήκης Σταύρος Ζουμπουλάκης, όταν ο Delumeau έφυγε από τη ζωή, αφιέρωσε στην εφημερίδα *Καθημερινή* ένα άρθρο για τον μεγάλο αυτό ιστορικό, αναδεικνύοντας τους βασικούς άξονες του έργου του⁸.

Χάρη σε μία σειρά σημαντικών έργων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται η διδακτορική του διατριβή για τη Ρώμη του 16ου αιώνα απέκτησε διεθνή φήμη⁹. Με την έρευνά του για την κυρίαρχη κουλτούρα στη Δύση προς το τέλος του μεσαιώνα και την αρχή της αναγέννησης, κατόρθωσε να δώσει ένα πορτραίτο της δυτικής κοινωνίας, χωρίς προηγούμενο σχετικά με την ιστορία των νοοτροπιών και την ιστορία της καθημερινής ζωής. Ο Delumeau ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για τον τρόπο με τον οποίο οι χριστιανοί της Δύσης μάθαιναν και εξέφραζαν την πίστη τους στην καθημερινότητα, στις σχέσεις τους με τη φύση και μεταξύ τους. Η ζωντανή και ειλικρινή του σχέση με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία δεν τον εμπόδισε, όπως ειπώθηκε, να σταθεί με κριτικό πνεύμα σε νοοτροπίες και πρακτικές που δεν συνάδουν με το χριστιανικό μήνυμα. Οι μελέτες του¹⁰ για το αίσθημα του φόβου στις δυτικές κοινωνίες, οδήγησαν ώστε να αποκαλείται ως «ο ιστορικός του φόβου». Ο ίδιος επίσης μίλησε για την «ποιμαντική του φόβου»¹¹, εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία παρουσίαζε την τελική κρίση και την κόλαση κατά τη διάρκεια του δυτικού μεσαιώνα.

Το παρόν άρθρο δομείται με βάση το παρακάτω τρίπτυχο: α-

5. *La civilisation de la Renaissance*, Paris 1967 (Coll. «Les grandes civilisations»). *Le Catholicisme entre Luther et Voltaire*, Paris, Puf-Nouvelle Cléo, 1971. *Un chemin d'histoire. Chrétienté et christianisation*, Paris, Fayard, 1981. *Histoire des mentalités religieuses dans l'occident moderne*, Paris 2005.

6. *Naissance et affirmation de la Réforme*, Paris 1965. *Le cas Luther*, Paris 1986.

7. *Un Christianisme pour demain. Guetter l'aurore. Le Christianisme va-t-il mourir?* Paris, Hachette Littératures, 1977.

8. Σταύρου Ζουμπουλάκη, «Όταν ο πάπας θα είναι μία Κινέζα», *Καθημερινή* 02.02.2020.

9. Jean Delumeau, *Vie économique et Sociale à Rome dans le second moitié du XVIe siècle*, Paris, De Boccard, 1957.

10. *La peur en Occident XIVe–XVIIIe siècles. Une cité assiégée*, Paris, Fayard, 1978. *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe–XVIIIe siècles*, Paris, Fayard, 1983.

11. Βλ. «Jean Delumeau, historien critique et catholique sincère», *Journal La Vie*, 14 janvier 2020.

χικά επιχειρείται μία σύντομη περιγραφή του θρησκευτικού κλίματος στη κοινωνία της Δύσης αυτή την περίοδο, στη συνέχεια δίνεται μία θεολογική εξήγηση που αναδεικνύει τον κεντρικό ρόλο του προπατορικού αμαρτήματος και της αμαρτίας γενικότερα και τέλος καταγράφεται η προσπάθεια του Delumeau να αποκαθάρει την αυγουστίνη κληρονομιά της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στο θέμα του προπατορικού αμαρτήματος, προσεγγίζοντας στο εγχείρημα αυτό τους Έλληνες πατέρες τη Εκκλησίας.

Φόβος και Αμαρτία

Η έρευνα του Γάλλου ακαδημαϊκού Jean Delumeau για την κυρίαρχη κουλτούρα στη Δύση κατά την εποχή αυτή, που χαρακτηρίζεται ως μία κουλτούρα φόβου καταγράφηκε στη μελέτη με τίτλο *Ο Φόβος στη Δύση (14^{ος}-18^{ος}αι)*. *Μία πολιορκημένη πόλη (La peur en Occident XIVe-XVIIIe siècles. Une cité assiégée.)* που εκδόθηκε το 1978. Ο Delumeau προσπαθεί να δια φωτίσει τις αιτίες ενός πολιτισμού που κυριαρχείται από ένα συλλογικό φόβο, παρουσιάζεται εύθραυστος και καλύπτεται εδώ και πολύ καιρό από μία απλουστευμένη παράδοση για τις επιτυχίες της αναγέννησης¹².

Ωστόσο είναι γνωστό το τι επικρατεί στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα: η πανούκλα κάνει θραύση, δίνοντας την εντύπωση μίας μόνιμης απειλής, την ίδια εποχή που η αγροτική κοινωνία γνωρίζει κλιματικές συνθήκες καταταστροφικές, με πεινιχρές σοδειές να επαναλαμβάνονται συχνά. Πόλεμοι και εμφύλιες συράξεις σε μία Δύση ευάλωτη και ρημαγμένη από επιδημίες και λιμούς. Σε όλα αυτά προστίθεται και η απειλή από την εμφάνιση των Τούρκων, το σκάνδαλο στον εκκλησιαστικό χώρο του μεγάλου παπικού σχίσματος¹³ (1378-1417), που διέσπασε τις εθνότητες του χριστιανικού κόσμου της Δύσης και αργότερα ο διχασμός του χριστιανικού κόσμου με τη μεταρρύθμιση (1517), που κλόνησε το οικοδόμημα του ρωμαιοκαθολικισμού¹⁴ και δημιούργησε μέγιστη ενδοευρωπαϊκή αναστάτωση. Στις μαύρες σελίδες της εποχής συγκαταλέγονται επίσης η εκτροπή (dérive) της ιεράς εξέτασης (από τον 12^ο αιώνα) που επέβαλε με τραγικό τρόπο τη βία στην κοινωνία, η αντικατάσταση του ευαγ-

12. Jean Delumeau, *La peur en Occident XIVe-XVIIIe siècles. Une cité assiégée*, όπ. π., σ. 21.

13. Βλ. Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία Β΄: Από την Εικονομαχία μέχρι τη Μεταρρύθμιση*, Αθήνα, εκδ. Διήγησις, 1998, σ. 413.

14. Νίκου Ματσούκα, *Ο προτεσταντισμός*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1995, σ. 48.

γελικού μυνύματος από τον «δογματικό φανατισμό», καθώς και η σύγχυση της χριστιανικής πίστης με ποικίλες δεισιδαιμονίες¹⁵. Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα την εγκαθίδρυση ενός κλίματος φοβίας και τρόμου με τους χριστιανούς της Δύσης να φοβούνται ο ένας τον άλλον¹⁶. Στη Δυτική Ευρώπη, πριν το διαφωτισμό, γράφει ο ίδιος ο Delumeau, ο φόβος είτε κρυμμένος είτε φανερός ήταν πανταχού παρών¹⁷.

Το θρησκευτικό περιβάλλον της εποχής ενέτεινε τους φυσικούς φόβους που ούτως ή άλλως υπήρχαν πάντα στις κοινωνίες¹⁸. Μπροστά για παράδειγμα στην απεραντοσύνη της θάλασσας και των ωκεανών, μπροστά σε καταστροφικά φυσικά φαινόμενα (σεισμούς ή πλημμύρες), σε επιδημίες που θέριζαν αδιάκριτα τους πληθυσμούς, ο άνθρωπος αισθανόταν μικρός και αδύναμος, με αποτέλεσμα να τον κυριεύει ο φόβος. Οι αρχαίοι Έλληνες για παράδειγμα, θεωρούσαν το φόβο ως μία τιμωρία από την πλευρά των θεών¹⁹ και για το λόγο αυτό προσπαθούσαν να έχουν την εύνοια τους, προσδίδοντας θεία χαρακτηριστικά στον Φόβο και τον Δείμο (Τρόμος) που τους θεωρούσαν ως παιδιά του θεού Άρη και της θεάς Αφροδίτης²⁰.

Το θρησκευτικό περιβάλλον της Δύσης αυτή την περίοδο διαποτίζεται από τον εσχατολογικό φόβο²¹ που επιβάλλει η πίστη στην τελική κρίση, η αντίληψη για το Σατανά και το ρόλο του, καθώς και ο ιδιότυπος φόβο της μαγείας (sorcellerie) με το κυνήγι των μαγισσών να παίρνει διαστάσεις ακραίας βίας²². Τα όργανα του Σατανά²³

15. Jean Rogues, «Le Catholicisme», στο *Le Fait Religieux* (dir. Jean Delumeau), Paris, Fayard, 1993, σ. 129. Ο ίδιος ο συγγραφέας (όπ. π.), μολόντι περιγράφει με μελανά σημεία το δυτικό μεσαίωνα και τις εκτροπές του ρωμαιοκαθολικισμού, επισημαίνει δίκαια πως δεν εξέλιπε σε καμία περίπτωση και μία «γόνιμη δυναμική» τόσο ως προς την χριστιανική πνευματικότητα, όσο και στο χώρο της θεολογικής διανόησης με ανανεωτικά κινήματα (Cluny, Cîteaux) κ.λπ. Βλ. επίσης, Νίκου Μαρτσούκα, *Ο προτεσταντισμός*, όπ. π., σ. 18.

16. Jean Delumeau, *La peur en Occident XIVe–XVIIIe siècles. Une cité assiégée*, όπ. π., σ. 21.

17. Jean Delumeau, *La peur en Occident XIVe–XVIIIe siècles. Une cité assiégée*, όπ. π., σ. 31.

18. Jacques le Brun, στο *La Peur. Recherches et Debats no 90*, Paris, Desclée de Brouwer, 1979, σ. 5.

19. Jean Delumeau, *La peur en Occident XIVe–XVIIIe siècles. Une cité assiégée*, όπ. π., σ. 11.

20. Joël Schmidt, *Dictionnaire de la Mythologie grecque et romaine*, Paris, Larousse, 1986, σ. 249.

21. Jean Delumeau, *La peur en Occident XIVe–XVIIIe siècles. Une cité assiégée*, όπ. π., σ. 197 εξ.

22. Jean Delumeau, *La peur en Occident XIVe–XVIIIe siècles. Une cité assiégée*, όπ. π., σ. 346.

23. Jean Delumeau, «Pouvoir, peur et hérésie au début des temps modernes», στο *La Peur. Recherches et Debats*, όπ. π., σ. 20.

τα οποία τρομάζουν, επιφέρουν την τιμωρία του Θεού και προξενούν το φόβο της αμαρτίας είναι η ειδωλολατρία, η αίρεση, το ισλάμ, ο Εβραίος και η γυναίκα. Το στοιχείο όμως που αποκτά μία καθολική διάσταση είναι η ιδιότυπη ερμηνεία προφητικών κειμένων που κάνουν λόγο για τα τελευταία στάδια της ανθρώπινης ιστορίας. Στη Δύση από τον 14^ο αιώνα και μετά, όπως μαρτυρείται από την θρησκευτική τέχνη και την χριστιανική γραμματεία της εποχής, το βάρος πέφτει στην τελική κρίση και στην αντίληψη για ένα Θεό που αναδεικνύεται όλο και περισσότερο σκληρός κριτής και καθόλου πατέρας. Τρία είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά²⁴ που περιγράφουν το φοβικό τοπίο των εσχάτων καιρών: η ποικιλία και οι τρομακτικές δοκιμασίες που θα ενσκήψουν στην ανθρωπότητα, η αυστηρότητα του Θεού–δικαστή (η οποία έκανε τον Λούθηρο να υποφέρει, καθώς και τους συνειδητοποιημένους χριστιανούς της εποχής του) και τέλος τα ανυπόφορα βάσανα των καταδικασμένων. Μεταξύ 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα δεν υπήρχε καθεδρικός ναός ή ναύδριο σε απομακρυσμένο χωριό που να μίν είχε «διακοσμηθεί» με ανάλογες φρικιαστικές παραστάσεις που περιέγραφαν τους έσχατους καιρούς²⁵.

Ο ιστορικός Jacques Le Goff, σε άρθρο του σε τιμητικό τόμο για τον Jean Delumeau, προσθέτει στην όλη ιστορία και το καθαρτήριο πυρ (purgatoire). Προς τα τέλη του 12^{ου} αιώνα (1170–1180) παρατηρείται μία εισπήδηση στα λειτουργικά κείμενα εσχατολογικών οραμάτων που προέρχονται από την αποκαλυπτική απόκρυφη γραμματεία (Αποκάλυψη Παύλου) καθώς και απλοϊκών λαϊκών παραδόσεων που ενεργοποιούν το φαντασιακό των χριστιανών για την

24. Βλ. Jean Delumeau, *La peur en Occident XIVe–XVIIIe siècles. Une cité assiégée*, όπ. π., σ. 202.

25. Η εικονογραφία της τελικής κρίσης βασίστηκε κυρίως στο κείμενο από το *Κατά Ματθαίον* Ευαγγέλιο (κεφ. 25, 31–46) που κάνει λόγο για την ημέρα της μέλλουσας κρίσης. Άλλα παράλληλα βιβλικά κείμενα είναι από το *Κατά Μάρκον* Ευαγγέλιο (κεφ. 12 και 13), από το *Κατά Λουκάν* (κεφ. 12), από τον προφήτη *Ησαΐα* (κεφ. 24–25), από τον προφήτη *Ιεζεκιήλ* (κεφ. 1, 8, 21, 37), *Δανιήλ* (κεφ. 2, 7, 12), από πολλούς *Ψαλμούς*, κυρίως τον Ν΄ Ψαλμό (που συνδέεται άμεσα με το κεφ. 25 του *Κατά Ματθαίον* Ευαγγελίου), από το χωριό *Α΄ Κορ.* 25, 52, από το *Α΄ Τιμ.* 4, 13–17 και ασφαλώς από το βιβλίο της *Αποκάλυψης* με τα ποικίλα και δυσερμηνεύτα χωρία. Με την επίδραση όλων αυτών των κειμένων, η εικονογραφία της τελικής κρίσης εμπλουτιζόταν όλο και περισσότερο. Ταυτόχρονα όμως, προσεγγίζοντας τον 16^ο αιώνα, προκαλούσε όλο και περισσότερο φόβο και τρόμο με την περιγραφική του τελικού δράματος της ανθρώπινης ιστορίας, με τους αγγέλους να αναγγέλλουν κατακλυσμούς και συλλογικές καταστροφές, με το Θεό–δικαστή στο θρόνο του να κρατά την μάχαιρα της κρίσης, έχοντας δίπλα του φανταστικά ζώα που προκαλούν τρόμο, με το βιβλίο της ζωής και του θανάτου, με τον διαχωρισμό μεταξύ των εκλεκτών και των καταδίκων κ.λπ., βλ. Jean Delumeau, *La peur en Occident XIVe–XVIIIe siècles. Une cité assiégée*, όπ. π., σ. 201.

άλλη ζωή. Ενας τρίτος ενδιάμεσος χώρος γεννάται κατ'αυτόν τον τρόπο μεταξύ κόλασης και παραδείσου²⁶. Για τις ψυχές λοιπόν των κεκοιμημένων υπήρχαν τρεις δυνατοί προορισμοί: η κόλαση για τους αμετανόητους αμαρτωλούς και κακούς ανθρώπους, ο παράδεισος για τους αγίους και δικαίους και το καθαρτήριο πυρ (purgatoire) που υποδεχόταν για έναν περιορισμένο μόνο χρόνο (αδύνατον να μετρηθεί με τα ανθρώπινα δεδομένα) τις ψυχές εκείνων των ανθρώπων, που δεν πρόλαβαν να ικανοποιήσουν πλήρως τις θρησκευτικές τους υποχρεώσεις, για τις αμαρτίες που διέπραξαν κατά την επίγεια ζωή (κατηγορία στην οποία ανήκει η συντριπτική πλειοψηφία των κεκοιμημένων). Η τρίτη αυτή ενδιάμεση κατάσταση αφορά δηλαδή όσους έχουν πεθάνει «ως φίλοι Θεού», χωρίς ωστόσο να καταφέρουν να αποκαθαρθούν πλήρως από τις αμαρτίες τους. Η αιώνια σωτηρία τους μολονότι δεν τίθεται σε αμφιβολία, πρέπει ωστόσο να υποφέρουν μετά το θάνατό τους, εξαγοράζοντας κατ'αυτόν τον τρόπο την απαραίτητη αγιότητα για την είσοδό τους στη βασιλεία του Θεού. Για το λόγο αυτό η «Εκκλησία συστήνει τα καλά έργα, τα συγχωροχάρτια (indulgences) και τα έργα μετανοίας» υπέρ αυτών των κεκοιμημένων. Αυτή ακριβώς η αναγκαιότητα του καθαρτηρίου πυρός για τις ψυχές των περισσοτέρων, ώστε να μεταβούν στον παράδεισο και η οποία συντηρούσε μία μόνιμη αγωνία προσωπική, οικογενειακή, δημόσια αποτελούσε και αποτελεί μία ουσιαστική διαφορά μεταξύ

26. Jacques Le Goff, «Un purgatoire romain», στο *Homo Religiosus. Autour de Jean Delumeau*, Paris, Fayard, 1997, σ. 508. Στην πραγματικότητα η «Ημέρα των κεκοιμημένων» (02 Νοεμβρίου) που γιορτάζεται μέχρι και σήμερα στη Δύση, είναι κατά κάποιον τρόπο η εορτή του καθαρτηρίου πυρός. Υιοθετήθηκε αρχικά στο αββαείο του Κλυνύ κατά πάσα πιθανότητα μεταξύ των ετών 1024 και 1033, κατά την εποχή της ηγουμενίας του Odilon (994-1049) και από εκεί επιβλήθηκε σε όλη την Εκκλησία. Ακολουθεί την εορτή των Αγίων Πάντων (01 Νοεμβρίου), με την έννοια να επικαλούνται οι πιστοί τις μεσιτείες των Αγίων για τις ψυχές των οικείων τους που βρίσκονται σε αυτή την ενδιάμεση κατάσταση. Σύμφωνα με μία παράδοση που καταγράφει ο βιογράφος του ηγουμένου Odilon, ένας μοναχός από την μοναστική κοινότητα του Κλυνύ, κατά την επιστροφή του από προσκύνημα στα Ιεροσόλυμα, πέρασε βόρεια από τη Σικελία (Αιολίδες νήσοι) και άκουσε μπροστά από το ηφαίστειο της νήσου Στρογγυλής (Stroboli) τους τριγμούς των οδόντων και τις ικεσίες των ψυχών που ήταν βουτηγμένες στον φλεγόμενο κρατήρα του ηφαιστείου. Οι ψυχές ζητούσαν από το Θεό αλλά και από τους ανθρώπους να συντομεύσουν το χρόνο των βασάνων τους και να μεταβούν στον παράδεισο. Στο άκουσμα αυτής της διήγησης ο ηγούμενος του Κλυνύ εγκαίνιασε την μνήμη των ψυχών σε όλες τις μοναστικές τους κοινότητες, πρακτική η οποία υιοθετήθηκε στη συνέχεια από όλη την Καθολική Εκκλησία, βλ. Jacques Le Goff, «Un purgatoire romain», στο *Homo Religiosus. Autour de Jean Delumeau*, όπ. π., σ. 508-509. Jacques Le Goff, *La naissance du purgatoire*, Paris, Gallimard, 1981, σ. 171-173.

27. Βλ. εισαγωγή του Philippe Boutry στη μελέτη του Guillaume Cuchet, *Le crépuscule du purgatoire*, Paris, Armand Collin, 2005, σ. 5-11. Ο Καλβίνος χαρακτηρίζει το καθαρτήριο πυρ ως ένα «ολέθριο σατανικό επινόημα», βλ. Henri Bourgeois, «Purgatoire» στο *Dictionnaire Critique de Théologie* (dir. Jean-Yves Lacoste), Paris, Quadrige/Puf, 2007, σ. 1165.

Καθολικών και Προτεσταντών²⁷.

Οι πιστοί ασφαλώς στην αρχαία Εκκλησία ποτέ δεν αδιαφορούσαν για την ψυχή τους μετά την αποσύνδεση της από το σώμα. Απέφυγαν όμως να αναζητήσουν με σχολαστικό τρόπο την κατάσταση της μετά το γεγονός του θανάτου, αφήνοντας στη φιλανθρωπία του Θεού το θέμα αυτό, επισημαίνει εύστοχα ο Jérôme Baschet²⁸. Ο γνωστός ρωμαιοκαθολικός θεολόγος Bernard Sesboüé²⁹ στην προσπάθειά του να μετριάσει προφανώς τις κριτικές κατά της διδασκαλίας του καθαρτηρίου πυρός, τονίζει πως ο άνθρωπος είναι ο μόνος από το ζωικό βασίλειο που κηδεύει τους νεκρούς και επιθυμεί να κρατήσει μία αγαπητική κοινωνία με τους οικείους του που έφυγαν από τη ζωή, μέσω της προσευχής και των καλών έργων. Και μολονότι η διδασκαλία για το καθαρτήριο πυρ, ως τόπος κάθαρσης και τιμωρίας, δεν έγινε δόγμα της Καθολικής Εκκλησίας³⁰, οδήγησε τους χριστιανούς της Δύσης να φαντάζονται καταστάσεις τρομακτικές: άλλες ψυχές να βρίσκονται σε τόπο φωτιάς μέχρι τον αστράγαλο, άλλες μέχρι τα γόνατα, άλλες μέχρι τη μέση και άλλες να καλύπτονται εξολοκλήρου και άλλες να μπορούν μετά από καιρό να εκτοξευθούν στην αντίπερα όχθη³¹. Η πραγματικότητα εξάλλου του θανάτου και η μετα θάνατον κατάσταση από τη μία μεριά, το σύντομο της ζωής με τις ποικίλες δυσκολίες της από την άλλη, καθώς και η επίδραση του αρχαίου ασκητικού πνεύματος ερμηνεύτηκαν, σύμφωνα με τον Delumeau, υπό το πρίσμα της περιφρόνησης του κόσμου και της ίδιας της ζωής, με κατάληξη μία απαισιόδοξη στάση ζωής και γενικευμένης αδιαφορίας³².

Το 1983 ο Jean Delumeau εξέδωσε μία άλλη βασική μελέτη που συνδέει το φόβο με την αμαρτία και η οποία φέρει τον τίτλο: *Η Αμαρτία και ο Φόβος. Η ενοχοποίηση στη Δύση 13^{ος}-18^{ος} αι. (Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe-XVIIIe siècles)*.

28. Jérôme Baschet, «Le nom, (l'âme) et le lieu. Autour de La naissance du Purgatoire de Jacques Le Goff» στο *Le Purgatoire. Fortune historique et historiographique d'un dogme* (sous la direction de Guillaume Cuchet), Paris, Ehes, 2012, σ. 21.

29. Bernard Sesboüé, «Dogme et théologie, dévotion et pastorale. A propos du purgatoire» στο *Le Purgatoire. Fortune historique et historiographique d'un dogme*, όπ. π., σ. 282.

30. Bernard Sesboüé, «Dogme et théologie, dévotion et pastorale. A propos du purgatoire» στο *Le Purgatoire. Fortune historique et historiographique d'un dogme*, όπ. π., σ. 285.

31. Jacques Le Goff, «Un purgatoire romain», όπ. π., σ. 506.

32. Robert Bultot, «Le mepris du monde: une doctrine et une pratique. Problème, méthode et intérêt de la recherche» στο *Homo Religiosus. Autour de Jean Delumeau*, όπ. π., σ. 617.

Καμία άλλοτε κοινωνία δεν προσέδωσε τόση βαρύτητα και σημασία στην ενοχή, την απαισιοδοξία και το φόβο όσο η Δύση κατά την συγκεκριμένη εποχή. Βρισκόμαστε, παρατηρεί ο ίδιος ο συγγραφέας, μπροστά σε ένα μείζονος σημασίας γεγονός, το οποίο αδυνατούμε να το διερευνήσουμε πλήρως³³. Το εγχείρημα για την ιστορία της αμαρτίας σε τοποθετεί στο κέντρο της ανθρώπινης κοινωνίας. Σε οδηγεί στην ανάδειξη ενός συνόλου σχέσεων και συμπεριφορών δομικών μίας συλλογικής νοοτροπίας. Οδηγεί επίσης στην καταγραφή των αναζητήσεων μιας κοινωνίας για την ανθρώπινη ελευθερία, για τη ζωή, για το θάνατο, για το κακό, για τις σχέσεις του ανθρώπου με το Θεό, καθώς και την αντίληψη που είχε για το Θεό.

Η απαισιοδοξία, το κλίμα ενός γενικευμένου πεσιμισμού είναι το κύριο χαρακτηριστικό των ανθρώπων αυτής της εποχής. Μια υποτίμηση του ίδιου του ανθρώπου και του περιβάλλοντος κόσμου ελλοχεύει σε κάθε έκφραση της ζωής. Ο Delumeau επικαλείται μία πληθώρα πηγών από τους ύμνους της Εκκλησίας, τα κείμενα των θεολόγων, την εκκλησιαστική τέχνη, τη λογοτεχνία, τη λαογραφία για να ανασυνθέσει και να ερμηνεύσει αυτό το φαινόμενο. Εντυπωσιάζει το πλήθος των πηγών που αντλεί από διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, από την Ισπανία και την Ιταλία, την Πολωνία, την Γερμανία και την Αγγλία. Ο γάμος θεωρείται αμαρτία. Το παιδί που γεννιέται είναι ήδη μολυσμένο. Το παρακάτω κείμενο από το έργο *Conteption Mundi* (Περιφρόνηση του κόσμου γνωστό και με τον τίτλο *Περί αξιοθρήνητης συνθήκης του ανθρώπου*) του πάπα Ιννοκέντιου Γ' (1160–1216) περιγράφει ως εξής τον άνθρωπο: «Ο άνθρωπος δεν είναι παρά σκόνη, λάσπη, στάχτη και ακόμη χειρότερα προέρχεται από μιανό σπέρμα... Ποιός πράγματι αγνοεί πως η γαμική κοινωνία δεν επιτελείται χωρίς τη βρωμερή σάρκα, το πυρ της επιθυμίας και τη δυσσομία της ακολασίας; Κατ' αυτόν τον τρόπο κάθε άνθρωπος που γεννιέται είναι από την ίδια του τη σύλληψη όλο κηλίδες και μιάσματα, αφού το σπέρμα μεταδίδει στην ψυχή του την κηλίδα της αμαρτίας, την αμαύρωση της παράβασης, τα απορρίματα της

33. Jean Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe–XVIIIe siècles*, όπ. π., σ. 10.

34. Βλ. Jean Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe–XVIIIe siècles*, όπ. π., σ. 23.

παρακοής. Με τον ίδιο τρόπο ένα υγρό καθίσταται βρώμικο όταν το επιχύνουμε σε ένα μολυσμένο δοχείο»³⁴.

Ο Delumeau ανασυνθέτει επιγραμματικά αυτό το πεσιμιστικό κλίμα με τις παρακάτω εκφράσεις: οι πολύ σύντομες χαρές σε αυτόν τον κόσμο γεννούν την αιώνια καταδίκη, η γη δεν είναι παρά τόπος εξορίας, η αγάπη για τον κόσμο είναι σκοτασμός, η σάρκα είναι ένα μπουντρούμι και το σώμα μία φυλακή, ο άνθρωπος δεν είναι παρά σαπίλα που θα τον φάνε τα σκουλήκια, οι αισθήσεις, δύστυχη κατάσταση του ανθρώπου, αφού τον προικίζουν με κάθε αμαρτία. Όποιος θέλει να σωθεί πρέπει να εμμέσει το σάπιο και βρώμικο κόσμο και αν είναι δυνατόν να εγκλειστεί σε κάποιο μοναστήρι. Το να ζεις σε αυτόν τον κόσμο είναι σα να ζεις στη Βαβυλώνα έλεγε ήδη ο Άνσελμος. Οι μοναχοί εξάλλου στο δυτικό μεσαίωνα συνέδεαν περιφρόνηση του κόσμου και υποτίμηση για τον ίδιο τους τον εαυτό μέσα από μία συνολική εμπειρία για την αμαρτία και ένα υπέρμετρο πεσιμισμό, από τον οποίο δεν ήταν κανένας άνθρωπος της Εκκλησίας απαλλαγμένος³⁵. Ο ιεροκήρυκας Geiler (1508) κήρυττε στον καθεδρικό ναό του Στρασβούργου πως δεν υπάρχει καμία ελπίδα για την ανθρωπότητα. Για το λόγο αυτό ο κάθε χριστιανός πρέπει να απομονωθεί σε μία γωνία, να βάλει το κεφάλι του σε μία τρύπα, ώστε να μπορεί να εφαρμόζει τις εντολές του Θεού για να κερδίσει τη σωτηρία³⁶.

Για τον Delumeau δεν υπάρχει αμφιβολία για το ότι η συνείδηση μιας συλλογικής δυστυχίας και ενός συλλογικού φόβου ξεκίνησε στα μοναστικά συγκροτήματα του δυτικού μεσαίωνα και η οποία έμελλε να επηρεάσει έναν ολόκληρο πολιτισμό³⁷. Τα τρία βασικά συστατικά μίας τέτοιας στάσης ζωής – το μίσος του σώματος και του κόσμου, το προφανές της αμαρτίας και το έντονο συναίσθημα φυγής – βρίσκουν μία εξαιρετική περιγραφή στο παρακάτω ποίημα του φραγκισκανού μοναχού Giacomo (δεύτερο μισό του 13^{ου} αι). Ο Giacomo απευθύνεται στους συνανθρώπους του αλλά και στον

35. Jean Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe-XVIIIe siècles*, όπ. π.

36. Jean Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe-XVIIIe siècles*, όπ. π., σ. 198.

37. Βλ. Robert Bultot, «Le mepris du monde: une doctrine et une pratique. Problème, méthode et intérêt de la recherche» στο *Homo Religiosus. Autour de Jean Delumeau*, όπ. π., σ. 616. Jean Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe-XVIIIe siècles*, όπ. π., σ. 23.

ίδιο του τον εαυτό ως εξής: «Σε ένα πολύ βρώμικο και μιαρό εργαστήριο συνελήφθης, λάσπη ήταν η πρώτη ύλη τόσο απαίσια και μολυσμένη. Τα χείλη μου ας μην ετοιμαστούν να σου το πούν. Αν είχες λίγη σύνεση θα γνώριζες πως είσαι σάπια κοπριά που αναδύει βρώμα. Το σώμα στο οποίο κατοικούσες τυρανισμένος πάνω από οχτώ μίνες εύθραστο. Βγήκες από ένα καταχθόνιο και ευτελή μονοπατάκι και έπεσες σε αυτόν τον κόσμο φτωχός και γυμνός. Τα άλλα κτίσματα έχουν κάποια χρησιμότητα: το κρέας τους, το μαλί τους, το δέρμα τους. Εσύ όμως, άνθρωπε απαίσιε, είσαι χειρότερος από τα σκουπίδια. Από εσένα τον άνθρωπο δεν μπορεί να προέλθει παρά μόνο πύον. Από εσένα καμία αρετή δεν προέρχεται. Είσαι προδότης, δολιος και κακός. Κοίταξε μπροστά, κοίταξε πίσω, η ζωή είναι όπως η σκιά, εμφανίζεται γρήγορα, εξαφανίζεται γρήγορα»³⁸.

Όταν ξεκινούσε λοιπόν ο 16^{ος} αιώνας η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία είχε πλέον ολοκληρώσει και συστηματοποιήσει το πλέγμα των διαφόρων αμαρτημάτων, τις αιτίες που τα προκαλούσαν και τους ποικίλους ατραπούς που προσελάμβαναν οι διάφοροι πειρασμοί, για να ωθήσουν τον άνθρωπο στην κόλαση. Μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα δεν θα τεθούν όλα αυτά τα «νηκικά σχήματα» σε αμφιβολία, καθώς προέκυψαν με περισσή και ιδιαίτερη τέχνη. Αντίθετα, η κατήχηση και η «ποιμαντική του φόβου» τα επέβαλαν σε μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες. «Από τον 16^ο μέχρι και τον 19^ο αιώνα, θα αναπτυχθεί – υπό την επίδραση της προηγούμενης περιόδου – η καλύτερα παγιωμένη συλλογική ενοχοποίηση στην ιστορία»³⁹.

Το προπατορικό αμάρτημα στο επίκεντρο ενός πολιτισμού

Το προπατορικό αμάρτημα κυριαρχεί επιβλητικά στο χώρο του σχολαστικισμού της Δύσης και αποτελεί το επίκεντρο για τη θεώρηση της αμαρτίας αλλά και για την ίδια την ενανθρώπιση, που εξαρτάται οργανικά από την αμαρτία του προπάτορα. Η θεία φιλανθρωπία ασφαλώς δεν απουσιάζει: τη στιγμή που συντελέστηκε

38. Henry Spitzmuller, *Poésie italienne du Moyen Age (XIIe–XVe siècles)*, Tom. I, Paris, Desclée de Brouwer, 1975, σ. 723–724.

39. Jean Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe–XVIIIe siècles*, όπ. π., σ. 272.

40. Νίκου Μαρτσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β΄. Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1996, σ. 202.

41. Βλ. Ιωάννου Ρωμανίδη, *Το προπατορικό αμάρτημα*, Αθήνα, Δόμος, 1992, σ. 10· Δημητρίου Τσελεγγίδη, *Η ικανοποίηση της θείας δικαιοσύνης κατά τον Άνσελμο Καντερβουρίας. Θεολογική προσέγγιση από ορθόδοξη άποψη*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1995, σ. 109.

το προπατορικό αμάρτημα, έπρεπε, λόγω του μεγέθους της θείας αγάπης, να λάμβανε χώρα οπωσδήποτε η ενανθρώπιση για την ανατροπή των συνεπειών της πτώσης⁴⁰, αλλά και για την ικανοποίηση της θείας δικαιοσύνης⁴¹.

Ένα βασανιστικό ερώτημα ταλάνιζε μονίμως την κοινωνία, ο Θεός είναι καλός ή δίκαιος; Γύρω από αυτό το ερώτημα ένας ολόκληρος πολιτισμός, για περισσότερους αιώνες αναπτυσσόταν και περιστρεφόταν ασταμάτητα. Το ερώτημα αυτό γινόταν πιο βασανιστικό, όταν συνδυαζόταν με το άλλο για τη θέση και την κατάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης: ο άνθρωπος είναι από τη φύση του αμαρτωλός και ως εκ τούτου μία μάζα απωλείας (*massa damnata*), όπως είχε διακηρύξει στον αγώνα του κατά του πελαγιανισμού ο μεγαλύτερος πατέρας της Δύσης, ο ιερός Αυγουστίνος ή ένα δημιούργημα που, όσο αμαρτωλό και αν είναι, δε σταματά ποτέ να είναι καλό λίκν⁴²;

Το βάρος της αυγουστίνειας παράδοσης, που κληρονόμησε και η μεταρρύθμιση, οδήγησε τις δυτικές κοινωνίες σε μία γενικευμένη αγωνία και σε μία συλλογική νόσο ενοχικών συνδρόμων, που τρεφόταν από το φόβο για την επικείμενη έλευση του Θεού-κριτή, της παρουσίας του Σατανά και των οργάνων του (ειδωλολατρεία, αίρεση, ισλάμ), των Εβραίων, εναντίον των οποίων οι βιαιότητες από τον 13^ο αιώνα και μετά παρουσίαζαν μία αυξανόμενη ένταση⁴³. Ο άνθρωπος ανακάλυψε την εποχή αυτή ένα καινούργιο εχθρό και ένα καινούργιο φόβο, το φόβο που του δημιουργούσε η ίδια του η αμαρτωλή φύση, λόγω της ενοχής του προπατορικού αμαρτήματος, σύμφωνα με τα ένθερμα κηρύγματα του φλογερού και ταλαντούχου Ιησούιτη μοναχού Louis Bourdaloue (1632–1704)⁴⁴.

Το προπατορικό αμάρτημα, γράφει ο Delumeau, όπως διδάχθηκε και βιώθηκε από τη δυτική χριστιανοσύνη εμπερικλείει αυτό-

42. Jean Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe–XVIIIe siècles*, όπ. π., σ. 10.

43. Jacques Berlioz, «Sexe, sermons et exempla. Jacques de la Marche (1394–1476) contre les sodomites», στο *Religion et Mentalités au Moyen Age. Mélanges en l'honneur d'Hervé Martin* (Dir. S. Cassagne–Brouquet, A. Chauou, D. Pichot, L. Roussetot), Rennes, Puf, 2003, σ. 291.

44. Bourdaloue, *Œuvres Complètes*, vol. 14, Paris 1830, σ. 128–129 (Τις Ομιλίες του εξέδωσε σε 16 τόμους ο François de Paul Bretonneau). Κείμενα του Bourdaloue παρατίθενται από τον ίδιο τον Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe–XVIIIe siècles*, όπ. π., σ. 7.

ματα την κληρονομική ενοχή. Αυτή ήταν η παράδοση που κυριαρχούσε στη Δύση από τον Αυγουστίνο και μετά. Ακόμη και η ίδια η έκφραση προπατορικό αμάρτημα, η οποία απουσιάζει από τα κείμενα της *Αγίας Γραφής*, αλλά και από την πρώιμη χριστιανική γραμματεία, δημιουργήθηκε από τον ίδιο τον Αυγουστίνο με αφορμή την ερμηνεία του στο γνωστό επίμαχο χωρίο *Ρωμ. 5, 12* («ἐφ' ᾧ» – εν τῷ Ἀδὰμ δηλαδή – «πάντες ἥμαρτον») που κατέληγε στο δραματικό συμπέρασμα μιας γενικής καταδίκης στην κόλαση του μεγαλύτερου μέρους της ανθρωπότητας (*massa damnata*), καθότι όλοι έχουν αμαρτήσει εν τῷ Ἀδὰμ και κληρονομούν την αμαρτία του προπάτορα. Ο P. Schoonenberg σημειώνει πως η κληρονομιά του Αυγουστίνου, στο θέμα του προπατορικού αμαρτήματος, επηρεάζει μέχρι σήμερα τη θεολογία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και λυπάται που χάθηκε και σε αυτό το θέμα ο διάλογος και η επικοινωνία με την Εκκλησία της Ανατολής⁴⁵.

Η διδασκαλία αυτή ήταν διάχυτη στη Δύση, όπως εκφράζεται μέσα από τα κατηχητικά εγχειρίδια της επισκοπής του Παρισιού: «*Η αμαρτία του Ἀδὰμ κληρονομήθηκε στους απογόνους του; Βέβαια, συνεχίζει η κατήχηση, η αμαρτία του Ἀδὰμ κληρονομήθηκε από τους απογόνους του κατά τρόπο ώστε όλοι να γεννιούνται αμαρτωλοί και υποκείμενοι στη δυστυχία. Πως ονομάζεται η αμαρτία του Ἀδὰμ που κληρονομούν οι απογονοί του; Η αμαρτία του Ἀδὰμ αποκαλείται προπατορική, γιατί απορρέει από τη ρίζα της ανθρωπότητας*»⁴⁶. Η μετα-αυγουστίνη δυτική θεολογία κληρονομεί από τον Αυγουστίνο τρεις βασικούς αξόνες: α) το προπατορικό αμάρτημα είναι μία πραγματική αμαρτία, β) μεταδίδεται από γενιά σε γενιά, γ) προσβάλλει και διαφθείρει την ανθρωπινή φύση, τόσο σωματικά όσο και στο αυτεξούσιο. Η προσωπική εκούσια δηλαδή αμαρτία του Ἀδὰμ γίνεται αμαρτία όλης της ανθρωπότητας, αμαρτία της ανθρωπίνης φύσης.

Σύμφωνα με τον Delumeau, η χριστιανική σκέψη της Δύσης εκκινεί από το βασικό ερώτημα, γιατί ο Θεός επιτρέπει το θάνατο βρεφών και τον πρόωρο θάνατο των αθώων για να βρει στην γραμματεία της εποχής που ερευνά τις ανάλογες απαντήσεις. Ο Bar-

45. Piet Schoonenberg, «L'homme dans le péché» στο *Mysterium Salutis. Dogmatique de l'Histoire du Salut* 8, Paris, Cerf, 1970, σ. 97.

46. Jean Delumeau, *Un Christianisme pour demain. Geutter l'aurore. Le Christianisme va-t-il mourir?* όπ. π., σ. 97.

47. Βλ. Jean Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe-XVIIIe siècles*, όπ. π., σ. 273.

tolomeo Spina (πρώτο μισό του 14^{ου} αι.) θα απαντήσει ξεκαθαρά: «Πεθαίνουν δίκαια. Μπορεί να μην πεθαίνουν για δικές τους αμαρτίες, πεθαίνουν όμως πάντα ένοχοι, λόγω της προπατορικής αμαρτίας»⁴⁷. Τη στιγμή της προπατορικής αμαρτίας ο Αδάμ αποτελούσε έναν και μόνο άνθρωπο με την ανθρωπότητα που θα ακολουθούσε. Κατά κάποιο τρόπο όλοι ενυπήρχαμε στον Αδάμ. Αυτή η ενότητα του ανθρωπίνου γένους με τον προπάτορα, εξηγεί γιατί η αμαρτία του Αδάμ έγινε και αμαρτία και συνενοχή για τον κάθε άνθρωπο. Εδώ ερεϊδεται σύμφωνα με τον Delumeau η αυγουστίνηια βεβαιότητα για την αμαρτωλή ανθρωπότητα που κατέστη μάζα απωλείας⁴⁸. Το βάπτισμα ήταν η *sine qmōi non* προϋπόθεση που επέτρεπε την αποφυγή του αιωνίου θανάτου. Η αναγκαιότητα του βαπτίσματος έδωσε στον Αυγουστίνo την ευκαιρία να διευκρινίσει πως η χάρη δε δόθηκε σε όλους τους ανθρώπους και σε όσους δόθηκε δεν ήταν δικό τους κατόρθωμα, κάτι που καθίσταται εμφανές από την περιπτωση των νηπίων. Τα αβάπτιστα παιδιά θα υποστούν τις συνέπειες της παράβασης, όπως θα συμβεί με τους αμαρτωλούς που θα καταδικαστούν, γιατί «και τα νήπια όσο μικρά και αν είναι παραμένουν μεγάλοι αμαρτωλοί». Πίσω λοιπόν από αυτή την αιώνια καταδίκη των αβάπτιστων νηπίων («*perte éternelle*»)⁴⁹ διαφαίνεται η δραματική θεώρηση του προπατορικού αμαρτήματος, το οποίο λογικά ωθεί την προσβεβλημένη θεία δικαιοσύνη στο να πετάξει στην κόλαση όλο το ανθρωπινό γένος, που κατέστη αμαρτωλό εν τω Αδάμ.

Η αντίληψη αυτή του προπατορικού αμαρτήματος ήταν τόσο διάχυτη που παγίδευσε και βραχυκύκλωσε τη θεολογική σκέψη της δυτικής χριστιανοσύνης κατά το μεσαίωνα, η οποία, με σκοπό να εξηγήσει την ύπαρξη του κακού στο ιστορικό γίνεσθαι της ανθρωπότητας, επιδόθηκε σε μία τεράστια προσπάθεια να απαλλάξει το

48. Jean Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe–XVIIIe siècles*, όπ. π., σ. 315 εξ.

49. Jean Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe–XVIIIe siècles*, όπ. π., σ. 310.

50. Στον αντίποδα μίας τέτοιας αντίληψης, ο αγ. Ειρηναίος τονίζει πως ο Θεός δεν έδωσε καμία κατάρα στον Αδάμ, αλλά στο φίδι που τον παρέσυρε και στη γη: «Διά τούτο και έν αρχή τής παραβάσεως του Αδάμ, ως διηγείται ή Γραφή, ούκ αυτόν κατηράσατο τόν Αδάμ, αλλά τίν γήν έν τοίς έργοις αυτού, καθώς και των αρχαίων τίς φησίν ότι Μετί-νεγκεν ό Θεός τίν κατάραν είς τίν γήν, ίνα μή παραμείνει έν τῷ ανθρώπῳ... Πάσα δέ ή κατάρα κατέδραμεν επί τόν άπατήσαντα αυτούς ὄφιν. Καί είπεν, φησίν, ό Θεός τῷ ὄφει: Ὅτι έποίησας τούτο, έπικατάρατος σύ άπό πάντων των κτηνων και άπό πάντων των θηρίων τής γής», *Ἐλεγχος και Ανατροπή τής Ψευδονύμου Γνώσεως* III, 23, 3, *Sources Chrétiennes* 210, Paris, Cerf, 1974, σ. 451–453.

Θεό από κάθε ευθύνη και να την φορτώσει εξολοκλήρου στον άνθρωπο⁵⁰. Το παρακάτω κείμενο του αγίου Βοναβεντούρα (1218) είναι ξεκάθαρο: «Εάν από την αρχή ο Θεός είχε δημιουργήσει τον άνθρωπο με τόση δυστυχία δεν θα είχε ούτε έλεος ούτε δικαιοσύνη... Εάν ο Θεός μας επέβαλε τόση δυστυχία τη στιγμή που δεν έχουμε διαπράξει καμία αμαρτία, τότε η θεία πρόνοια δε θα μας κυβερνούσε ούτε με έλεος ούτε με δικαιοσύνη. Η τωρινή μας όμως δύστυχη κατάσταση, υπό την διακυβέρνηση ενός δίκαιου και αγαθού Θεού, δεν μπορεί να είναι παρά το αποτέλεσμα μιας δίκαιης προς εμάς τιμωρίας»⁵¹.

Σε αντίθεση με το ισλάμ και τον ιουδαϊσμό, σημειώνει ο Γάλλος ιστορικός⁵², το προπατορικό αμάρτημα κατέχει κεντρική θέση στο δυτικό χριστιανικό πολιτισμό και σημαδεύει τα ενδιαφέροντα σύνολης της κοινωνίας. Ο ίδιος παραθέτει⁵³ τη μαρτυρία της Hildegarde de Bingen (1179), συγγραφέα μιας ιατρικής πραγματείας, η οποία συνδέει την εμφάνιση της μελαγχολίας με την παρακοή του προπάτορα: «Τη στιγμή που ο Αδάμ παραβίασε τη θεία τάξη, την ίδια στιγμή η μελαγχολία μπήκε στο αίμα μας ενώ ταυτόχρονα έχανε τη διαύγεια του νού... Τη στιγμή που το φώς έσβησε για τον ίδιο, η μελαγχολία διείσδυε στη φύση του, από την οποία προέκυψαν στην συνέχεια η λύπη και η απελπισία. Πράγματι κατά την πτώση του Αδάμ ο διάβολος ενεφύσησε τη μελαγχολία για να τον καταστήσει χλιαρό και άπιστο». Στο ίδιο πλαίσιο ο Robert Burton⁵⁴ (17^{ος} αι.) αρχίζει, όπως είναι λογικό σύμφωνα με το περιορρόεν κλίμα της εποχής, τη σύνταξη του έργου του *Ανατομία της Μελαγχολίας* αναλύοντας το προπατορικό αμάρτημα, το οποίο αλλοίωσε την καλή ανθρώπινη φύση και μετέτρεψε τον άνθρωπο σε μία δύστυχη ύπαρξη υποκείμενη στην ασθένεια, στον πόνο, στο φόβο και στο θάνατο.

Ο Delumeau επισημαίνει το στενό σύνδεσμο που υπάρχει ανά-

51. Saint Bonaventure, *Breviloquium III* (trad. française), Paris, éditions Franciscaines, 1967, σ. 75.

52. Jean Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe-XVIIIe siècles*, όπ. π., σ. 275.

53. Jean Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe-XVIIIe siècles*, όπ. π., σ. 274.

54. Robert Burton, *Anatomy of Melancholy I. What it is: With all the Kinds, causes, symptoms, prognostickes, and several cures of it. In three maine partitions with their several sections, members and subsections. Philosophicaly, Medicinally, Historically, Opened and Cut up*, Oxford 1621, σ. 130.

55. Βλ. Jean Delumeau, *Une histoire du paradis. Le jardin des délices*, Paris, Fayard, 1992, σ. 302.

μεσα σε μία λανθασμένη σχολαστική ερμηνεία για τον παράδεισο και στο προπατορικό αμάρτημα⁵⁵. Η διάχυτη πίστη, κατά το δυτικό μεσαίωνα για την ύπαρξη ενός επίγειου παραδείσου, ωθούσε όλο και περισσότερο την ανάπτυξη μίας ιδιαίτερης αντίληψης για το προπατορικό αμάρτημα. Όσο περισσότερο δηλαδή στολίζανε και ομορφαινανε τον παράδεισο, όσο περισσότερο προσδίδανε στους πρωτόπλαστους ανώτερα φυσικά χαρίσματα, προτερήματα και γνώσεις τόσο το ενδεχόμενο αμάρτημα των πρωτοπλάστων προσλάμβανε διαστάσεις υπερβολικές. Τη στιγμή που οι πρωτόπλαστοι είχαν τοποθετηθεί σε ένα παραδεισένιο χώρο, έχοντας και απολαμβάνοντας όλα τα καλά του Θεού, η παρακοή τους δεν ήταν παρά μία αγνωμοσύνη απέναντι στο Θεό και δίκαια θα προκαλούσε την οργή και την τιμωρία του. Το μέγεθος της τιμωρίας συνυπολογιζόταν με το μέγεθος των δωρεών. Έτσι προέκυψε ως τιμωρία, η οδύνη και ο θάνατος. Σε αυτά ο Αυγουστίνος πρόσθεσε και την κόλαση, άγνωστη από τους συντάκτες του Βιβλίου της *Γένεσης!* Εξαιτίας της παρακοής του Αδάμ και της Εύας, η ανθρωπότητα έγινε μία «μάζα απωλείας», καθώς στο σύνολό της είναι υπεύθυνη για την πρώτη αυτή αμαρτία. Όλα αυτά οδήγησαν το δυτικό χριστιανισμό στο να παράξει μία «δραματική θεολογία» που στοχοποίησε τον άνθρωπο, θεωρώντας τον δίκαια καταδικασμένο, καθώς ο Θεός είναι δίκαιος κριτής. Ακόμη και η εκούσια θυσία του Υιού του Θεού δεν θα μπορούσε να εξαιρέσει από την αιώνια καταδίκη παρά μόνο μία μικρή μειοψηφία εκλεκτών.

Η έξοδος από τον παράδεισο, σύμφωνα με μία τέτοια ερμηνευτική προσέγγιση, δεν ήταν παρά τιμωρία και ποινή για τον άνθρωπο. Η δυτική χριστιανισμός μέσα σε αυτό το πλαίσιο, δεν σταμάτησε να βλέπει τον χαμένο παράδεισο με μία νότα έντονης μελαγχολίας⁵⁶.

56. Jean Delumeau, *Une histoire du paradis. Le jardin des délices*, όπ. π., σ. 305.

57. Θεοφίλου Άντιοχείας, *Πρός Αυτόλυκον 2*, *Sources Chrétiennes* 20, Paris, Cerf, 1948, σ. 162–164: «Καί τοῦτο δέ ὁ Θεός μεγάλην εὐεργεσίαν παρέσχεν τῷ ἀνθρώπῳ, τό μί διαμείναι αὐτόν εἰς τόν αἰῶνα ἐν ἀμαρτίᾳ ὄντα. Ἀλλά τῷ τρόπῳ τινί ἐν ὁμοιώματι ἐξορισμοῦ ἐξέβαλλεν αὐτόν ἐκ τοῦ παραδείσου, ὅπως διά τῆς ἐπιτιμίας τακτῶ ἀποτίσας χρόνῳ τήν ἀμαρτίαν καί παιδευθεῖς ἐξ ὑστέρου ἀνακληθῆ. Διό καί πλασθέντος τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ μυστηριωδῶς ἐν τῇ Γένεσει γέγραπται, ὡς δις αὐτοῦ ἐν τῷ παραδείσῳ τεθέντος· ἵνα τό μὲν ἄπαξ ἦ πεπληρωμένον ὅτε ἐτέθη, τό δέ δεύτερον μέλλῃ πληροῦσθαι μετά τήν ἀνάστασιν καί κρίσιν. Οὐ μὴν ἀλλά καί καθάπερ σκευός τι, ἐπὶν πλασθέν αἰτίαν τινά σχῆ, ἀναχωνεῦται ἢ ἀναπλάσσεται εἰς τό γνέσθαι καινόν καί ὀλόκληρον, οὕτως γίνεται καί τῷ ἀνθρώπῳ διά θανάτου· δυνάμει γάρ τέθραυσται ἵνα ἐν τῇ ἀναστάσει ὑγιής εὐρεθῆ, λέγω δέ ἄσπιλος καί δίκαιος καί ἀθάνατος. Τό δέ καλέσαι καί εἰπεῖν τόν θεόν· Ποῦ εἶ Ἀδάμ; οὐχ ὡς ἀγνοῶν τοῦτο ἐποίει ὁ θεός, ἀλλά μακρόθυμος ὢν ἀφορμὴν ἐδίδου αὐτῷ μετανοίας καί ἐξομολογήσεως».

Αντίθετα, ο Θεόφιλος Αντιοχείας θα διακηρύξει πως η έξοδος από τον Παράδεισο ήταν πράξη ευλογίας και φιλανθρωπίας⁵⁷. Τόσο ο ίδιος όσο και ο άγιος Ειρηναίος δεν έμειναν προσδεμένοι στον απωλεσθέντα παράδεισο, αλλά ερμίνευσαν την έξοδο από τον παράδεισο ως μία «καινούργια κλίση» για την «καινή κτίση» που ετοίμασε ο Θεός προ καταβολής κόσμου για τον άνθρωπο⁵⁸.

Άρνηση της κληρονομικής αμαρτίας

Το χωρίο του απ. Παύλου *Ρωμ.* 5, 12 («ἐφ' ᾧ πάντες ἡμαρτον») έχει χαρακτηριστεί ως *crux interpretum* για τη ποικιλία των ερμηνευτικών προσεγγίσεων. Κατά βάση στην αρχαία χριστιανική γραμματεία αναδεικνύονται δύο ερμηνευτικές τάσεις⁵⁹. Η μία χαρακτηρίζεται ως λατινική, αφού αναπτύχθηκε από πατέρες και θεολόγους της Δύσης με κύριο εκπρόσωπο τον ιερό Αυγουστίνο. Αυτό που χαρακτηρίζει αυτή την ερμηνευτική γραμμή είναι η κληρονόμηση της αμαρτίας και της ενοχής⁶⁰. Η μετάφραση της *Βίβλου* στα λατινικά (*Vulgata*) έδωσε ασφαλώς αφορμή για μία τέτοια θεώρηση. Η άλλη ερμηνευτική γραμμή είναι αυτή των Ελλήνων πατέρων, οι οποίοι αρνούνται κατηγορηματικά να δεχθούν κληρονόμηση της αμαρτίας και της ενοχής και κάνουν λόγο για κληρονόμηση των συνεπειών της

58. Είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω κείμενο του Ειρηναίου, το οποίο είναι φορέας μίας άλλης λογικής, που απενοχοποιεί εντελώς τον άνθρωπο: «Διό και εξέβαλεν αυτόν εκ του παραδείσου και από του ξύλου της ζωής πόρρω μετέθηκεν, οὐ φρονῶν αὐτῷ τό ξύλον της ζωής, ὡς τοιμῶσιν ἔνοι λέγειν, ἀλλά ἐλεῶν αὐτόν, ἵνα μὴ διαμένῃ αἰε παραβάτης μηδέ ἀθανάτος γίνηται ἢ περὶ αὐτόν ἀμαρτία καὶ τό κακόν ἀπέραντόν τε καὶ ἀνίατον. Ἐκόλυσε δέ αὐτοῦ τὴν παράβασιν, παρενθίς τόν θάνατον καὶ παύσας τὴν ἀμαρτίαν, τέλος ἐπενεγκῶν αὐτῇ διὰ τῆς εἰς τὴν γῆν σαρκός ἀναλύσεως, ἵνα παυσάμενός ποτε ὁ ἄνθρωπος τοῦ ζῆν τῇ ἀμαρτίᾳ καὶ ἀποθανόν αὐτῇ ἄρξηται ζῆν τῷ Θεῷ. Διό και ἔχθραν ἔθηκεν ἀνά μέσον τῆς γυναικός και τοῦ σπέρματος αὐτῆς τηρούντων ἀλλήλους, τοῦ μὲν δακνομένου τὴν πτέρναν και ἰσχύοντος πατεῖν τὴν κεφαλὴν τοῦ ἐχθροῦ, τοῦ δέ δάκνοντος και ἀποκτείνοντος και ἐμποδίζοντος τὰς πορείας τοῦ ἀνθρώπου, ἄχρις οὗ ἔλθῃ τό σπέρμα τό προωρισμένον πατῆσαι τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, ὅπερ ἦν ὁ τόκος τῆς Μαρίας. Περὶ οὗ φησιν ὁ προφήτης: Ἐπ' ἀσπίδα και βασιλίσκον ἐπιβίση, και καταπατήσεις λέοντα και δράκοντα, σημαίων τὴν ἀνισταμένην και πλατυνομένην κατά τοῦ ἀνθρώπου ἀμαρτίαν, τὴν και ψύχουσαν αὐτόν, καταρνηθήσεται σύν τῷ βασιλευόντι θανάτῳ, και καταπατηθήσεσθαι ὑπ' αὐτοῦ ἐπ' ἐσχάτων τῶν καιρῶν τόν ἐφαλλόμενον τῇ ἀνθρωπότητι λέοντα... Τοῦ Κυρίου οὖν ζωοποίησαντος τόν ἀνθρώπον, τουτέστιν τόν Ἀδάμ, κατήρηται θάνατος», Ἐλεγχος και Ἀνατροπή τῆς Ψευδοσύμου Γνώσεως III, 23, 6-7, *Sources Chrétiennes* 211, Paris, Cerf, 1974, σ. 461-467.

59. Βλ. Jean Meyendorff, «ἐφ' ᾧ (Rom. 5, 12) chez Cyrille d'Alexandrie et Théodoret», εν *Studia Patristica* 4, 2 (1961), σ. 157-161.

60. Auguste Gaudel, «Péché originel» στο *Dictionnaire de Théologie Catholique* 12, 1, σ. 381.

61. Βλ. Νίκου Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β' Ἐκθεση της ορθόδοξης πίστεως σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη*, ὅπ. π., σ. 210.

πτώσης, όπως η φθορά και ο θάνατος⁶¹. Ο γνωστός ρωμαιοκαθολικός θεολόγος Martin Jugie, σημειώνει πως αυτό που απασχολεί τους Έλληνες πατέρες δεν είναι αυτό καθ'αυτό το προπατορικό αμάρτημα, αλλά οι συνέπειές του και κυρίως πως η ενανθρώπιση του Χριστού ανακεφαλαιώνει την ανθρωπίνη φύση⁶².

Ο Jean Delumeau, χωρίς να παραθεωρεί⁶³ σε καμία περίπτωση τη μέγιστη συμβολή του επισκόπου Ιππώνος στη θεολογία, στην πνευματικότητα, στον ουμανισμό και στον πολιτισμό γενικότερα, αμφισβητεί την ερμηνεία του στο συγκεκριμένο χωρίο του απ. Παύλου και προχωρεί στην αποδόμησή της. Θεωρεί πως παρέσυρε και αιχμαλώτισε ολόκληρη τη δυτική κοινωνία σε μία κατάσταση που οδήγησε στην σταδιακή αποχριστιανοποίησή της. Η διήγηση της πτώσης του Βιβλίου της *Γένεσης*⁶⁴ δεν πρέπει να εκληφθεί ως μία ιστορική διήγηση αλλά ως μία παραβολική⁶⁵ και ως τέτοια δεν εκπίπτει «των ορίων της εκκλησιαστικής εμπειρίας και μαρτυρίας»⁶⁶. Η κατά γράμμα προσεγγίση των βιβλικών κειμένων, χαρακτηριστικό των φονταμενταλιστών, οδηγεί σε λανθασμένα συμπεράσματα. Στα Ευαγγέλια δε γίνεται κανένας λογος για προπατορικό αμάρτημα και προτείνει την ανάγνωση του απ. Παύλου μέσα από τα Ευαγγέλια και όχι το αντίθετο⁶⁷. Εξάλλου, ο απ. Παύλος στη συνάφεια του χωρίου *Ρωμ.* 5, 12, θέλει να δείξει πως η χάρη είναι ανώτερη από την αμαρτία, την οποία αναιρεί και ότι ο Χριστός είναι ο σωτήρας και λυτρωτής, που

62. Martin Jugie, «Le dogme du péché originel dans l'Eglise grecque» στο *Revue Augustinienne*, 16 (1910), σ. 166.

63. Jean Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe–XVIIIe siècles*, όπ. π., σ. 292.

64. *Γεν.* 2, 8 – 17.

65. Jean Delumeau, *Un Christianisme pour demain. Geutter l'aurore. Le Christianisme va-t-il mourir ?* όπ. π., σ. 99.

66. Χρήστου Γιανναρά, *Το αίνιγμα του κακού*, Αθήνα, Ίκαρος, 2009, σ. 107.

67. Jean Delumeau, *Un Christianisme pour demain. Geutter l'aurore. Le Christianisme va-t-il mourir ?* όπ. π., σ. 90.

καταργεί την καταδίκη και μεταβάλλει την τιμωρία σε σωτηρία.

Ο λόγος του Jean Delumeau πνέει μία καθαρή αισιοδοξία και μολονότι κριτικός απέναντι σε αποκλίσεις που εισπύδησαν στο ρωμαιοκαθολικισμό, παρέμεινε ζωντανό μέλος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, ελπίζοντας στη συνεχή της ανανέωση, όπως την εκφράζει ένας σύγχρονος ρωμαιοκαθολικός θεολόγος ο Bernard Sesboué, τον οποίο επικαλείται ο Delumeau⁶⁸. Ο Γάλλος ακαδημαϊκός αναζητά στους Έλληνες πατέρες της Εκκλησίας μία άλλη ερμηνευτική πρόταση για το προπατορικό αμάρτημα. Ανθολογεί τον απολογητή Θεόφιλο Αντιοχείας⁶⁹ και τον αγιο Ειρηναίο⁷⁰. Και στους δύο είναι άγνωστη η

68. «Η σωτηρία μας δεν είναι το αποτέλεσμα μίας συναλλαγής μεταξύ του Πατρός και του Υιού. Ο Θεός Πατέρας θα υποχρέωνε τον Υιό του να πεθάνει για να εκδικηθεί πάνω του κατά κάποιο τρόπο το αμάρτημα της ανθρωπότητας. Από την πλευρά του ο Υιός θα αποδεχόταν αυτή τη θανατική καταδίκη για να εξαλείψει τα αμαρτήματα μας. Ορισμένοι μάλιστα έφτασαν μέχρι το σημείο να σκέφτονται πως θα έπρεπε ο Υιός να αντισταθίσει το βάρος της αμαρτίας με ένα ανάλογο βάρος ποινής... Πρέπει να πω ότι απατώνται οικτρά. Αυτό που ο Θεός δεν θέλησε να το επιβάλει στον Αβραάμ, την θυσία του γιού του, θα το επέβαλε στον ευατό του; Αυτή η λανθασμένη ερμηνεία είναι δραματική, διότι μεταφέρει τη βία των αμαρτωλών ανθρώπων στον ίδιο το Θεό... Εδώ ακόμα διαπιστώνουμε τον πειρασμό του ανθρώπου να φορτώσει στο Θεό τη δική του βία... Γιατί αυτόν τον Θεό τον εκδικητικό, τον αμοιόδορο και άδικο, καθώς τιμωρεί τους αθώους στη θέση των πονηρών δεν αξίζει να τον πιστεύουμε», Bernard Sesboué, *Croire*, Paris, Droguet et Ardant, 1999, σ. 294–295. Ο Delumeau ταντίζει επίσης απόλυτα με τις αναλύσεις του France Quere (*Les Pères Apostoliques*, Paris, Seuil, 1980, σ. 30) και επισημαίνει πως η χριστιανική πίστη δεν εφεύρε την ενοχή, ούτε άλλα αποκλίνοντα ζητήματα. Ωστόσο, ο χριστιανισμός ενεργοποίησε δυνάμεις του σε ένα σχέδιο χωρίς προηγούμενο: η ανθρώπινη ύπαρξη να γίνει θέατρο ενός αέναου αγώνα ανάμεσα στην αγάπη του Χριστού και «σε αυτό που στο εξής ονομάζουμε (προπατορική) αμαρτία», Jean Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe–XVIIIe siècles*, όπ. π., σ. 629, υποσ. 2.

69. Θεοφίλου Αντιοχείας, *Πρός Αυτόλυκον* 2, *Sources Chrétiennes* 20, Paris, Cerf, 1948, σ. 160: «Τό μὲν ξύλον τῆς γνώσεως αὐτό μὲν καλόν καί ὁ καρπός αὐτοῦ καλός. Οὐ γάρ, ὡς οἴονται τινες, θάνατον εἶχεν τό ξύλον, ἀλλ' ἡ παρακοή. Οὐ γάρ τί ἕτερον ἦν ἐν τῷ καρπῷ ἢ μόνον ἡ γνώσις. Ἡ δέ γνώσις καλή, ἐπὶ αὐτῇ οικείως τις χρήσται. Τῇ δέ οὐσῃ ἡλικίᾳ ὁδε Ἄδάμ ἔτι νήπιος ἦν· διὸ οὐπω ἠδύνατο τὴν γνώσιν κατ' ἀξίαν χωρεῖν. Καί γάρ νῦν ἐπὶ γεννητῇ τῷ παιδίῳ, οὐκ ἤδη δύναται ἄρτον ἐσθίειν, ἀλλὰ πρῶτον γάλακτι ἀνατρέφεται, ἔπειτα κατὰ πρόσβασιν τῆς ἡλικίας καί ἐπὶ τὴν στερεάν τροφήν ἔρχεται. Οὕτως ἂν γένοιτο καί τῷ Ἀδάμ».

70. Ειρηναίου Λυώνος, Ἐλεγχος καί Ανατροπή τῆς Ψευδονύμου Γνώσεως 4, 38, 1, *Sources Chrétiennes* 100, 2, Paris, Cerf, 1965, σ. 945–947: «τά δέ γεγονότα, καθ' ὅ μετέπειτα γενέσεως ἀρχὴν ἰδίαν ἔσχε, κατὰ τοῦτο καί ὑστερεῖσθαι ἔδει αὐτά τοῦ πεποικκότος. Οὐ γάρ ἠδύνατο ἀγέννητα εἶναι τά νεωστὶ γεγεννημένα· καθ' ὅ δέ μὴ ἐστὶν ἀγέννητα, κατὰ τοῦτο καί ὑστερεῖται τοῦ τελείου· καθ' ὅ γάρ νεώτερα, κατὰ τοῦτο καί νήπια, καί καθ' ὅ νήπια, κατὰ τοῦτο καί ἀσυνήθη καί ἀγύμναστα πρὸς τὴν τελείαν ἀγωγὴν. Ὡς γάρ ἡ μὲν μήτηρ δύναται τέλειον παρασχεῖν τῷ βρέφει τό ἐμβρῶμα, τό δέ ἐτι ἀδυνατεῖ τὴν αὐτοῦ πρεσβυτέραν δέξασθαι τροφήν, οὕτως καί ὁ Θεός αὐτός οἷός τε ἦν παρασχεῖν ἀπ' ἀρχῆς τῷ ἀνθρώπῳ τό τέλειον, ὁ δέ ἀνθρώπος ἀδύνατος λαβεῖν αὐτό· νήπιος γάρ ἦν».

συνολική καταδίκη της αμαρτωλής ανθρωπότητας. Η έξοδος των προτοπλάστων από τον παράδεισο δεν είναι θέμα καμίας τιμωρίας, αλλά θείας φιλανθρωπίας⁷¹ για να μην καταστεί το κακό αθάνατο. Και οι δύο αυτοί πατέρες δεν έχουν τα βλέμματά τους στραμμένα σε κανέναν χαμένο παράδεισο. Αντίθετα, θεωρούν πως ο άνθρωπος πλάστηκε νήπιο σε μία δυναμική πορεία αύξησης και κίνησης προς τη την αφθαρσία και τη θέωση. Αυτή είναι η θέση πολλών Εκκλησιών που προέρχονται από την ελληνική ορθοδοξία⁷², επισημαίνει χαρακτηριστικά ο Jean Delumeau.

Και συνεχίζει: «ο αυγουστίνισμός τον οποίο πρέπει να επικαλεστούμε για μια ακόμη φορά, δεν μπορούσε παρά να οδηγήσει σε μια θεολογία αλλά και ποιμαντική που προέβαλε το πάθος του Σωτήρα σε βάρος της Ανάστασης, την αμαρτία σε βάρος της συγχώρεσης, του Θεού δικαστή σε βάρος του Θεού Πατέρα, της κόλασης σε βάρος του παραδείσου. Υπήρχε μια πραγματική απόκλιση από τη δήλωση του αποστόλου Παύλου εκεί όπου επλέοναση η αμαρτία, υπερεπερίσευσεν η χάρις (Ρωμ. 5, 20). Μπορούμε εύλογα να αναρωτηθούμε αν η απόρριψη μιας τέτοιας δυσβάσταχτης ποιμαντικής δεν αποτελεί μία από τις αιτίες του αποχριστιανισμού της Δύσης»⁷³.

Αντί Επιλόγου

Ο Delumeau προκρίνει ξεκάθαρα μια άλλη ερμηνευτική προσέγγιση⁷⁴, η οποία σηματοδοτεί το πέρασμα από τη θρησκεία του

71. Πρβλ. Panayotis Nellis, *Le Vivant divinisé. Anthropologie des Pères de l'Eglise*, Paris, Cerf, 1989, σ. 47.

72. Jean Delumeau, *Un Christianisme pour demain. Geutter l'aurore. Le Christianisme va-t-il mourir ?*, όπ. π., σ. 95–96: «Οι δύο αυτές φωνές του Θεόφιλου και Ειρηναίου που βρίσκονται σε συμφωνία, μας απομακρύνουν πολύ από την απαισιόδοξη ανθρωπολογία που έχει τις ρίζες της στον Αυγουστίνo και η οποία θριάμβευσε αργότερα στη Δύση, εδρασμένη σε ένα πελώριο αμάρτημα που διέπραξε ένα τέλειo ζευγάρι σε ένα μαγευτικό παράδεισο. Ασφαλώς, ο Θεόφιλος και ο Ειρηναίος δεν αμφισβητούν τον παράδεισο της Εδέμ, ούτε ότι ο πόνος και ο θάνατος προέρχονται από την ανυπακοή του Αδάμ και της Εύας. Δεν αποδέχονται ωστόσο στην έναρξη της ιστορίας την οργή ενός Θεού που τιμωρεί και που θα καταδίκαιζε κυρίως την ανθρωπότητα στην κόλαση. Σχετικοποιούν την πρώτη αμαρτία, καθώς διαπραχθηκε από νήπια. Είναι πεπεισμένοι πως η ανθρωπότητα, έστω με το αρχικό λάθος, έλαβε μία νέα κλίση και χάρι στην έλευση του Σωτήρα και στην σωτήρια παρέμβασή του βρίσκεται σε πορεία προς την αφθαρσία και τη θέωση. Αυτή είναι η θέση πολλών Εκκλησιών που προήλθαν από την ελληνόφωνη ορθοδοξία».

73. Jean Delumeau, *Le péché et la peur. La culpabilisation en Occident XIIIe–XVIIIe siècles*, όπ. π., σ. 627. Πρβλ. Henri Tincq, *Dieu en France. Mort et résurrection du catholicisme*, Paris, Calmann–Levy, 2003, σ. 9.

74. Jean Delumeau, *Une histoire du paradis. Le jardin des délices*, όπ. π., σ. 303.

φόβου στην εν Χριστώ ζωή της χαράς και της ελπίδας. Η λατινική χριστιανοσύνη, σημειώνει και πάλι με έμφαση ο Delumeau, οφείλει να απαλλαγεί από την αυγουστίνηια ερμηνεία του προπατορικού αμαρτήματος, η οποία επιμένει στην κληρονομικότητα της ενοχής, θέση εντελώς απύσχα από τα βιβλικά κείμενα. Αντί να είναι καθηλωμένη σε χαμένους παραδείσους, είναι προτιμότερο να κοιτάζει την προοπτική για την οποία πλάστηκε η ανθρωπότητα. Με την πτώση του Αδάμ, η ανθρωπότητα αστόχησε στην δυναμική της πορεία για την μελλοντική της τελείωση εν Χριστώ, απώλεσε το μυστήριο της εκπλήξεως και του ανοίγματος προς το Δημιουργό, καθώς σημειώνει ο καθηγητής Χρυσόστομος Σταμούλης⁷⁵. Στην πραγματικότητα ο παράδεισος δεν είναι πίσω μας αλλά μπροστά μας⁷⁶. Αυτή είναι και η πιο θελκτική διατύπωση για τον Delumeau. Στο σημείο αυτό ο Γάλλος ιστορικός προσεγγίζει το μακαριστό καθηγητή Νίκο Ματσούκα, ο οποίος τόνιζε πως «παράδεισος επιστροφής ούτε στην Π. Διαθήκη περιγράφεται, ούτε η ορθόδοξη θεολογία υιοθετεί»⁷⁷. Και μολονότι οι δύο αυτοί επιστήμονες με βαθιά χριστιανική πίστη προέρχονται από διαφορετικές παραδόσεις, τα γυμνασμένα και

75. Κάλος το Άγιον, Θεσσαλονίκη, Ακρίτας, 2004, σ. 323.

76. Jean Delumeau, *Un Christianisme pour demain. Geutter l'aurore. Le Christianisme va-t-il mourir ?* όπ. π., σ. 99.

77. Νίκου Ματσούκα, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'. Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη*, όπ. π., σ. 541.

**Καλλιτεχνική ελευθερία και σεβασμός
στο θρησκευτικό συναίσθημα:
Η σύνθεση των συνταγματικών ελευθεριών
μέσα από την ανεκτικότητα.**

*Σπυρίδων Β. Βλαχόπουλος
Καθηγητής Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*

**I. Η απρόσμενη συνάντηση με ένα ξεχωριστό κείμενο του
Μακαριστού Μητροπολίτη Δαμασκηνού Παπανδρέου.**

Το έργο του Μακαριστού Μητροπολίτη Δαμασκηνού Παπανδρέου έχει αφήσει το έντονο, οικουμενικό και διαχρονικό «αποτύπωμά» του. Ο τρόπος όμως με τον οποίο είχαμε την ευκαιρία να γνωρίσουμε το έργο του διαφέρει από άνθρωπο σε άνθρωπο, ενίοτε δε έχει και απρόσμενο χαρακτήρα. Έτσι, το 1993, κατά τη διάρκεια των διδακτορικών σπουδών μου στο Μόναχο, προσκλήθηκα από την Ευρωπαϊκή Ένωση Φοιτητών Νομικής («European Law Student's Association») να συμμετάσχω σε μια ημερίδα για την ελευθερία της τέχνης. Μετά το τέλος της ημερίδας, οι διοργανωτές είχαν την καλοσύνη να προσφέρουν ως δώρο στους ομιλητές ένα βιβλίο της γερμανίδας φωτογράφου Ingrid von Kruse, με τον τίτλο «Europa beim Wort genommen» («Η Ευρώπη κατά λέξη»). Το βιβλίο περιείχε φωτογραφικά πορτρέτα και σύντομα κείμενα σημαντικών προσωπικοτήτων από διάφορες χώρες για την Ευρώπη. Από την Ελλάδα συμμετείχαν τρεις: ο Κορνίλιος Καστοριάδης, ο Βασίλης Βασιλικός και ο Μητροπολίτης Ελβετίας Δαμασκηνός, το κείμενο του οποίου μου «τράβηξε» αμέσως την προσοχή: Υποστήριζε τη σύνθεση των πολυάριθμων και αντίροπων τάσεων που εκπροσωπούσαν στην ευρωπαϊκή ήπειρο με ταυτόχρονο σεβασμό στην παράδοση και στη διαφορετικότητα. Όσο και αν ηχεί παράξενο, η θέση αυτή περί σύνθεσης και ανεκτικότητας πρέπει να αποτελεί την κατευθυντήρια γραμμή και για τους νομικούς, ιδίως όσον αφορά την επίλυση των συγκρούσεων μεταξύ των συνταγματικών μας ελευθεριών, όπως θα

επιχειρήσει να καταδείξει η συνέχεια της μελέτης¹.

II. Το συνταγματικό πλαίσιο της σχέσης μεταξύ τέχνης και θρησκείας.

Η διερεύνηση της συνταγματικής προβληματικής της σχέσης μεταξύ τέχνης και θρησκείας αποτελεί ένα ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα για δύο κυρίως λόγους, ο ένας από τους οποίους αφορά την τέχνη και ο άλλος τη θρησκεία.

Όσον αφορά καταρχήν την ελευθερία της τέχνης, αυτή προστατεύεται το άρθρο 16 παρ. 1 του ισχύοντος Συντάγματος χωρίς επιφύλαξη νόμου («*Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες*»²), με αποτέλεσμα η ελευθερία της τέχνης να συγκαταλέγεται στα λεγόμενα «ανεπιφύλακτα» συνταγματικά δικαιώματα. Υπό το δεδομένο αυτό, το άρθρο 16 παρ. 1 Συντ περί ελευθερίας της τέχνης αντιδιαστέλλεται από το άρθρο 14 παρ.1 Συντ που προστατεύει την ελευθερία της γνώμης και της έκφρασης με επιφύλαξη νόμου («*τηρώντας τους νόμους του Κράτους*»). Έτσι, ο συντακτικός νομοθέτης φαίνεται *prima facie* να επιφυλάσσει στην τέχνη (από κοινού με την επιστήμη, την έρευνα και τη διδασκαλία) προνομακί μεταχείριση σε σχέση με τις υπόλοιπες μορφές πνευματικής έκφρασης του ανθρώπου, ακολουθώντας το πρότυπο του άρθρου 5 του γερμανικού Συντάγματος (Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης)³ και σε αντίθεση με το άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που προστατεύει την τέχνη στο πλαίσιο της γενικότερης ελευθερίας της έκφρασης. Η προνομακί αυτή μεταχείριση που επιφυλάσσει το ελληνικό Σύνταγμα στην ελευθερία της τέχνης θα μπορούσε καταρχήν να χαρακτηριστεί ως θετική:

1. Η παρούσα μελέτη στηρίζεται στο άρθρο του συγγραφέα με τον τίτλο «Τέχνη και θρησκεία. Η αμοιβαία ανεκτικότητα ως τρόπος επίλυσης συνταγματικών συγκρούσεων», δημοσιευμένη στο περιοδικό «Δικαιώματα του Ανθρώπου», 67/2016, σελ. 45 επ.
2. Για το θεμελιώδες δικαίωμα της ελευθερίας της τέχνης, βλ., εντελώς ενδεικτικά, Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό δίκαιο – Ατομικά δικαιώματα, 4^η έκδ., 2012, σελ. 516 επ., Δ. Δαρέλλι, Η ελευθερία της τέχνης, σε: Σ. Βλαχόπουλο, Θεμελιώδη δικαιώματα, 2017, σελ. 307 επ., Κ. Χρυσόγονο – Σ. Βλαχόπουλο, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, 4^η έκδ., 2017, σελ. 367 επ.
3. Στο άρθρο 5 παρ. 1 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης προστατεύεται η ελευθερία της γνώμης και του τύπου και στην παρ. 2 του ίδιου άρθρου προβλέπεται ότι τα δικαιώματα αυτά περιορίζονται από τους γενικούς νόμους, τις νομοθετικές διατάξεις για την προστασία της νεότητας και το δίκαιο της προσωπικής τιμής. Αντιθέτως, το άρθρο 5 παρ. 3 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης προστατεύει την ελευθερία της τέχνης (μαζί με την επιστήμη, την έρευνα και τη διδασκαλία) χωρίς κανένα ρητό περιορισμό (με την εξαίρεση της πίστης στο Σύνταγμα όσον αφορά την ελευθερία της διδασκαλίας).

Κάθε μεγαλύτερη ελευθερία που παρέχει το Σύνταγμα, είναι «καλοδεχούμενη».

Ωστόσο και όπως συνήθως συμβαίνει, τα πράγματα είναι πιο σύνθετα απ' ό,τι εκ πρώτης όψεως φαίνονται. Από τη στιγμή που η τέχνη και η γενικότερη ελευθερία της έκφρασης κατοχυρώνονται σε διαφορετικές συνταγματικές διατάξεις (άρθρα 16 παρ. 1 και 14 παρ. 1 Συντ αντίστοιχα) και από τη στιγμή που παρέχεται μεγαλύτερη ελευθερία στην τέχνη, για να διαπιστώσει η διοίκηση ή ο δικαστής στην κάθε συγκεκριμένη περίπτωση εάν εφαρμόζεται το άρθρο 14 παρ. 1 ή το άρθρο 16 παρ. 1 Συντ, θα πρέπει προηγουμένως να ορίσει τί είναι τέχνη. Ωστόσο, είναι μάλλον αδύνατον να ορισθεί τί είναι τέχνη. Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικός ο τίτλος ενός βιβλίου που κυκλοφόρησε στη Γερμανία («Τι είναι τέχνη; 1080 ορισμοί δίνουν 1080 απαντήσεις»), όπως επίσης είναι χαρακτηριστικό ότι όταν ρώτησαν τον Πικάσο τι είναι τέχνη, αυτός απάντησε αφοπλιστικά ότι δεν το γνωρίζει, αλλά και εάν το γνώριζε θα το κρατούσε μυστικό⁴. Δεν πρέπει επομένως να εκπλήσσει το γεγονός ότι το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο ύστερα από ανεπιτυχείς προσπάθειες ορισμού της τέχνης, αποφάνθηκε τελικώς ότι είναι αδύνατον να δοθεί ένας γενικός ορισμός της τέχνης και θα πρέπει απλά να διαπιστώνεται στην κάθε συγκεκριμένη περίπτωση εάν ένα έργο φέρει την καλλιτεχνική ιδιότητα βάσει της συνεφαρμογής περισσότερων κριτηρίων⁵.

Όσον αφορά τη θρησκευτική ελευθερία, το πρόβλημα δεν τίθεται σε επίπεδο ορισμού, αλλά σε ένα άλλο σημείο: Το Σύνταγμα στο άρθρο 13 προστατεύει τη θρησκευτική ελευθερία, δηλαδή την ελευθερία του καθενός να πιστεύει ή να μην πιστεύει σε όποιον Θεό θέλει και να τον λατρεύει όπως θέλει υπό τις ειδικότερες ρυθμίσεις του άρθρου αυτού. Το άρθρο 13 Συντ δεν προστατεύει όμως ρητώς το θρησκευτικό συναίσθημα από προσβολές τρίτων, δεν απαγορεύει δηλαδή ρητώς να προσβάλλεται, να χλευάζεται ή να λοιδορείται η όποια θρησκεία. Σημαίνει άραγε αυτό ότι μπορεί να προσβάλλεται το θρησκευτικό συναίσθημα του καθενός από τον καλλιτέχνη και η προσβολή αυτή να είναι συνταγματικά επιτρεπτή; Τελικά, το ερώτημα αυτό αποτελεί την πεμπτουσία της συνταγματικής προβλημα-

4. Βλ. Σ. Βλαχόπουλο, Η ελευθερία της τέχνης – Τα όρια ενός ανεπιφύλακτου ατομικού δικαιώματος, ΔτΑ 1/199, σελ. 73 [77].

5. BVerfGE 67, 213 [227 επ.]. Βλ. αναλυτικά S. Vlachopoulos, Kunstfreiheit und Jugendschutz, 1996, σελ. 109 επ.

τικής της σχέσης μεταξύ τέχνης και θρησκείας και θα αναλυθεί στη συνέχεια της μελέτης.

III. Τα όρια της ελευθερίας της τέχνης.

Η καλλιτεχνική ελευθερία είναι μεν «ανεπιφύλακτη», δεν είναι όμως απεριορίστη. Αντιθέτως, μπορεί να περιοριστεί όταν αυτό επιβάλλεται για λόγους προστασίας άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων και αγαθών. Η δυνατότητα αυτή περιορισμού και της καλλιτεχνικής ελευθερίας προκύπτει από βασικές συνταγματικές αρχές και προεχόντως από τις αρχές της ενότητας του Συντάγματος και της τυπικής ισοδυναμίας των συνταγματικών διατάξεων⁶. Η καλλιτεχνική ελευθερία (όπως και κανένα άλλο συνταγματικό δικαίωμα) δεν υπερισχύει a priori και σε κάθε περίπτωση εις βάρος άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων και γενικότερα συνταγματικών ρυθμίσεων.

Ειδικότερα, από το Σύνταγμα δεν μπορεί να συναχθεί το απεριορίστο της ελευθερίας της τέχνης και η υπεροχή της έναντι των υπολοίπων συνταγματικών διατάξεων για μια σειρά από λόγους. Καταρχάς, η υιοθέτηση μιας τέτοιας εκδοχής θα αντέβαινε στην αρχή της τυπικής ισοδυναμίας των συνταγματικών διατάξεων. Στο ισχύον συνταγματικό δίκαιο δεν υπάρχουν «ανώτερες» και «κατώτερες» συνταγματικές διατάξεις, δεν υπάρχουν «ανώτερα» και «κατώτερα» συνταγματικά δικαιώματα. Η τέχνη λ.χ. δεν είναι ανώτερη της προστασίας της τιμής (άρθρο 5 παρ. 1 Συντ). Περαιτέρω, θα ήταν αντιφατικό για μια έννομη τάξη να απαγορεύει λ.χ. τη συκοφαντία γενικώς και να την επιτρέπει όταν γίνεται υπό τον μανδύα της τέχνης. Δύσκολα μπορεί να δεχθεί κάποιος ότι αυτός ήταν ο σκοπός της «ανεπιφύλακτης» συνταγματικής κατοχύρωσης της ελευθερίας της τέχνης. Κυρίως όμως πρέπει να τονισθεί ότι εάν δεχόμασταν ότι η τέχνη είναι απεριορίστη, θα καταλήγαμε σε άτοπα αποτελέσματα, όπως π.χ. στο να μην ισχύουν οι διατάξεις για την πυρασφάλεια των θεάτρων και των κινηματογράφων, στο να μπορεί κάποιος να ζωγραφίζει σε ξένες ιδιοκτησίες⁷, ακόμη και στο να μπορεί να θανατώνει ή να βασανίζει ανθρώπους ή ζώα επί σκηνής προκειμένου να κάνει πιο «ρεαλιστικό» το καλλιτεχνικό του έργο. Βεβαίως, τα απο-

6. Για τις αρχές αυτές, βλ. Φ. Σπυρόπουλο, Η ερμηνεία του Συντάγματος – Εφαρμογή ή υπέρβαση της παραδοσιακής μεθοδολογίας του δικαίου; 1999, σελ. 135 επ.

7. Βλ. BVerfG, NJW 1984, σελ. 1293 επ. Σύμφωνα με το γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, η επέμβαση σε ξένη ιδιοκτησία για καλλιτεχνικούς σκοπούς δεν ανήκει στο προστατευόμενο πεδίο της ελευθερίας της τέχνης.

τελέσματα αυτά δεν γίνονται δεκτά ούτε από τους υποστηρικτές του απεριορίστου της ελευθερίας της τέχνης, με το σκεπτικό ότι οι περιορισμοί αυτοί δεν συνδέονται με το περιεχόμενο της καλλιτεχνικής έκφρασης, όπως συμβαίνει π.χ. στην απαγόρευση της εξύβρισης που θίγει ευθέως το περιεχόμενο του καλλιτεχνικού έργου⁸. Η διάκριση όμως αυτή μεταξύ περιορισμών που στοχεύουν στο περιεχόμενο του καλλιτεχνικού έργου (και είναι συνταγματικά ανεπίτρεπτοι) και περιορισμών που δεν θίγουν το περιεχόμενο του καλλιτεχνικού έργου (με αποτέλεσμα να είναι συνταγματικά ανεκτοί) προσκρούει στο ότι ο κάθε περιορισμός της τέχνης αφορά, αμέσως ή εμμέσως, και το περιεχόμενο του καλλιτεχνικού έργου. Κάποιος καλλιτέχνης μπορεί λ.χ. κάλλιστα να ισχυρισθεί ότι το έργο του (γκράφιτι) αποκτά περιεχόμενο μόνον εάν ζωγραφίσει στους τοίχους των σπιτιών της Πλάκας στο συγκεκριμένο ειδυλλιακό περιβάλλον ή ότι η θεατρική του παράστασή του γίνεται ρεαλιστική μόνον εάν βασανίσει πραγματικά ζώα και όχι εάν απλώς μιμηθεί το βασανισμό ζώων.

Τα ανωτέρω βέβαια δεν σημαίνουν ότι η «ανεπιφύλακτη» κατοχύρωση της καλλιτεχνικής ελευθερίας δεν έχει καμία νομική σημασία. Η τέχνη απολαμβάνει μεγαλύτερη ελευθερία απ' ό,τι άλλες μορφές πνευματικής έκφρασης για δύο, κυρίως, λόγους: Πρώτον, το καλλιτεχνικό έργο έχει συνήθως ένα μεταφορικό και αλληγορικό περιεχόμενο και δεν μπορεί να ταυτισθεί με τον άμεσο, ευθύ λόγο. Δεύτερον, πολλά καλλιτεχνικά είδη (π.χ. σάτιρα, γελοιογραφία) έχουν ως εγγενές χαρακτηριστικό την υπερβολή και τη χρησιμοποίηση άσεων εκφράσεων. Εάν μεταχειριζόμασταν τα καλλιτεχνικά αυτά είδη με τα ίδια μέτρα και σταθμά όπως τον κοινό ανθρώπινο λόγο, ουσιαστικά θα τα απαγορεύαμε. Η προνομιακή μεταχείριση της τέχνης σταματάει όμως εδώ: Η καλλιτεχνική ελευθερία δεν απολαμβάνει a priori ασυλία και κυρίως δεν απολαμβάνει την απεριορίστη δυνατότητα προσβολής άλλων συνταγματικών εννόμων αγαθών.

8. Βλ. Σ. Τσακυράκη, *Θρησκεία κατά τέχνης*, 2005, σελ. 192 επ.

IV. Η προστασία του θρησκευτικού συναισθήματος από καλλιτεχνικές προσβολές.

Πιο δύσκολο είναι όμως να απαντηθεί το ερώτημα εάν προστατεύεται συνταγματικά το θρησκευτικό συναίσθημα από προσβολές τρίτων και ιδίως από προσβολές που προέρχονται από καλλιτεχνικές δραστηριότητες. Ανακύπτει δηλαδή το ερώτημα εάν υφίσταται συνταγματικό δικαίωμα του πιστού να απαιτήσει από τον καλλιτέχνη να μην προσβάλλει, να μην λοιδορεί και να μην χλευάζει τη θρησκευτική του πίστη.

Το άρθρο 13 Συντ προστατεύει την ελευθερία του καθενός να πιστεύει ή να μην πιστεύει σε όποιον Θεό θέλει και να τον λατρεύει όπως θέλει, χωρίς να προστατεύει ρητώς το θρησκευτικό συναίσθημα από προσβολές τρίτων. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλέψουμε ότι το θρησκευτικό συναίσθημα έχει μια ιδιαιτερότητα: Αφορά την αντίληψη περί Θεού, τη βαθύτερη πτυχή της προσωπικότητας του ανθρώπου. Αφορά τον Θεό, τον οποίο ο πιστός ταυτίζει με την ίδια του την ύπαρξη. Κατ' επέκταση, το θρησκευτικό συναίσθημα αποτελεί κάτι ιδιαίτερο και αξιώνει μεγαλύτερη προστασία από τα υπόλοιπα «πιστεύω» του ανθρώπου. Η ιδιαιτερότητα αυτή του θρησκευτικού συναισθήματος αντανακλάται και σε επίπεδο έννομης τάξης. Έτσι, η ελευθερία των θρησκευτικών πεποιθήσεων τυγχάνει ξεχωριστής και ειδικής συνταγματικής κατοχύρωσης, ενώ η ελευθερία των φιλοσοφικών, ιδεολογικών, αθλητικών ή άλλων πεποιθήσεων όχι. Υπό τα δεδομένα αυτά, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι το άρθρο 13 Συντ δεν κατοχυρώνει απλά το δικαίωμα του καθενός να έχει ή να μην έχει τις όποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις θέλει και να τις εκδηλώνει με όποιο τρόπο επιθυμεί, αλλά ταυτόχρονα κατοχυρώνει και ένα *minimum* σεβασμού των θρησκευτικών πεποιθήσεων του πιστού της όποιας θρησκείας από τους συνανθρώπους του. Η ιδιαίτερη αυτή συνταγματική μεταχείριση του θρησκευτικού συναισθήματος αντανακλάται και σε επίπεδο κοινής νομοθεσίας, η οποία απαγορεύει την προσβολή συμβόλων ή τόπων ιδιαίτερης θρησκευτικής σημασίας (άρθρο 191 Α ΠΚ).

Η απαγόρευση προσβολής του θρησκευτικού συναισθήματος δεν σημαίνει ωστόσο ότι απαγορεύεται στον καλλιτέχνη να είναι «βλάσφημος» για μια θρησκεία, ακόμα και σε δημόσια προσβάσιμους χώρους. Το ότι κάποιος πιστός έχει μια συγκεκριμένη αντίληψη για τον Χριστό ή τον Μωάμεθ, δεν σημαίνει ότι απαγορεύεται σε κά-

ποιον άλλον να έχει μια διαφορετική αντίληψη. Η απαγόρευση προσβολής του θρησκευτικού συναισθήματος σημαίνει μόνον ότι δεν επιτρέπεται στον καλλιτέχνη να φέρνει σε επαφή με το βλάσφημο έργο τους πιστούς χωρίς τη θέλησή τους. Ο καλλιτέχνης δεν μπορεί να έχει συνταγματική αξίωση να εξαναγκάζει τους συνανθρώπους του να υποστούν προσβολή του θρησκευτικού τους συναισθήματος χωρίς την θέλησή τους. Μια τέτοια συμπεριφορά (να εξαναγκάζω τους συνανθρώπους μου να υποστούν προσβολή του θρησκευτικού τους συναισθήματος χωρίς τη θέλησή τους) δεν μπορεί να θεμελιωθεί στην καλλιτεχνική ελευθερία του άρθρου 16 παρ. 1 Συντ. Αντιθέτως, η καλλιτεχνική ελευθερία συμπεριλαμβάνει και τη δυνατότητα του καλλιτέχνη να δημιουργεί και να μεταδίδει «βλάσφημα» καλλιτεχνικά έργα, όταν δεν υφίσταται ζήτημα ακούσιας προσβολής του θρησκευτικού συναισθήματος των πιστών, η οποία δε προσβολή υποστούν αυτοί είναι αποτέλεσμα της συνειδητής τους επιλογής να έρθουν σε επαφή με το καλλιτεχνικό έργο. Την επιβεβλημένη αυτή διάκριση δεν ακολουθεί το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το οποίο στην υπόθεση *Preminger* έκρινε ορθώς ότι προστατεύεται και το θρησκευτικό συναίσθημα, ταυτόχρονα όμως δέχθηκε εσφαλμένως ότι η προστασία αυτή του θρησκευτικού συναισθήματος δικαιολογεί την απαγόρευση προσβολής μιας βλάσφημης ταινίας στο αυστριακό καθολικό Τιρόλο, ακόμα και όταν βάσει των συγκεκριμένων συνθηκών και της ευρείας ενημέρωσης του κοινού για το περιεχόμενο της ταινίας ήταν απίθανο να την παρακολουθήσει κάποιος ανυποψίαστος πιστός καθολικός⁹.

V. Η επίλυση της σύγκρουσης μεταξύ τέχνης και θρησκείας.

Τα ανωτέρω σημαίνουν ότι δεν υπάρχει «άσπρο-μαύρο» όσον αφορά τη σχέση τέχνης και θρησκείας και ότι επιβάλλονται διαφοροποιήσεις με βάση το προαναφερθέν κριτήριο (απαγόρευση μόνον της ακούσιας προσβολής του θρησκευτικού συναισθήματος των πιστών).

Προτού λ.χ. κάποιος αγοράσει ένα βιβλίο ή δει μια ταινία, ένα βίντεο ή μια θεατρική παράσταση, στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων έχει προηγουμένως ενημερωθεί για το περιεχόμενο του έργου. Η ανάγνωση ή η παρακολούθηση ενός καλλιτεχνικού έργου

9. Για τη νομολογία αυτή του ΕΔΔΑ, βλ. αναλυτικά Σ. Τσακυράκη, *όπ. παρ.*, σελ. 87 επ.

χωρίς προηγούμενη ενημέρωση για το περιεχόμενό του αποτελεί μια μάλλον θεωρητική πιθανότητα, η οποία – και με βάση την αρχή της αναλογικότητας – δεν μπορεί να δικαιολογήσει τον περιορισμό της καλλιτεχνικής ελευθερίας. Με άλλες λέξεις, στις περιπτώσεις αυτές δύσκολα μπορεί να προκύψει ζήτημα ακούσιας προσβολής του θρησκευτικού συναισθήματος του πιστού. Εάν ο τελευταίος θεωρεί ότι κάποιο καλλιτεχνικό έργο προσβάλλει το θρησκευτικό του πιστεύω, ας μη το δει και ας μη το διαβάσει. Δεν μπορεί όμως να έχει συνταγματική αξίωση να μην το δουν ή να μην το διαβάσουν όποιοι άλλοι το επιθυμούν, μόνον και μόνον επειδή έρχεται σε αντίθεση με τις θρησκευτικές του αντιλήψεις. Αντίθετα, ο πιστός έχει αξίωση να μην έρθει σε επαφή με ένα «βλάσφημο» έργο στον δρόμο χωρίς τη θέλησή του και αντιστοίχως ο καλλιτέχνης δεν έχει αξίωση να εξαναγκάσει τον πιστό να δει τον βλάσφημο ζωγραφικό του πίνακα ή τη βλάσφημη καλλιτεχνική του αφίσα στον δρόμο. Η προτροπή που έχει εκφραστεί στη θεωρία και στη νομολογία του Supreme Court των ΗΠΑ (σε άλλες πάντως περιπτώσεις που δεν αφορούν την προσβολή του θρησκευτικού συναισθήματος), «ας στρέψει το βλέμμα του αλλού»¹⁰, είναι ελάχιστα πειστική. Τι νόημα έχει άραγε η προτροπή να στρέψω το βλέμμα μου αλλού, όταν έχω δει αυτό που προσβάλλει το θρησκευτικό μου συναίσθημα;

Σε πολλές άλλες περιπτώσεις υφίσταται τρόπος να μην προσβληθεί το θρησκευτικό συναίσθημα και ταυτόχρονα να μην περιοριστεί η καλλιτεχνική ελευθερία. Έτσι, μια «βλάσφημη» ταινία μπορεί να προβληθεί στο διαδίκτυο εφόσον υπάρχει σχετική επισήμανση στην αρχική σελίδα του δικτυακού τόπου και αντιστοίχως μια βλάσφημη γελοιογραφία μπορεί να δημοσιευθεί στις εσωτερικές σελίδες της εφημερίδας εφόσον υπάρχει ειδοποίηση στην πρώτη σελίδα. Μια τέτοια «χρυσή τομή» αμοιβαίας ικανοποίησης των αντιτιθέμενων εννόμων αγαθών υπέδειξε και ο Συνήγορος του Πολίτη στην υπόθεση της έκθεσης Outlook το 2003: Ο επίμαχος πίνακας θα μπορούσε να τοποθετηθεί σε ειδική αίθουσα με σχετική επισήμανση ότι μπορεί να προσβληθεί το θρησκευτικό συναίσθημα των πιστών.

Όλα τα ανωτέρω προϋποθέτουν όμως ότι προσβάλλεται πράγματι το θρησκευτικό συναίσθημα και ότι δεν πρόκειται απλώς για μια διαφορετική άποψη σε θρησκευτικά ζητήματα, οπότε δεν τίθεται καν ζήτημα περιορισμού της ελευθερίας της τέχνης. Η θρησκευτική

10. Βλ. Σ. Τσακυράκη, όπ. παρ., σελ. 147-148.

μου πίστη δεν σημαίνει ότι απαγορεύεται στον άλλο να κολλήσει καλλιτεχνικές αφίσες στο δρόμο με το σύνθημα «Δεν υπάρχει Θεός», ούτε ότι απαγορεύεται σε μια εφημερίδα να δημοσιεύσει στην πρώτη σελίδα της ένα σκίτσο του Χριστού με ένα σπαθί βουτηγμένο στο αίμα, θέλοντας έτσι ο σκιτσογράφος να εκφράσει ότι στο όνομα του Χριστού έγιναν μερικά από τα φοβερότερα εγκλήματα στην ιστορία της ανθρωπότητας.

VI. Η αμοιβαία ανεκτικότητα ως τρόπος επίλυσης συνταγματικών συγκρούσεων.

Αν προκύπτει κάποιο συμπέρασμα από όλα τα ανωτέρω, αυτό συνίσταται στο ότι η σχέση μεταξύ τέχνης και θρησκείας δεν είναι σχέση «άσπρου-μαύρου», όπως πολλές φορές παρουσιάζεται στη θεωρία και τη νομολογία, ούτε «πόλεμος χαρακωμάτων». Υπάρχει επαρκής χώρος τόσο για την τέχνη όσο και για τη θρησκεία. Η «χρυσή λέξη» είναι η ανεκτικότητα: Από την πλευρά του πιστού, ανεκτικότητα για να διαδώσει ο καλλιτέχνης το «βλάσφημο» έργο του σε αυτούς που θέλουν να το διαβάσουν, να το δουν ή να το ακούσουν. Και από την πλευρά του καλλιτέχνη, ανεκτικότητα για να μην εξαναγκάζεται ο πιστός να έρχεται σε επαφή χωρίς τη θέλησή του με ένα έργο που προσβάλλει το θρησκευτικό του συναίσθημα. Καθίσταται επομένως σαφές ότι η αμοιβαία ανεκτικότητα δεν αποτελεί μόνο θεμελιώδη κανόνα της κοινωνικής συμβίωσης, αλλά και τρόπο επίλυσης συνταγματικών συγκρούσεων.

Οί θεολογικοί διάλογοι, κατά τόν π. Ἰωάννη Ρωμανίδα

Μητροπολίτης Ναυπάκτου καί Ἁγίου Βλασίου Ἱερόθεος

Ζοῦμε σέ μιὰ ἐποχή, κατά τήν ὁποία γίνονται διάλογοι μεταξύ τῶν ἀνθρώπων σέ ὅλα τά ἐπίπεδα καί, βεβαίως, δέν πρέπει νά ἀπουσιάζουν οἱ θεολογικοί διάλογοι μεταξύ τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν καί μεταξύ ὀρθοδόξων καί ἑτεροδόξων θεολόγων. Ἄλλωστε, ἡ Ἐκκλησία πάντοτε διαλέγεται μέ τούς ἀνθρώπους καί τούς ἐκτός αὐτῆς μαζί μέ τήν προσευχή «ὑπέρ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως».

Οἱ Ἀπόστολοι ὁμολογοῦσαν τήν ἀποκαλυπτική πίστιν καί, ὅταν χρειαζόταν, ἔκαναν διαλόγους, τό ἴδιο παρατηροῦμε στους μεγάλους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι διαλέγονταν μέ αἵρετικούς θεολόγους, ἀκόμη καί μέσα σέ Οἰκουμενικές Συνόδους, προκειμένου νά ὀριοθετήσουν τήν ἀποκαλυπτική πίστιν. Ὅταν μελετήσῃ κανεῖς τίς ἐπιστολές τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καί ἄλλων Πατέρων, τότε θά ἀντιληφθῇ αὐτήν τήν ἀξία τῶν θεολογικῶν διαλόγων.

Αὐτό τό βλέπουμε στίς Συνόδους τοῦ 14^{ου} αἰῶνος, στίς ὁποῖες ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς διαλεγόταν μέ αἵρεσιάρχες τῆς ἐποχῆς του καί, μάλιστα, ἐνώπιον πολλῶν, ἀκόμη καί ἐνώπιον τῶν Αὐτοκρατόρων γιά μεγάλα θεολογικά ζητήματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι ὁ διάλογος μεταξύ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ καί τοῦ Γρηγοῤα τοῦ φιλοσόφου¹, καθὼς ἐπίσης οἱ διάλογοι τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ μέ τούς Μωαμεθανούς².

Τό πρόβλημα, ὅμως, δέν εἶναι οἱ διάλογοι αὐτοί καθ' ἑαυτοί, ἀλλά ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖον πρέπει νά γίνονται. Μέσα στήν προοπτική αὐτή θά ἐξετασθοῦν οἱ ἀπόψεις τοῦ π. Ἰωάννου Ρωμανίδα, γιά τίς προϋποθέσεις καί τίς στρατηγικές τῶν θεολογικῶν διαλόγων, ὥστε νά ἀποβαίνουν λυσιτελεῖς γιά τήν Ἐκκλησία.

1. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Συγγράμματα*, ἐπιμέλεια Παναγ. Κ. Χρίστου, Τόμος Δ', Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 191-230.

2. Ἐνθ. ἄνωτ. σελ. 120-165.

1. Ὁ π. Ἰωάννης Ρωμανίδης, μαθητής τοῦ π. Γεωργίου Φλωρόφσκι

Ἔχουν ιδιαίτερη σημασία οἱ ἀπόψεις τοῦ π. Ἰωάννου Ρωμανίδη γιά τούς θεολογικούς διαλόγους, γιά δύο βασικούς λόγους. Ὁ πρῶτος λόγος εἶναι ὅτι ὑπῆρξε ὁ καλύτερος μαθητής καί συνάδελφος τοῦ π. Γεωργίου Φλωρόφσκι. Καί ὁ δεύτερος λόγος εἶναι ὅτι καί ὁ ἴδιος π. Ἰωάννης Ρωμανίδης συμμετείχε σέ ὅλα τά χρόνια τῆς ζωῆς του σέ πολλούς θεολογικούς διαλόγους, κυρίως ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Ὡς πρὸς τό πρῶτο σημεῖο πρέπει νά τονισθῆ ὅτι πολλοί ὁμολογοῦν ὅτι ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκι (1893–1979) ἦταν ὁ μεγαλύτερος θεολόγος τοῦ 20^{ου} αἰῶνος. Μάλιστα, μετά τήν Β΄ Συνέλευση τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν, πού πραγματοποιήθηκε στό Ἔβανστον τοῦ Ἰλινόϊς (15–31 Αὐγούστου 1954) ἀναδείχθηκε «σέ μιᾶ ἀληθινά διεθνή ἐκκλησιαστική μορφή» καί «βρισκόταν στό ἀπόγειο τῆς δημόσιας καριέρας του». Ἔτσι «παγκοσμίως ἀναγνωρίζοταν, ὡς ἕνας σημαντικός θεολόγος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ὡς ὁ πιό βαθύνους στοχαστής καί δυνατός ἐκπρόσωπος τοῦ Ὁρθοδόξου κόσμου»³.

Αὐτό ἔχει τήν ιδιαίτερη σημασία του, γιατί ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκι ἦταν ὁ καθηγητής τοῦ π. Ἰωάννου Ρωμανίδη στήν Ἀμερική καί ἐκεῖνος τόν θεωροῦσε ὡς τόν ὀξυνούστερο μαθητή του. Ἐπίσης, συνδέονταν καί οἱ δύο σέ ὅλη τήν ζωή τους μέ φιλία, διετέλεσαν καί καθηγητές στήν Θεολογική Σχολή τοῦ Τιμίου Σταυροῦ στήν Βοστώνη Ἀμερικῆς.

Υπάρχουν μερικοί πού διατείνονται ὅτι εἶναι μαθητές τοῦ π. Γεωργίου Φλωρόφσκι, ἀλλά ὁ ἴδιος θεωροῦσε ὡς καλύτερο μαθητή του τόν π. Ἰωάννη Ρωμανίδη. Σέ ἐπιστολή του στόν π. Στανισλάβ (17 Δεκεμβρίου 1960), ἀφοῦ κρίνει διαφοροτρόπως διαφόρους θεολόγους τῆς ἐποχῆς του, ὅπως τόν Μέγιεντορφ, τόν π. Σέργιο Μουλκάγκωφ, τόν Εὐδοκίμωφ κ.ἄ., καταλήγει:

«Γενικῶς ὁμιλοῦντες, εἶναι λίγες οἱ θεολογικές δυνάμεις πού υπάρχουν στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία σήμερα. Ἐναποθέτω τίς ἐλπίδες μου στόν μαθητή μου, π. Ἰωάννη Ρωμανίδη, πού συνέγραψε πρὶν ἀπό τρία–τέσσερα χρόνια ὑπέροχη διδακτορική διατριβή γιά τὸ προπατορικό ἀμάρτημα, σπουδῆ στους δύο πρώτους αἰῶνες (Ἑλληνικά, στήν Ἀθήνα) καί τώρα ἐργάζεται κοντά μου γιά διδακτορικό στήν

3. Andrew Blane, π. Γεώργιος Φλωρόφσκι, ἡ ζωή καί τό ἔργο ἑνός μεγάλου θεολόγου, Ἐν πλῆ, Ἀθήνα, Φεβρουάριος 2010, σελ. 193.

φιλοσοφία στὸ Harvard.

Σὲ αὐτόν, ἀντιθέτως, (σημ. Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς Γάλλους καὶ τοὺς Ἑγγλούς Ὁρθοδόξους θεολόγους) ὑπάρχει μᾶλλον ἢ τάση πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς “ἀπομονώσεως” – ἀποστροφή ἀπὸ τὴν Δύση σὲ ὅλα καὶ ἀπομόνωση στὴν Βυζαντινὴ Παράδοση, ἀλήθεια, παραμένοντας στὸ ἐπίπεδο τῆς γνήσιας Θεολογικῆς κουλτούρας καὶ τῆς βαθιᾶς ἐκκλησιαστικότητος»⁴.

Ἐντόπισα καὶ δημοσίευσα εἴκοσι πέντε ἰδιόχειρες ἐπιστολές τοῦ π. Ἰωάννου Ρωμανίδη στὸν π. Γεώργιο Φλωρόφσκι, στίς ὁποῖες φαίνεται ἡ στενὴ καὶ πολυχρόνια ἐπικοινωνία μεταξύ τους, τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία στὴν Ἀμερική καὶ τὴν πορεία τῶν θεολογικῶν διαλόγων κ.λπ.⁵. Δυστυχῶς δὲν ἀνευρέθησαν οἱ ἐπιστολές τοῦ π. Γεωργίου Φλωρόφσκι πρὸς τὸν π. Ἰωάννη Ρωμανίδη, πού θὰ εἶχαν ἔντονο ἐνδιαφέρον.

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο σημεῖο πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι ὁ π. Ἰωάννης Ρωμανίδης ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστημονικῆς του θεολογικῆς ἔρευνας, παρουσίας καὶ δράσεως συμμετεῖχε σὲ διαφόρους χριστιανικούς καὶ διαθρησκειακούς διαλόγους καὶ γνώριζε ὅλη τὴν πορεία τους. Συγχρόνως, ἐπειδὴ εἶχε στέρεη θεολογικὴ βάση καὶ ὀρθόδοξες προϋποθέσεις, ἀλλὰ καὶ γνώση τῶν χριστιανικῶν ρευμάτων πού ἐπικρατοῦσαν στὴν Δύση, ἔκανε σημαντικὲς παρατηρήσεις καὶ βοήθησε μὲ τὸν τρόπο του τοὺς διαλόγους αὐτούς. Ἦταν ἀπὸ τοὺς ὀλίγους θεολόγους πού γνώριζε πολὺ καλά τὴν νοοτροπία τῶν ἑτεροδόξων καὶ στόχευε στὴν καρδιά τῶν θεολογικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων.

Μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν προοπτικὴ ἔβλεπε τὸν διάλογο μεταξύ τῶν Χριστιανῶν διαφόρων Ὁμολογιῶν καὶ ἐπεδίωκε ὄχι ἀπλῶς μιά συμφωνία ἐξωτερικὴ, ἀλλὰ τὴν οὐσιαστικὴ ἐνότητα. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ τό-

4. Μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἁγίου Βλασίου Ἱεροθέου, π. Ἰωάννης Ρωμανίδης, ἓνας κορυφαῖος δογματικὸς θεολόγος τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐκδ. Ἱερᾶς Μονῆς Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου Πελαγίας, 2012, σελ. 88–89.

5. Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 35–157.

νιζε τις βασικές αρχές στις οποίες πρέπει να στηρίζεται ο διάλογος.

2. Βασικές αρχές τῶν θεολογικῶν διαλόγων

Ἵπάρχει ἓνα σημαντικό κείμενό του πού δημοσιεύθηκε τό ἔτος 1981 καί ἔχει τίτλο *Ὁ θεολόγος στήν ὑπηρεσία τῆς Ἐκκλησίας κατά τόν οἰκουμενικό διάλογο*, καί στό ὁποῖο διαφαίνεται ἡ ὅλη ἐμπειρία του ἀπό τήν πολύχρονη συμμετοχή του στούς διαλόγους τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μέ τούς ἑτεροδόξους καί ἀλλοθρήσκους, τούς Ἑβραίους. Πρόκειται γιά διάλεξη πού ἔδωσε πρὸς τιμὴ τοῦ π. Γεωργίου Φλωρόφσκι, ὁ ὁποῖος ἐξίσου ἀσχολήθηκε μέ τούς διαλόγους τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μέ τούς ἑτεροδόξους.

Ἀρχίζοντας τήν διάλεξή του γράφει:

«Εἶναι πράγματι μεγάλη τιμὴ γιά μένα νά εἶμαι προσκαλεσμένος ὡς πρῶτος ὁμιλητής σ' αὐτήν τήν νέα ἐτήσια διάλεξη πρὸς τιμὴ τοῦ πατρὸς Γεωργίου Φλωρόφσκι, τοῦ μεγαλύτερου ὀρθοδόξου πατερικοῦ θεολόγου τῆς ἐποχῆς μας, τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ καί πνευματικοῦ ὁδηγοῦ καί ἐμπνευστοῦ τῶν περισσοτέρων ἀπὸ μᾶς ἐδῶ, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα»⁶.

Στήν εἰσαγωγή τῆς διαλέξεως ἐκθέτει ἀφ' ἑνός μὲν τίς προϋποθέσεις βάσει τῶν ὁποίων ὁ θεολόγος μπορεῖ νά συμμετάσχη στούς διαλόγους μέ τούς ἑτεροδόξους, ἀφ' ἑτέρου δέ τήν στρατηγική πού πρέπει νά ἀκολουθῆται.

Ὡς πρὸς τίς προϋποθέσεις, ἡ πρώτη προϋπόθεση εἶναι ὅτι πρέπει νά ἐμπνέεται ἀπὸ τήν πατερική διδασκαλία ὅτι «ὁ πνευματικός Πατέρας καί ὁ θεολόγος εἶναι ἓνα καί τό αὐτό πράγμα»⁷. Στήν θεολογική αὐτή θέση περικλείεται ὅλη ἡ πατερική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας γιά τόν ἡσυχασμό καί τήν μέθεξη τῆς ἀκτίστου ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ.

Ἡ δεύτερη προϋπόθεση εἶναι ὅτι ὁ θεολόγος πού συμμετέχει στούς διαλόγους πρέπει νά ἔχει ἐπίγνωση ὅτι «εἶναι μέρος μᾶς θεολογικῆς καί πνευματικῆς Παραδόσεως, ἡ ὁποία εἶναι ἡ κύρια εὐθύνη τῶν Ὁρθοδόξων Συνόδων τῶν Ἐπισκόπων». Δίνεται μεγάλη βαρύτητα στήν «συνοδική διαγνώμη», ὅπως καθορίζεται ἀπὸ τούς

6. Πρωτοπρεσβυτέρου Ἰωάννου Σ. Ρωμανίδη, *Ὁ Θεολόγος στήν ὑπηρεσία τῆς Ἐκκλησίας κατά τόν οἰκουμενικό διάλογο*, Ἀθήνα 1981, σελ. 7.

7. Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 7.

θεουμένους Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, στίς Τοπικές καί Οἰκουμενικές Συνόδους. Ὁ θεολόγος πού συμμετέχει στούς διαλόγους δέν πρέπει νά αὐτονομῆται ἀπό τόν Ἐπίσκοπο, τήν Ἐκκλησία καί τήν παράδοσή της. «Ὁ Ἐπίσκοπος αὐτός καθ' ἑαυτόν, εἶναι ὁ φύλαξ καί κατ' ἐξοχήν διδάσκαλος τῆς Παραδόσεως, πού, ὅταν οἱ καταστάσεις τό ἀπαιτοῦν, μπορεῖ νά ἀναθέσει τί διδασκαλία καί τίς πνευματικές εὐθῦνες στούς πρεσβυτέρους, διακόνους, μοναχοὺς καί λαϊκοὺς ἀκόμα». Ἔτσι, ὅ,τι ἰσχύει γιά τούς θεολόγους καί τήν θεολογία μέσα στήν Ἐκκλησία «ἰσχύει καί γιά τούς θεολόγους καί ὅταν εὐρίσκονται σέ διάλογο μέ ἄλλες ἐκκλησίες ἢ ομάδες ἐκκλησιῶν»⁸.

Γνώστης ὅλης τῆς πορείας τῶν θεολογικῶν διαλόγων τῆς ἐποχῆς του, σέ πολλοὺς ἀπό τούς ὁποίους συμμετεῖχε προσωπικά, ὡς ἐκπρόσωπος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, καί στηριζόμενος σέ καθαρές πατερικές βάσεις, καταγράφει τίς παρατηρήσεις του γιά τό Παγκόσμιο Συμβούλιο τῶν Ἐκκλησιῶν καί γιά τούς διαλόγους τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μέ τούς Ἀντιχαλκηδονίους (Μονοφυσίτας), τούς Λατινο-Καθολικούς, τούς Ἀγγλικανούς, τούς Λουθηρανούς, τούς Παλαιοκαθολικούς, τούς Ἑβραίους, στήν φάση στήν ὁποία βρισκόνταν τό 1981 πού ἔκανε αὐτή τήν ὁμιλία.

Ἐπί πλέον, ὁ π. Ἰωάννης Ρωμανίδης στήν ὡς ἄνω ὁμιλία του ἐπισημαίνει ὅτι στόν διάλογο αὐτούς πρέπει ὅπωςδήποτε νά ὑπάρξη μιά στρατηγική, πού ἐφαρμόζεται σέ πολλές περιπτώσεις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου μας, πού σημαίνει ὅτι πρέπει νά καταστρωθῆ ἓνα σχέδιο τοῦ ὁποίου ἡ προσεκτική ἐκτέλεση νά γίνῃ πρὸς ὄφελος τῶν διαλεγόμενων. Παρατηρεῖ δέ εὐστοχα:

«Ὅρισμένες φορές βλέπει κανεῖς σημεῖα στρατηγικῆς στίς πράξεις τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν στό διάλογο. Σ' ἄλλες περιπτώσεις ὅμως, ἡ ἐντύπωση εἶναι τέτοια, ὅχι μόνο ἐλλείψεως στρατηγικῆς, ἀλλ' ἀκόμα καί ἀπλῆς πολιτικῆς, ἐκτός φυσικά ἀπό τήν συνήθη ἐπανάληψη τῶν πατροπαραδότων φράσεων»⁹.

Ὁ π. Ἰωάννης Ρωμανίδης ἦταν γνώστης τῶν θεολογικῶν διαλόγων μεταξύ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καί τῶν ἄλλων Ὁμολογιῶν, δέν τούς ἀπέκλειε, ἀλλά ἤθελε νά γίνωνται μέ τίς ἀπαραίτητες ὀρθόδοξες προϋποθέσεις καί μέσα σέ ἐκκλησιαστικά πατερικά πλαίσια. Ὁ ἴδιος γνώριζε πολύ καλά τήν νοοτροπία τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν

8. Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 7.

9. Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 29.

καί τῶν Προτεσταντῶν, εἶχε ἐντοπίσει τά ἀδύνατα καί ἀνορθόδοξα σημεῖα τῆς θεολογίας τους, γνώριζε πολύ καλά τήν ἐμπειρική θεολογία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, καί μέ αὐτά τά στοιχεῖα χάρασσε τήν στρατηγική του, ἡ ὁποία δυστυχῶς πολλές φορές δέν γινόταν κατανανοπή καί ἀποδεκτική καί ἀπό τοὺς ἄλλους Ὀρθοδόξους θεολόγους, πράγμα πού ἦταν τό βασικό του παράπονο. Μεταξὺ τῶν σημείων τῆς στρατηγικῆς ἐντόπιζε καί τά ἀκόλουθα.

Τό πρῶτο ἀπό αὐτά εἶναι ὅτι στήν Παλαιά Διαθήκη, ὅπως ἦδη προαναφέρθηκε, ἐμφανίζοταν ὁ Κύριος τῆς δόξης, ὁ Μεγάλῃς Βουλῆς Ἄγγελος καί ὁ Ὅποιος, στό πλήρωμα τοῦ χρόνου, ἐνσαρκώθηκε, προσέλαβε τήν σάρκα γιά νά νικήσῃ τόν θάνατο, τόν διάβολο καί τήν ἁμαρτία. Στήν Παλαιά Διαθήκη δέν ἐμφανίζοταν ὁ Θεός μέ κτιστά γινόμενα καί ἀπογινόμενα σημεῖα, ἀλλά φανέρωνε τήν ἄκτιστη δόξα Του, τήν ὁποία ἔβλεπαν οἱ Προφῆτες διαφοροτρόπως. Μέ τήν διδασκαλία αὐτή ἐξουδετερωνόταν ὅλη ἡ φιλοσοφική ἐρμηνεία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, πού κάνουν οἱ ἑτεροδόξοι.

Τό δεύτερο σημεῖο εἶναι ἡ ἐνότητα μεταξύ τῆς θεολογίας τοῦ Σταυροῦ (theologia crucis) καί τῆς θεολογίας τῆς δόξας (theologia gloriae), δηλαδή ἔκανε λόγο γιά τό μυστήριο τοῦ Σταυροῦ καί τῆς δόξης τοῦ Χριστοῦ. Θεωροῦσε ἐσφαλμένη τήν ἄποψη ὅτι ὁ δυτικός Χριστιανισμός στηρίζεται στόν Σταυρό τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἐκφράζει τήν Ἀνάστασι τοῦ Χριστοῦ, καί εἶναι Ἐκκλησία μόνον τῆς Ἀναστάσεως. Θεωροῦσε αὐτὴν τήν διδασκαλία ἐσφαλμένη, γιατί ἡ θεολογία τοῦ Σταυροῦ συνδέεται ἀναπόσπαστα μέ τήν θεολογία τῆς δόξης, ἀφοῦ σύμφωνα μέ τήν διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, «τόν Κύριον τῆς δόξης ἐσταύρωσαν» (Α΄ Κορ. β΄, 8).

Μέσα ἀπό αὐτὴν τήν ἐνότητα ὁμιλοῦσε καί γιά τήν ἀσκητική τῆς Ἐκκλησίας, πού συνδέεται μέ τήν κάθαρση, τόν φωτισμό καί τόν δοξασμό. Ἡ μέθεξη ἀπό τοὺς Προφῆτες, Ἀποστόλους καί Πατέρες τῆς καθαρτικῆς, φωτιστικῆς καί θεοποιοῦ ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, ἐκφράζει τό μυστήριο τοῦ Σταυροῦ καί τῆς δόξης τοῦ Χριστοῦ, πού εἶναι τό κέντρο τῶν Μυστηρίων, ἀλλά καί τῆς ἀσκίσεως.

Ἡ πασχάλεια ἐμπειρία δέν ἐντοπίζεται μόνον στήν Ἀνάστασι τοῦ Χριστοῦ, ἀλλά καί στόν Σταυρό, οὔτε μόνον στά Μυστήρια, ἀλλά καί στήν ἀσκητική-θεραπευτική ζωή. Στήν πραγματικότητα μέσα ἀπό τήν μέθεξη τοῦ μυστηρίου τοῦ Σταυροῦ καί τῆς δόξης τοῦ Χριστοῦ ὁ Χριστιανός μετέχει στήν νίκη τοῦ Χριστοῦ ἐναντίον τῆς ἁμαρτίας, τοῦ θανάτου καί τοῦ διαβόλου.

Ἡ θεολογία πού ἀναφέρεται σέ αὐτήν τήν νίκη εἶναι θεολογία τῆς Ἐκκλησίας καί ἀποτελεῖ τεκμήριο γνησιότητας. Γι' αὐτό ὁ π. Ἰωάννης τόνιζε τήν ἀξία τῶν Συναξαρίων καί τῶν ἀσκητικῶν βιβλίων πού περιγράφουν τόν ἀγώνα τῶν μοναχῶν ἐναντίον τοῦ διαβόλου καί τήν ὑπέρβαση τοῦ φόβου τοῦ θανάτου, ἀφοῦ μέ τόν τρόπο αὐτόν μετέχει κανεῖς πραγματικά μέσα στόν χῶρο τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ διανοητική διδασκαλία γιά τά θεολογικά ζητήματα, ἔξω ἀπό τήν θεολογία τοῦ Σταυροῦ καί τῆς δόξης καταλήγει σέ ἕναν ἰδιότυπο ὀρθόδοξο σχολαστικισμό.

Τό τρίτο σημεῖο ὡς συνάρτηση τῶν προηγουμένων εἶναι καί τό θέμα τῆς πίστεως, πού τό ἐντόπιζε στήν πίστη ἐξ ἀκοῆς καί στήν πίστη ἐκ θεωρίας. Ἡ πίστη ἐκ θεωρίας συνίσταται στήν ἐνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μέσα στήν καρδιά, καί τήν θεωρία τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, πράγμα τό ὁποῖο συνιστᾷ καί τήν θεραπεία τοῦ ἀνθρώπου καί ἡ πίστη ἐξ ἀκοῆς εἶναι ἡ ὑπακοή σέ αὐτούς πού ἔχουν τήν πίστη ἐκ θεωρίας, προκειμένου νά ἀποκτήσῃ ὁ κατηχούμενος αὐτήν τήν ἐμπειρία. Ὅποτε, ἡ θεολογία περί τῆς Ἐκκλησίας ὡς θεραπευτηρίου, ἐντοπίζεται σέ αὐτό τό θέμα, τό ὁποῖο καί ἀπετέλεσε τόν πυρῆνα τῆς ὅλης διδασκαλίας του.

Τό τέταρτο βασικό σημεῖο μέσα ἀπό τό ὁποῖο ἔβλεπε τήν ἐνότητα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου εἶναι ἡ ἀπόρριψη τοῦ *analogia entis* καί *analogia fidei*, δηλαδή ἡ ἀπόρριψη καί καταδίκη τῆς ἀπόψεως ὅτι ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ ταυτίζεται μέ τήν φιλοσοφία-μεταφυσική καί τήν Ἁγία Γραφή. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ δίνεται στους θεουμένους Προφήτας, Ἀποστόλους καί Πατέρας, πού φθάνουν στόν δοξασμό, καί ὁ ὕψιστος βαθμός τῆς ἀποκαλύψεως εἶναι ἡ Πεντηκοστή. Ἐπειτα, ἡ ἀποκάλυψη αὐτῆς τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, ὅσο εἶναι δυνατόν, καταγράφεται γιά νά γίνῃ ὁδηγός στους ἀνθρώπους πού θέλουν νά φθάσουν στόν δοξασμό.

Τό πέμπτο βασικό σημεῖο μέσα ἀπό τό ὁποῖο ὁ π. Ἰωάννης Ρωμανίδης ἔβλεπε τούς διαλόγους μεταξύ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καί τῶν διαφόρων Ὁμολογιῶν, κυρίως, τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καί τῶν Προτεσταντῶν, πού θά μπορούσε νά ἐπέλθῃ μιά ἐνότητα, ἦταν τά θεολογικά ζητήματα. Δηλαδή, δέν ἔβλεπε τούς διαλόγους μέσα ἀπό πολιτικές σκοπιμότητες οὔτε μέσα ἀπό συναισθηματισμούς καί ἐξωτερικές ἐνέργειες, ἀλλά μέσα ἀπό τήν ἐνότητα τῆς πίστεως, ὅπως ἐκφράσθηκε ἀπό τούς Πατέρες τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων.

Στό πλαίσιο αὐτό ἐνέτασσε τήν θεολογία περί τῆς οὐσίας καί

τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ γιὰ νά ἀντιμετωπισθῆ ἡ αἴρεση τοῦ *actus purus*· τό προπατορικό ἁμάρτημα καί τόν θάνατο ὡς ἀπομάκρυνση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν Θεό, πού εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς, καί ὄχι ὡς κληρονομικὴ ἐνοχή· τὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ ὡς ἔκφραση τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ γιὰ νά νικηθῆ ὁ θάνατος, ὁ διάβολος καί ἡ ἁμαρτία καί ὄχι ὡς ἱκανοποίηση τῆς θείας δικαιοσύνης· καί τὴν ζωὴ τοῦ Χριστιανοῦ μέσα στὴν Ἐκκλησία μὲ τὰ Μυστήρια καί τὴν ἡσυχαστικὴ παράδοση ὡς νίκη ἐναντίον τοῦ θανάτου, τοῦ διαβόλου καί τῆς ἁμαρτίας καί ὄχι ὡς μιᾶς κοινωνικῆς καί πολιτιστικῆς ζωῆς.

Τό ἕκτο βασικό σημεῖο εἶναι ὅτι συνέδεε στενά τὴν θεολογία μὲ τὴν ἱστορία, γιατί πίστευε ὅτι ἡ θεολογία μεταμόρφωσε τὴν ἱστορία, ὅπως καί διάφορες ἱστορικὲς ἰδιαιτερότητες δημιούργησαν προβλήματα μέσα στὴν Ἐκκλησία. Μέσα ἀπὸ αὐτό τό πρίσμα ἔβλεπε τὴν ἀλλοτρίωση τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὰ λεγόμενα «ψευδομορφώματα», πού δημιουργήθηκαν μέσα στὴν θεολογία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καί προσπαθοῦσε νά κάνῃ διάγνωση καί στὴν συνέχεια νά προβῆ στὴν θεραπεία τους. Καί αὐτὰ δέν τὰ ἔβλεπε ἀπλῶς ἐρασιτεχνικά, ἀλλὰ τὰ ἐγνώρισε μὲ τὴν προσωπικὴ του πείρα, ἀλλὰ καί τὴν ἐπιστημονικὴ του ἔρευνα. Ἐξῆσε στὰ μεγαλύτερα ἐρευνητικὰ κέντρα τοῦ Ὁρθοδόξου καί Χριστιανικοῦ κόσμου, σπούδασε τὴν ἐπιστήμη τῆς θεολογίας, ἀλλὰ καί τὴν ἱστορία, καί ὡς ἐρευνητὴς ἀντλοῦσε ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὰ ξεχασμένα βιβλία στίς Βιβλιοθήκες.

Μέσα ἀπὸ αὐτὰ τὰ βασικά σημεῖα ἔβλεπε τὴν ἐνότητα μεταξὺ Ὁρθοδόξων καί Χριστιανῶν, ἀκόμη καί τῶν μὴ Χαλκηδονίων. Αὐτὴν τὴν ἐνότητα ἔβλεπε καί μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων στὴν θεολογία, καί στὴν ἐκκλησιαστικὴ πρακτικὴ.

Ἡ ὅλη θεολογικὴ ἀντιμετώπιση τῶν ἑτεροδόξων ἀπὸ τόν π. Ἰωάννη Ρωμανίδη ἦταν θεολογικὴ, ἐκκλησιαστικὴ καί ὄχι ἠθικολογικὴ καί ἀποσπασματικὴ. Γνώριζε τὰ ἀδύνατα σημεῖα τόσο τῶν Φραγκολατίνων ὅσο καί τῶν Προτεσταντῶν, καθὼς ἐπίσης γνώριζε καί τὴν ὅλη αὐθεντικὴ διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καί γι' αὐτό ἔκανε στοχευμένες κινήσεις, πράγμα πού δέν μπορούσαν νά καταλάβουν οἱ ἄλλοι συνομιλητές του, κυρίως οἱ Ὁρθόδοξοι.

Ἔτσι, πρέπει νά ἐρμηνευθοῦν οἱ δυσκολίες πού συναντοῦσε σέ αὐτούς τοὺς διαλόγους, κυρίως ἀπὸ Ὁρθοδόξους πού εἶχαν δεχθῆ δυτικὲς ἐπιρροές. Βεβαίως, ὡς ἄνθρωπος ἔκανε καί λάθη στίς ἐκτιμήσεις του καί τόν τρόπο τοῦ διαλόγου, ἀλλὰ κανεὶς δέν μπορεῖ νά ἀρνηθῆ τὴν ἀγάπη του στὴν Ἐκκλησία καί τὴν παράδοσή της, ὅπως καί τίς

άγαθές προθέσεις του. Μέσα από τις προϋποθέσεις που προαναφέρθηκαν έβλεπε τούς διαλόγους για την ένότητα της Έκκλησίας.

Οί θεολογικοί διάλογοι μεταξύ τών Όρθοδόξων Έκκλησιών και μεταξύ τής Όρθοδόξου Έκκλησίας και τών Έτεροδόξων, τών έκτός τής Έκκλησίας, φανερώνουν την θεολογική εύρωστία ή μη τών κατά τόπους Έκκλησιών, αλλά και την θεολογική άριότητα ή μη τών θεολόγων που συμμετέχουν στους διαλόγους αυτούς. Έτσι, σε τέτοιους διαλόγους διακρίνει κανείς τά διάφορα θεολογικά ρεύματα, που υπάρχουν στην εποχή μας και τις επιδράσεις που δέχονται οί όρθόδοξοι θεολόγοι από αυτά.

Η αποστολή και η οικουμενική μαρτυρία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον σύγχρονο κόσμο. Η συμβολή και το έργο του Δαμασκηνού Παπανδρέου, Μητροπολίτη Ανδριανουπόλεως

*Σταύρου Γιαγκάζογλου
Επίκουρου Καθηγητή στο Τμήμα Θεολογίας
της Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ*

Ο μητροπολίτης Ανδριανουπόλεως Δαμασκηνός (κατά κόσμον Βασίλειος) Παπανδρέου (1936–2011), υπήρξε γόνος ιερατικής οικογένειας από την Κάτω Χρυσοβίτσα της Αιτωλίας. Στα δύσκολα μεταπολεμικά χρόνια, μετά τις εγκύκλιες σπουδές του στο Γυμνάσιο Θέρμου, αποφάσισε να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη για να σπουδάσει στη Θεολογική Σχολή του Οικουμενικού Πατριαρχείου, στην περιώνυμη σχολή της Χάλκης (1954–1959). Εκείνη την περίοδο και παρά τα τραγικά γεγονότα του Σεπτεμβρίου του '55 κατά του ρωμέικου στοιχείου της Πόλης, το Οικουμενικό Πατριαρχείο υπό τον αείμνηστο Αθηνάγορα βρισκόταν σε πλήρη ανάπτυξη του ρόλου ευθύνης του έναντι της κατά την οικουμένη Ορθοδοξίας. Η δε Χάλκη με το Λύκειο και τη Θεολογική Σχολή της στον Λόφο της Ελπίδος έσφυζε από ζωή, καλλιεργώντας ένα σημαντικό θεολογικό φυτώριο νέων στελεχών, μεταλαμπαδεύοντας όχι μόνο την επιστήμη της θεολογίας, αλλά και τη μακραίωνη εκκλησιαστική παράδοση του Οικουμενικού Πατριαρχείου με κέντρο τη λειτουργική ζωή της Ιεράς Μονής της Αγίας Τριάδος. Ο νεαρός Βασίλειος Παπανδρέου κατά το τελευταίο έτος των σπουδών του χειροτονείται διάκονος από τον Σχολάρχη της Χάλκης μητροπολίτη Σάρδεων Μάξιμο, λαμβάνοντας το όνομα Δαμασκηνός. Ήδη ως φοιτητής της Χάλκης ο Δαμασκηνός Παπανδρέου ξεκίνησε την εκμάθηση της γερμανικής γλώσσας κοντά στο ζεύγος του καθηγητή του Κωνσταντίνου Καλλινίκου. Ο πατριάρχης Αθηνάγορας και οι καθηγητές του στη Χάλκη, αναγνωρίζοντας τις πνευματικές και μορφωτικές του επιδόσεις, τον προορίζουν να εργαστεί στον τομέα των διόρθοδοξων και διαχριστιανικών σχέσεων.

Για τον λόγο αυτό ο νεαρός Δαμασκηνός, αμέσως μετά την αποφοίτησή του από τη Χάλκη, θα σταλεί για μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία.

Κατά την περίοδο των σπουδών του στη Γερμανία (1959–1965), ο Δαμασκηνός Παπανδρέου θα εξειδικευθεί στην εκκλησιαστική ιστορία και στη φιλοσοφία της θρησκείας στα πανεπιστήμια της Βόννης και του Μάρμπουργκ όπου και θα γνωρίσει εκ του σύνεγγυς τη δυτική χριστιανική παράδοση. Στη Γερμανία η θεολογία και η θρησκευολογία της δεκαετίας του 1960 έφεραν τη σφραγίδα του έργου του Rudolf Otto «Το Ιερό»¹. Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου σπουδάζει κοντά στους Friedrich Heiler, Gustav Mensching, Wilhelm Schneemelcher και Josef Ratzinger². Με τους δύο τελευταίους καθηγητές ο Δαμασκηνός Παπανδρέου δεν συνδέθηκε απλώς φιλικά, αλλά συνεργάστηκε σταθερά μαζί τους στην κατοπινή εκκλησιαστική και ακαδημαϊκή πορεία του.

Κατά την περίοδο των μεταπτυχιακών σπουδών του Δαμασκηνού Παπανδρέου, λαμβάνει χώρα μια εξαιρετικά πυκνή διορθόδοξη και διαχριστιανική δραστηριότητα, η οποία προετοιμάστηκε και δρομολογήθηκε από διάφορα ανανεωτικά θεολογικά ρεύματα και κινήσεις. Στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, η γόνιμη και δημιουργική πρόσληψη των ανανεωτικών θεολογικών κινήματων στον χώρο της χριστιανικής Δύσης, η οποία είχε ως ενδιαμέσο καταλύτη τη θεολογική συμβολή των Ρώσων θεολόγων της διασποράς, σήμανε έναν νέο θεολογικό δυναμισμό της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Αμέσως μετά τον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο άνοιξε πλέον ο δρόμος σε μία σειρά νέων ιστορικών, βιβλικών, λειτουργιολογικών, πατρολογικών και εκκλησιολογικών μελετών, καθώς επίσης και στην ενεργό συμμετοχή των Ορθοδόξων στις απαρχές της οικουμενικής κίνησης και κατόπιν του θεολογικού διαλόγου. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο συγκαλεί τις πρώτες πανορθόδοξες διασκέψεις το 1961 (Ρόδος 1961,

1. Βλ. Rudolf Otto, *Το Ιερόν – Για το ανορθολογικόν στην ιδέα της θεότητας και την σχέση του με το ορθολογικόν*, μτφρ. Ελένη Λαδιά, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2019.

2. Βλ. Maria Brun, *Damaskinos Papandreou Erster Metropolit der Schweiz 1969–2003 / Δαμασκηνός Παπανδρέου πρώτος Μητροπολίτης Ελβετίας 1969–2003*, Athen / Αθήνα 2011, σσ. 586–587. Συνοπτική αλλά ουσιαστική παρουσίαση του προσώπου και του έργου του Δαμασκηνού Παπανδρέου, βλ. επίσης στη μαρτυρία του Βασιλείου Καραγιάννη (νυν μητροπολίτη Κωνσταντίας), «Ο Μητροπολίτης Ανδριανουπόλεως Δαμασκηνός και οι πνευματικές μου καταβολές», *Εκκλησία–Οικουμένη–Πολιτική, Χαριστήρια στον Μητροπολίτη Ανδριανουπόλεως Δαμασκηνό*, εκδ. Διακοινοβουλευτικής Συνέλευσης Ορθοδοξίας, Αθήνα 2007, σσ. 325–336.

1963 & 1964, Σαμπεζύ 1968), ενώ το 1962 αρχίζει τις εργασίες της η Β΄ Βατικανή Σύνοδος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Κατά την περίοδο αυτή διαδραματίζονται εξαιρετικής σημασίας διαχριστιανικά και οικουμενικά γεγονότα. Η 3η Γενική Συνέλευση του Παγκοσμίου Εκκλησιών (ΠΣΕ) στο Νέο Δελχί το 1961, αποφασίζει ύστερα από την εισήγηση του Νίκου Νησιώτη τη διεύρυνση της αποκλειστικά χριστολογικής βάσης του ΠΣΕ σε Τριαδική. Το 1964 στο Aarhus της Δανίας πραγματοποιείται η πρώτη ανεπίσημη συνάντηση διαλόγου μεταξύ της Ορθόδοξης Εκκλησίας και των Αρχαίων Ανατολικών (Προχαλκηδονίων) Εκκλησιών (Κοπτική, Αιθιοπική, Αρμενική Συροϊακωβιτική, Μαλαμπαρακή Ινδιών). Στις αρχές του 1964 συναντώνται στην Ιερουσαλήμ ο Οικουμενικός Πατριάρχης Αθηνάγορας και ο Πάπας Ρώμης Παύλος ΣΤ΄, εγκαινιάζοντας τον «Διάλογο της Αγάπης», ενώ το 1965 και κατά το πέρας της Β΄ Βατικανής Συνόδου, διακηρύσσεται η άρση των αναθεμάτων μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινουπόλεως. Τα διαχριστιανικά γεγονότα πολλαπλασιάζονται, ανοίγοντας τον δρόμο για έναν σύγχρονο και ελπιδοφόρο θεολογικό διάλογο. Τα εν λόγω ιστορικής σημασίας εκκλησιαστικά και διαχριστιανικά γεγονότα, προϋπέθεταν ρηξικέλευθες αλλαγές στο θεολογικό επίπεδο, καθώς για πρώτη φορά οι μεγάλες χριστιανικές παραδόσεις, ύστερα από αποξένωση και πολεμική αιώνων, μέσα και από την καταλυτική πίεση των δύο παγκόσμιων πολέμων και των μεγάλων κοινωνικών και ιδεολογικών αλλαγών στις σύγχρονες κοινωνίες, προσέρχονταν σε σταθερή επικοινωνία, συνεργασία και αμοιβαίο διάλογο.

Ο νεαρός Δαμασκινός παρακολουθεί και προσλαμβάνει τα γεγονότα αυτά ενόσω σπουδάζει στη Δυτική Ευρώπη. Αντιλαμβάνεται τον έκδηλο οικουμενικό απόηχο, την ανανεωτική θεολογική δυναμική και την εκκλησιολογική τους σημασία τόσο για την Ανατολή όσο και για τη Δύση. Μέσα στο γενικότερο κλίμα διαχριστιανικής εξωστρέφειας και του εκκλησιολογικού διαλόγου της εποχής, συλλαμβάνει με θεολογική οξύνοια ως θέμα διδακτορικής διατριβής τις ιστορικές καταβολές της Αρμενικής Εκκλησίας, μίας από τις Αρχαίες Εκκλησίες της Ανατολής. Στον πρόλογο της διατριβής του, την οποία εκδίδει το 1966, ο αρχιμανδρίτης Δαμασκινός επισημαίνει τους λόγους για τους οποίους επέλεξε να ασχοληθεί με το ζήτημα αυτό. Ύστερα από την πρώτη συνάντηση διαλόγου στο Aarhus της Δανίας αλλά και από τις επόμενες συναντήσεις μεταξύ Ορθοδόξων και Αντιχαλκηδονίων, το Οικουμενικό Πατριαρχείο το 1965 πρότεινε στις Ορθό-

δοξες Αυτοκέφαλες Εκκλησίες την έναρξη επίσημου διαλόγου. Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου είχε ήδη από τις σπουδές του στη Χάλκη και από τις επαφές του με τους Αρμένιους κληρικούς της Κωνσταντινούπολης εκδηλώσει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον και τη συμπάθειά του προς τις Αρχαίες αυτές Εκκλησίες της Ανατολής. Οι εξαετείς σπουδές στη Γερμανία του έδωσαν το υλικό των πηγών και τη σχετική επιστημονική βιβλιογραφία, προκειμένου να προσεγγίσει ιστορικά και κριτικά την Αρμενική Εκκλησία στην εν πολλοίς ανεξερεύνητη και ασαφή περίοδο προ της Δ' Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας³.

Ένα χρόνο νωρίτερα, το 1965, με απόφαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου ορίζεται ηγούμενος στο νεοσύστατο ορθόδοξο μοναστικό κέντρο του Taizé της Γαλλίας. Το ίδρυμα αυτό ιδρύθηκε από τον Ελβετό Roger Schütz αμέσως μετά τον πόλεμο ως μια πρωτοποριακή μοναστική αδελφότητα για την οικουμενική μαρτυρία της συμφιλίωσης, της ειρήνης και της ενότητας. Είναι η εποχή που επικρατεί διάχυτη αισιοδοξία για την επαναπροσέγγιση μεταξύ των Εκκλησιών Ανατολής και Δύσεως. Πολλοί εκκλησιαστικοί ηγέτες και θεολόγοι θεωρούσαν ότι η μοναστική ζωή και πνευματικότητα θα μπορούσε να συνεισφέρει εξαιρετικά στο οικουμενικό αυτό έργο. Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου συνδέθηκε έκτοτε φιλικά με τον Frère Roger Schütz. Στη θέση αυτή στο Taizé παρέμεινε επί μία τετραετία, ετοιμάζοντας ένα ορθόδοξο πνευματικό κέντρο εντός των κόλπων του δυτικού χριστιανισμού⁴. Ωστόσο, για διάφορους λόγους η προοπτική αυτή δεν τελεσφόρησε. Μετά την επίσκεψη του Οικουμενικού Πατριάρχη στο ΠΣΕ το 1967 και την επιτυχή ομιλία του Δαμασκηνού Παπανδρέου στην 4η Γενική Συνέλευση του ΠΣΕ στην Ουψάλα της Σουηδίας το 1968, ο πατριάρχης Αθηναγόρας, εκτιμώντας τις ικανότητες αλλά και τις δράσεις του νεαρού αρχιμανδρίτη «επί της μεγά-

3. Αρχιμ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Ίδρυσις και οργάνωσις της Αρμενικής Εκκλησίας μέχρι της Δ' Οικουμενικής Συνόδου, Μετ' εισαγωγής, Μελέτη ιστορική και κριτική*, Αθήναι 1966. Επιβλέπων καθηγητής της διατριβής ήταν ο καθηγητής της Εκκλησιαστικής Ιστορίας της Θεολογικής Σχολής των Αθηνών Γεράσιμος Κονιδάκης. Η εν λόγω διατριβή μεταφράστηκε και εκδόθηκε στα αρμενικά στη διάλεκτο της αρμενικής διασποράς (Γενεύη 1994) και στην επίσημη αρμενική (Έτσματζίν 1997).

4. Για την παραμονή του Δαμασκηνού Παπανδρέου στο Taizé βλ. τη μαρτυρία του Jürgen Kassing, «Bei P. Damaskinos im Centre Orthodoxe zu Taizé (1967–1969)», *Εκκλησία–Οικουμενική–Πολιτική, Χαριστήρια στον Μητροπολίτη Ανδριανουπόλεως Δαμασκηνό*, όπ.π., σσ. 337–341. Βλ. επίσης Brother Alois, Prior of Taizé, «Forty Years of Friendship and Trust with Taizé», *Εκκλησία–Οικουμενική–Πολιτική, Χαριστήρια στον Μητροπολίτη Ανδριανουπόλεως Δαμασκηνό*, όπ.π., σσ. 101–107.

λης υποθέσεως της ενώσεως των Εκκλησιών, ήτις τόσον απασχολεί την Εκκλησίαν και ημάς προσωπικώς»⁵, το 1969 θα τον διορίσει προϊστάμενο του Ορθόδοξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Σαμπεζύ της Γενεύης και συνάμα επικεφαλής της «Γραμματείας επί της Προπαρασκευής της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου» της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η μετακίνηση αυτή του Δαμασκηνού Παπανδρέου από τον πατριάρχη Αθηναγόρα επρόκειτο να αναδείξει έκτοτε το Ορθόδοξο Κέντρο του Σαμπεζύ σε νευραλγικό και στρατηγικό χώρο ανάπτυξης των διορθόδοξων και διαχριστιανικών σχέσεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, σε τόπο λειτουργικής, θεολογικής και κυρίως εκκλησιολογικής μαρτυρίας της Ορθοδοξίας στην καρδιά της δυτικής Ευρώπης και στην πόλη όπου είχε ήδη την έδρα του το ΠΣΕ, ο ΟΗΕ, καθώς και άλλοι διεθνείς οργανισμοί. Παράλληλα, ο Δαμασκηνός Παπανδρέου, μητροπολίτης Τρανουπόλεως από το 1970, με τη στήριξη του Οικουμενικού Πατριαρχείου προβαίνει σε μία εκτεταμένη ανακαίνιση του αρχικού κτιρίου του Ορθόδοξου Κέντρου (παλαιά βίλλα) και στην ανοικοδόμηση νέων σύγχρονων εγκαταστάσεων κατά μήκος του κατωφερούς λόφου του οικοπέδου, στη βάση του οποίου ανοικοδομείται ο περικαλλής ναός του Αποστόλου Παύλου⁶ σε σχέδια του αρχιτέκτονα καθηγητή Γεώργιου Λάββα και αρχική εικονογράφηση του Ράλλη Κοψίδη⁷. Ο Δαμασκηνός Παπαν-

5. Βλ. Επιστολή του Πατριάρχη Αθηναγόρα στις 18 Νοεμβρίου 1968 προς τον Ηγούμενο του ορθόδοξου μοναστικού κέντρου στο Ταϊζέ, στο έργο της Maria Brun, *Damaskinos Papandreu Erster Metropolitan der Schweiz 1969-2003 / Δαμασκηνός Παπανδρέου πρώτος Μητροπολίτης Ελβετίας 1969-2003*, όπ.π., σ. 230.
6. Για τη ρηξικέλευθη συμβολή του Δαμασκηνού Παπανδρέου στην αισθητική διαμόρφωση του Πατριαρχικού και Σταυροπηγιακού Ιερού Ναού του Αποστόλου Παύλου στο Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Σαμπεζύ της Γενεύης, βλ. Γεωργίου Λάββα, «Δαμασκηνός Παπανδρέου και σύγχρονη ορθόδοξη ναοδομία», *Εκκλησία-Οικουμενή-Πολιτική, Χαριστήρια στον Μητροπολίτη Ανδριανουπόλεως Δαμασκηνό*, όπ.π., σσ. 383-418. Βλ. επίσης Αθανασίου Παπά, μητροπολίτου Ηλιουπόλεως και Θείρων, «Ο Ανδριανουπόλεως Δαμασκηνός: Ένας ῥηξικέλευθος μακκίνας», *Εκκλησία-Οικουμενή-Πολιτική, Χαριστήρια στον Μητροπολίτη Ανδριανουπόλεως Δαμασκηνό*, όπ.π., σσ. 511-518.
7. Για την αρχική εικονογράφηση του Ράλλη Κοψίδη, βλ. Αθανασίου Παπά, «Περί την διακόσμηση του Ιερού Ναού του Αγίου Παύλου», *Ορθόδοξον Κέντρον του Οικουμενικού Πατριαρχείου, Σαμπεζύ Γενεύης*, Αθήνα 2003, 235-244. Γιώργου Κόρδη, «Η εικονογραφική πρόταση του Ράλλη Κοψίδη στον ι. ναό του Απ. Παύλου στο Σαμπεζύ. Εικονολογικές και αισθητικές παρατηρήσεις», *Σύναξη* 99/2006, σσ. 15-22. Νεκτάριου Μαμιά, «Ράλλης Κοψίδης. Ιστορώντας τον ναό του Αποστόλου Παύλου στο Chambésy της Γενεύης», στο έργο του Χρήστου Φ. Μαργαρίτη (επιμ.), *Ιστορώντας την υπέρβαση. Από την παράδοση του Βυζαντίου στη Νεώτερη Τέχνη*, κατ. έκθ. Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, Άνδρος 2013, σσ. 267-273. Η εικονογράφηση του Ράλλη Κοψίδη στο Σαμπεζύ συμπληρώθηκε από το έργο του Γιάννη Μπράκα. Βλ. *Ο Θρακιώτης ζωγράφος και αγιογράφος Γιάννης Μπράκας*, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, Κομοτηνή 28 Νοεμβρίου 2014, Επιμέλεια Μ.Γ. Βαρβούνης, εκδ. Παρισιάνου, Αθήνα 2016.

δρέου «Φαναριώτης στον εκκλησιαστικό και Χαλκίτης στον θεολογικό του καταρτισμό, με ανώτερες διδακτορικές σπουδές στη Γερμανία, γνώστης των ευρωπαϊκών γλωσσών, με πιστή διακονία όπου είχε κληθεί να εργασθεί, έβαλε όλη του την ψυχή στην ολοκλήρωση του μεγαλόπρεπου έργου των κτιριακών εγκαταστάσεων και στη συνέχεια στην πλούσια σε απόδοση λειτουργία του Κέντρου»⁸.

Πράγματι, με την έλευση του Δαμασκηνού Παπανδρέου στο Ορθόδοξο Κέντρο του Σαμπεζύ όλα αλλάζουν. Το 1975 έχει ήδη αποπερατωθεί και εξοπλιστεί πλήρως το νέο σύμπλεγμα κτιρίων και εγκαινιάζεται πανηγυρικά ο ναός του Αποστόλου Παύλου. Μεταξύ των πολλών ευεργετών και χρηματοδοτών των νέων εγκαταστάσεων του Ορθόδοξου Κέντρου ήταν το ζεύγος Γεωργίου και Κατίγκως Λαιμού, πολλοί ευκατάστατοι ομογενείς αλλά και άλλοι Ορθόδοξοι, οι Σύνοδοι των Ρωμαιοκαθολικών Επισκόπων της Γερμανίας και της Ελβετίας, ο επίσκοπος Η. Kunst της Ευαγγελικής Εκκλησίας της Γερμανίας, ο Καρδινάλιος της Κολωνίας J. Höffner και πολλοί άλλοι. Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου οργάνωσε υποδειγματικά το Ορθόδοξο Κέντρο με το απαραίτητο επιστημονικό, διοικητικό και υποστηρικτικό προσωπικό, με εξειδικευμένη γραμματεία, με μεταφραστικό τμήμα, βιβλιοθήκη, ατομικά καταλύματα, εστιατόριο κ.λπ. Ήδη από το 1970 ξεκίνησε τη δίγλωσση δεκαπενθήμερη έκδοση του Δελτίου «Επίσκεψις», το οποίο περιλάμβανε ειδήσεις αλλά και επίσημα ανακοινωθέντα για τη ζωή των κατά τόπους Ορθόδοξων Εκκλησιών, καθώς και για τα διάφορα διορθόδοξα και διαχριστιανικά γεγονότα. Το Ορθόδοξο Κέντρο έγινε σύντομα το καμάρι του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όχι μόνο γιατί οργανώθηκε άρτια με φροντίδα, επιμέλεια και αποτελεσματικότητα, αλλά και γιατί άρχισε να αποτελεί τόπο διαρκούς συνάντησης και διαλόγου της Ορθοδοξίας με τον χριστιανικό κόσμο της Δύσεως. Φιλοξενώντας τη λειτουργική έκφραση και ζωή της ελληνόφωνης, γαλλόφωνης, ρουμανικής και αραβόφωνης κοινότητας στους τρεις ναούς του, φιλοξενώντας εκκλησιαστικούς και ακαδημαϊκούς επισκέπτες και ερευνητές, νέους ορθόδοξους θεολόγους και φοιτητές από την Ελλάδα και από άλλες ορθόδοξες χώρες, υποδεχόμενο εκκλησιαστικούς ηγέτες και επισήμους από τον ορθόδοξο και χριστιανικό κόσμο,

8. Βλ. Κωνσταντινίδου Χρυσοστόμου, Μητροπολίτου Εφέσου, «Τρεις Πατριαρχικές μορφές: Αθηνάγορας, Δημήτριος, Βαρθολομαίος. Σε τρεις σύστοιχες δημιουργικές ενέργειες θεμελιώσεως-εδραιώσεως-αναπτύξεως του εν Σαμπεζύ της Γενεύης Πατριαρχικού Κέντρου», στον συλ. τόμο (εκδ.), *Ορθόδοξον Κέντρον του Οικουμενικού Πατριαρχείου - Σαμπεζύ Γενεύης. 35 χρόνια προσφοράς στην Εκκλησία και την οικουμενική θεολογία*, Επιμέλεια Α.Ε., Αθήνα 2003, σ. 134-40.

το Ορθόδοξο Κέντρο έσφυζε από ζωή, από δραστηριότητα, από γεγονότα, τα οποία μοιράζονταν γενναιόδωρα προς όλους τους συμμετέχοντες και φιλοξενούμενους του. Η ποιμαντική μέριμνα του Δαμασκηνού Παπανδρέου και η εργώδης προσπάθεια για τη συμμετοχή των Ορθοδόξων στη λειτουργική ζωή, οδήγησε το 1982 στη δημιουργία ιδιαίτερης Μητρόπολης της Ελβετίας με ανάλογες κτιριακές υποδομές στην παραλίμνια περιοχή του Σαμπεζύ, της οποίας πρώτος επικεφαλής ποιμενάρχης κατεστάθη ο από Τρανουπόλεως Δαμασκηνός. Η δημιουργία νέων ενοριών και η ανέγερση ή απόκτηση ναών σε διάφορες πόλεις και καντόνια της Ελβετίας ανήκει επίσης στο ανύστακτο ποιμαντικό ενδιαφέρον του Δαμασκηνού Παπανδρέου. Ο άνθρωπος αυτός γνώριζε καλά πώς να οικοδομήσει σε σταθερά θεμέλια την ορθόδοξη παρουσία στην καρδιά της δυτικής Ευρώπης. Το Ορθόδοξο Κέντρο και ο προϊστάμενός του, έχοντας την ευθύνη της Γραμματείας για την προετοιμασία της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας είχε ανάγκη από εξειδικευμένα και ικανά στελέχη, που ήταν κληρικοί και λαϊκοί, άνδρες και γυναίκες. Μεριμνώντας πάντοτε για το ανθρώπινο δυναμικό και για την απρόσκοπτη λειτουργία του Ορθόδοξου Κέντρου θα συναντήσει στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης τον καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Αθηνών Βλάσιο Φειδά ως Γενικό Διευθυντή Θρησκευμάτων του Υπουργείου Παιδείας. Έκτοτε, η φιλία και η αγαστή συνεργασία τους θα αποτελέσει νέα δυναμική για το Ορθόδοξο Κέντρο. Ο καθηγητής Βλάσιος Φειδάς γίνεται επιστημονικός σύμβουλος της Γραμματείας της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου αλλά και ακαδημαϊκός σύμβουλος και συνεργάτης του Ορθόδοξου Κέντρου. Την ίδια περίοδο ο Δαμασκηνός Παπανδρέου εκλέγεται καθηγητής στη Ρωμαιοκαθολική Θεολογική Σχολή της Λουκέρνης. Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου, προετοιμάζοντας τις πολυήμερες επί των ημερών του συνελεύσεις της Διορθόδοξης Προπαρασκευαστικής Επιτροπής (Α: 1971, Β: 1986, Γ: 1990, [Δ: 2009 & Ε: 2011]), καθώς και τις συνεδριάσεις των Διορθόδοξων Προπαρασκευαστικών Επιτροπών (Α: 1976, Β: 1982, Γ: 1986, [Δ: 2009 & Ε: 2011]) στο Σαμπεζύ, καταβάλλει εργώδεις προσπάθειες για τη διορθόδοξη συγκλιση και συμφωνία, ταξιδεύει συχνά στις κατά τόπους Αυτοκέφαλες Εκκλησίες, ενημερώνει, συνομιλεί, εξηγεί, πείθει και εν τέλει διοργανώνει με το επιτελείο του στο Ορθόδοξο Κέντρο κατά τρόπο άψογο τις πολύπλοκες και χρονοβόρες διορθόδοξες προσυνοδικές διαδικασίες, παρά τις κατά καιρούς αναφερόμενες δυσκολίες και αντιξοότητες στην ενδοορθόδοξη συνεννόηση, συνεργασία και συναντίληψη.

Παράλληλα, και εφαρμόζοντας τις ιδρυτικές αποφάσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου για το Ορθόδοξο Κέντρο και ιδιαίτερα το σιγίλλιο του 1975, εκτός από το έργο της υποστήριξης της προετοιμασίας της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας και των διμερών θεολογικών διαλόγων με τις ετερόδοξες χριστιανικές Εκκλησίες και Ομολογίες, ο Δαμασκηνός Παπανδρέου προχώρησε εμπνευσμένα και στη διοργάνωση θεολογικών συνεδρίων, συμποσίων και σεμιναρίων. Στο έργο αυτό ο Δαμασκηνός Παπανδρέου με τη συνεχή στήριξη του καθηγητή Βλάσιου Φειδά αλλά και του καθηγητή Νίκου Νησιώτη προέβη σε μία εντυπωσιακή κίνηση για τα διορθόδοξα και διαχριστιανικά θεολογικά δρώμενα. Από το 1980 και κάθε χρόνο επί δεκαεπτά έτη διοργάνωσε στο Σαμπεζύ μια επιστημονική σειρά θεολογικών συνεδρίων και σεμιναρίων, προσκαλώντας ως εισηγητές διακεκριμένους ακαδημαϊκούς θεολόγους από τις διάφορες Ορθόδοξες Εκκλησίες και Θεολογικές Σχολές, καθώς και από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και τις μεγάλες προτεσταντικές Ομολογίες της Ευρώπης. Στα σεμινάρια αυτά που διαρκούσαν συχνά δύο και τρεις εβδομάδες, συμμετείχαν νέοι μεταπτυχιακοί φοιτητές και υποψήφιοι διδάκτορες από διάφορες Ορθόδοξες χώρες αλλά και μη ορθόδοξοι θεολόγοι και ερευνητές. Έτσι το Ορθόδοξο Κέντρο γινόταν εν τω πράγματι διορθόδοξο κέντρο και «επιστημονικό θεολογικό φυτώριο», αποδεικνύοντας ότι η Ορθοδοξία μπορεί να έχει σύγχρονη παρουσία και συμμετοχή στα δυτικά χριστιανικά περιβάλλοντα και στην εν γένει οικουμενική κίνηση με υπεύθυνες και σοβαρές θεολογικές αξιώσεις στον επιχειρούμενο διαχριστιανικό διάλογο. Συνάμα, οι κατά τόπους Ορθόδοξες Εκκλησίες μπορούσαν να αποστέλλουν νέους και νέες που εμφορούνται από ορθόδοξο εκκλησιαστικό φρόνημα για να καταρτιστούν σε μεταπτυχιακό επίπεδο, λαμβάνοντας έγκυρη θεολογική γνώση και να καλλιεργήσουν έμπρακτα τη συνείδηση του οικουμενικού χρέους της Ορθοδοξίας. Εν τέλει, ο Δαμασκηνός συνέλαβε και πραγματοποίησε με πλειάδα ακαδημαϊκών συνεργατών την ιδέα να καταρτίζονται τα θεολογικά στελέχη των Αυτοκεφάλων Ορθοδόξων Εκκλησιών στο πλαίσιο ταχύρρυθμων επιστημονικών σεμιναρίων, ώστε να αποκτούν τις απαραίτητες θεολογικές και επιστημονικές προϋποθέσεις, αλλά και τις γλωσσικές και άλλες πολιτισμικές δεξιότητες για τη διεξαγωγή των «διορθοδόξων και διαχριστιανικών διαλόγων»⁹.

9. Βλ. Σκουτέρη Β. Κωνσταντίνου, «Αποστολή και σκοποί του Πατριαρχικού Κέντρου όπως αυτοί ορίζονται στα δύο Πατριαρχικά Σιγίλλια των ετών 1966 και 1975», στο *Ορθόδοξον Κέντρον του Οικουμενικού Πατριαρχείου-Σαμπεζύ Γενεύης. 35 χρόνια προσφοράς στην Εκκλησία και την οικουμενική θεολογία*, όπ.π.

Τα θέματα και τα πρακτικά όλων αυτών των σεμιναρίων εκδόθηκαν στα γαλλικά στη σειρά «Études théologiques»¹⁰ του Ορθόδοξου Κέντρου στο Σαμπεζύ, πλουτίζοντας τη θεολογική επιστήμη και τον οικουμενικό θεολογικό διάλογο, προετοιμάζοντας και το επόμενο ρηξικέλευθο βήμα του Δαμασκηνού Παπανδρέου. Το 1996 ο Δαμασκηνός Παπανδρέου ως μητροπολίτης Ελβετίας και προϊστάμενος του Ορθόδοξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου προέβη σε τριμερή σύμβαση με τη Ρωμαιοκαθολική Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου του Φριβούργου καθώς και με την αυτόνομη Προτεσταντική Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου της Γενεύης, εγκαινιάζοντας την οργάνωση και λειτουργία του Ινστιτούτου Μεταπτυχιακών Σπουδών Ορθόδοξης Θεολογίας διетуός φοίτησης με σκοπό «να εκπαιδεύει σε μεταπτυχιακό επίπεδο στελέχη από τις Ορθόδοξες

10. Στη σειρά «Θεολογικά Μελέτα» του Σαμπεζύ, βλ. σχετικά τους ακόλουθους τόμους: *Église Locale et Église Universelle*, 1er séminaire théologique (10 mai-3 juin 1980), Études théologiques 1, Chambésy 1981. *Le IIe Concile Œcuménique. Signification et actualité pour le monde chrétien d'aujourd'hui*, 2e séminaire théologique (29 avril-5 juillet 1981), Études théologiques 2, Chambésy 1982. *Luther et la Réforme allemande dans une perspective œcuménique*, 3e séminaire théologique (25 avril-29 mai 1982), Études théologiques 3, Chambésy 1983. *La Théologie dans l'Église et dans le monde*, 4e séminaire théologique (28 mai-20 juin 1983), Études théologiques 4, Chambésy 1984. *Les Dialogues Œcuméniques hier et aujourd'hui*, 5e séminaire théologique (28 avril-21 mai 1984), Études théologiques 5, Chambésy 1985. *Orthodoxie et Mouvement Œcuménique*, 6e séminaire théologique (4-27 mai 1985), Études théologiques 6, Chambésy 1986. *Un regard orthodoxe sur la paix*, 6e séminaire théologique (4-27 mai 1985), Études théologiques 7, Chambésy 1986. *L'ancien Testament dans l'Église*, 7e séminaire théologique (20-26 mai 1986), Études théologiques 8, Chambésy 1988. *L'icône dans la théologie et l'art*, 8e séminaire théologique (26 avril-10 mai 1987), Études théologiques 9, Chambésy 1990. *Russie. Mille ans de vie Chrétienne*, 9e séminaire théologique (8-15 mai 1988), Études théologiques 10, Chambésy 1993. *Église et état en Europe*, 10e séminaire théologique (8-13 mai 1989), Études théologiques 11, Chambésy 1996. *Religion et Société*, 11e séminaire théologique (30 avril-5 mai 1990), Études théologiques 12, Chambésy 1998. *Création: Foi et Connaissance*, Symposium scientifique international tenu à Chambésy du 2 au 4 octobre 1996 dans le cadre du 17e séminaire théologique (23 septembre-4 octobre 1996). Presses universitaires. École polytechnique de Grèce, Athènes 1998. (grec/français). Βλ. Επίσης τη σειρά «Analecta Chambesiana», την οποία ίδρυσε ο Δαμασκηνός Παπανδρέου το 1998: Vlassios Phidas, *Droit Canon, Une perspective orthodoxe*, «Analecta Chambesiana 1», Centre Orthodoxe du Patriarcat Œcuménique, Chambésy, Genève 1998. Damaskinos Papandreou, Metropolit der Schweiz, *Dialog als leifmotiv. Die Orthodoxie an der Schwelle zum dritten Jahrtausend*, «Analecta Chambesiana 2», Centre Orthodoxe du Patriarcat Œcuménique, Chambésy, Genève 2000. Jean-Marie Tillard O.P. (dir.), *Agapè. Études en l'honneur de Mgr Pierre Duprey M. Afr., Evêque Tit. de Thibar*, «Analecta Chambesiana 3», Centre Orthodoxe du Patriarcat Œcuménique, Chambésy, Genève 2000. Damaskinos Papandreou, Métropolit de Suisse (dir.), *Église et bioéthique. La raison de la science et la raison de la religion*, «Analecta Chambesiana 4», Centre Orthodoxe du Patriarcat Œcuménique, Chambésy, Genève 2008. Jérémie Calligiorgis, Métropolit de Suisse (dir.), *Le concile Vatican II et l'Église Orthodoxe*, Colloque théologique, Chambésy 16-19 octobre 2013, «Analecta Chambesiana 5», Centre Orthodoxe du Patriarcat Œcuménique, Chambésy, Genève 2015.

Εκκλησίες, να τους παρέχει τις επιστημονικές δεξιότητες για να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες των Εκκλησιών τους, με ειδικευση στη διεξαγωγή διορθόδοξων και διαχριστιανικών διαλόγων, συμπεριλαμβάνοντας τη θεολογική συνάντηση μεταξύ Ανατολής και Δύσης». Καθώς ο ίδιος ως Μητροπολίτης Ελβετίας περιέγραφε το 1996 ενώπιον της Ιεράς Συνάξεως της Ιεραρχίας του Οικουμενικού Θρόνου, η δημιουργία του Ινστιτούτου ήταν «μία αυθεντική ανταπόκριση της Μεγάλης Εκκλησίας εις τας γνωστές προκλήσεις του δυτικού πολιτισμού... η σύγχρονος αποστολή της ορθόδοξου θεολογίας... κατά τους νεώτερους χρόνους τόσον εις τας διορθόδοξους, όσον και εις τας διεκκλησιαστικές σχέσεις»¹¹. Για τον Δαμασκηνό Παπανδρέου η Ορθοδοξία δεν έχει πλέον σοβαρούς ιστορικούς λόγους να εμμένει σε μια απομονωτική ομολογιακή εσωστρέφεια, αλλά χρειάζεται να ανοιχθεί υπεύθυνα στη διορθόδοξη συνεργασία και στην οικουμενική μαρτυρία της προς τον σύγχρονο κόσμο. Είναι ανάγκη να γνωρίσει τα σύγχρονα προβλήματα του ανθρώπου και του κόσμου ώστε να μπορέσει να προσαρμόσει και να αξιοποιήσει το πνεύμα της πατερικής παράδοσης στη νέα προβληματική, καθιστώντας ευρύτερα αποδεκτή τη μαρτυρία της Ορθοδοξίας. Η δημιουργία θεσμικών εκφράσεων, δομών και θεολογικών ιδρυμάτων για την καλλιέργεια και προβολή της ανανεωμένης ορθόδοξης θεολογίας, η αμοιβαία γνωριμία, η υπέρβαση των αμοιβαίων στερεοτύπων και των ποικίλων προκαταλήψεων αλλά και η σοβαρή προετοιμασία και διεξαγωγή του οικουμενικού διαλόγου με τον δυτικό χριστιανικό κόσμο είναι χρέος και αποστολή της Ορθοδοξίας. Για τον Δαμασκηνό Παπανδρέου ο «ανοικτός διάλογος» με τον χριστιανικό κόσμο της Δύσεως εφ' όλης της ύλης είναι η μόνη αξιόπιστη και δοκιμασμένη οδός «ώστε να εξουδετερωθούν ή τουλάχιστον να αποδυναμωθούν αι παθογενείς και παθογόνοι προλήψεις του ιστορικού παρελθόντος»¹². Το Ινστιτούτο Μεταπτυχιακών Σπουδών Ορθόδοξης Θεολογίας του Σαμπεζύ εποπτεύεται ως προς τη λειτουργία του από το Ακαδημαϊκό Συμβούλιο και τον Πρύτανί του, ενώ η Επιστημονική Επιτροπή του είναι επιφορτισμένη με τα καθαρώς ακαδημαϊκά θέματα και αποτελείται από τους Ορθόδοξους καθηγητές του Ινστιτούτου και από εκπροσώπους των δύο Σχολών, της Γενεύης και του Φριβούργου.

11. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σ. 97 εξ.

12. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ.108-110.

Παράλληλα, το 1996 το Ινστιτούτο έλαβε την άδεια ίδρυσης, λειτουργίας και χρηματοδότησής του από το Ελληνικό Κράτος (Ν. 2413/1996)¹³ και ξεκίνησε κανονικά τη λειτουργία του το 1997 υποδεχόμενο τους πρώτους μεταπτυχιακούς φοιτητές στους χώρους του. Κατά τα 25 έτη λειτουργίας του, οι απόφοιτοι του στελεχώνουν με την πλούσια επιστημονική, θεολογική και οικουμενική εμπειρία τους τις διάφορες Ορθόδοξες Θεολογικές Σχολές και Αυτοκέφαλες Ορθόδοξες Εκκλησίες, επιβεβαιώνοντας πλήρως τον στρατηγικό σχεδιασμό και τη σταθερή επιμονή του Δαμασκηνού Παπανδρέου για την ίδρυση και λειτουργία του.

Το έργο του Δαμασκηνού Παπανδρέου εξέφραζε διαλεκτικά την εποχή κατά την οποία εκτυλισσόταν, διερμηνεύοντας προφητικά και δημιουργικά τα αιτήματα των καιρών και αλλάζοντας κατεστημένες νοοτροπίες αλλά και το ίδιο το παράδειγμα της θεολογίας. Αν η δεκαετία του '60 ήταν για τον νεαρό Δαμασκηνό Παπανδρέου περίοδος επιστημονικής σπουδής, θεολογικής συγκρότησης αλλά και συγκομιδής διεκκλησιαστικών και διαχριστιανικών εμπειριών και επαφών, οι επόμενες τρεις δεκαετίες μέχρι τον σοβαρό κλονισμό της υγείας του μετά το 2002 υπήρξε μια εξαιρετικά γόνιμη και δημιουργική περίοδος διαρκούς ανάπτυξης και εφαρμογής του οράματός του για την αποστολή, διακονία και οικουμενική μαρτυρία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον σύγχρονο κόσμο. Η πρώτες πανορθόδοξες διασκέψεις στη δεκαετία του '60 έδειξαν ότι οι ίδιες οι κατά τόπους Αυτοκέφαλες Εκκλησίες είχαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα αποστασιοποιηθεί μεταξύ τους και δυσκολεύονταν στη συνεννόηση και στις μεταξύ τους σχέσεις. Ως επικεφαλής της Γραμματείας για την προετοιμασία της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ο Δαμασκηνός Παπανδρέου ανέλωσε κάθε ζωτική ικμάδα του, προκειμένου να ευαισθητοποιήσει, να ενημερώσει και να φέρει σε δημιουργικό διάλογο τις αντιπροσωπείες των κατά τόπους Ορθόδοξων Εκκλησιών. Ύστερα από μακρά περίοδο απομόνωσης και αυτάρκειας οι Ορθόδοξες Εκκλησίες και μάλιστα υπό τα κομμουνιστικά καθεστώτα στη Ρωσία και στην Ανατολική Ευρώπη, δεν ήταν εύκολο να συμμετάσχουν στον επιχειρούμενο ενδοορθόδοξο διάλογο για την προετοιμασία της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου. Αν οι δεκαετίες του '70 και του '80 είχαν τέτοιες δυσχέρειες, η δεκαετία του

13. Βλ. σχετικά Vlassios Phidas, «L'Institut d'Études Supérieures en Théologie Orthodoxe dans le Centre Orthodoxe du Patriarcat Œcuménique», στον τόμο *Chambésy Genève. 35 ans au service de l'Église et de la Théologie Œcuménique*, όπ.π., σσ. 156-161.

’90, η οποία σήμανε την παταγώδη πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού, εμφάνισε νέες τάσεις ομολογιακής εσωστρέφειας, θρησκευτικών ανταγωνισμών και εθνοκεντρικής αυτάρκειας.

Οι εν λόγω τάσεις σχετίζονταν κυρίως με το γεγονός ότι από τη νεωτερικότητα και εξής διαμορφώθηκαν όχι απλώς τοπικές αλλά κυρίως εθνικές Εκκλησίες. Οι ιδιαίτσες για κάθε τοπική Ορθόδοξη Εκκλησία ιστορικές συγκυρίες μετέφεραν το εκκλησιολογικό αυτό πρόβλημα, ως μη όφειλε, τόσο στη λεγόμενη Ορθόδοξη Διασπορά όσο και στην Ορθόδοξη Ιεραποστολή, δυσχεραίνοντας ακόμη περισσότερο την ενότητα και την οικουμενικότητα της Ορθοδοξίας στον σύγχρονο κόσμο. Συνάμα, έκανε δυναμικά την εμφάνισή της σε όλες σχεδόν τις Αυτοκέφαλες Ορθόδοξες Εκκλησίες ένα ρεύμα ομολογιακής περιχαράκωσης και άρνησης του διαλόγου με τους ετεροδόξους. Αντίβαρο στον ιδιότυπο αυτό εθνικισμό και στην ιδεολογική εσωστρέφεια αποτέλεσαν οι πρωτοβουλίες και οι εργώδεις προσπάθειες του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο «καίτοι αντιμετώπιζε συνεχώς σοβαρά προβλήματα από τις αυτονομιστικές τάσεις των Εκκλησιών των νεοσύστατων κρατών της Βαλκανικής και από τις δυσμενείς εξελίξεις στους ορθόδοξους πληθυσμούς της παραδοσιακής του δικαιοδοσίας»¹⁴, επέδειξε ιδιαίτερη θεολογική και ποιμαντική ευαισθησία και ευθύνη, προκειμένου να συνεργαστούν οι κατά τόπους Ορθόδοξες Εκκλησίες για την προετοιμασία της μέλλουσας να συνέλθει Πανορθόδοξης Συνόδου, για τη γόνιμη μαρτυρία και συμμετοχή στην οικουμενική κίνηση, για τη διεξαγωγή των διαχριστιανικών διαλόγων της Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά και για την εμπνευσμένη παρέμβαση στα προβλήματα και στις αγωνίες του σύγχρονου κόσμου. Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου και το Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, παρά τις αντιξοότητες και τα ποικίλα προβλήματα, υπηρέτησαν σταθερά και εμπνευσμένα τη διορθόδοξη αυτή συνεργασία σε μία περίοδο νέων ιστορικών προκλήσεων και αλλαγών στις διάφορες Ορθόδοξες Εκκλησίες.

Αναδιατάσσοντας τους άξονες της αποστολής, της διακονίας και της μαρτυρίας της Ορθοδοξίας στον σύγχρονο κόσμο, ο Δαμασκηνός εργάστηκε για τη σύσφιξη των ενδοορθόδοξων σχέσεων και επαφών, προτάσσοντας τη ζώσα επικοινωνία και συνεργασία από την απλή ανταλλαγή εορταστικών επιστολών και τυπικών επισκέ-

14. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σ. 67 εξ.

ψεων. Συνάμα, έθεσε σε στέρεες βάσεις τον διαχριστιανικό διάλογο με τις χριστιανικές Εκκλησίες και Ομολογίες της Δύσεως, υιοθετώντας ένα νέο παράδειγμα θεολογικού διαλόγου και όχι απλώς κοινωνικού ακτιβισμού ή εκκλησιαστικής διπλωματίας στην οικουμενική κίνηση. Η δε τελευταία δεκαετία της ενεργούς δράσεώς του συμπεριέλαβε με οξυδερκή και προφητικό τρόπο την έναρξη ακαδημαϊκού διαλόγου της Ορθοδοξίας με τον Ιουδαϊσμό και με το Ισλάμ, οραματιζόμενος την προοπτική της πλήρους ενοποίησης της Ευρώπης και της ειρηνικής συμβίωσης και συνεργασίας τόσο στο διαχριστιανικό όσο και στο διαθρησκευτικό πλαίσιο¹⁵. Επί των ημερών του έγινε σπουδαία προσυνοδική εργασία, ετοιμάστηκαν με εργώδη διάλογο και συλλογικότητα τα σχεδόν τελικά κείμενα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου. Παράλληλα, παρέλαβε και ολοκλήρωσε την ευθύνη της προεδρίας εκ μέρους της Ορθόδοξης Εκκλησίας για τον διάλογο με την Παλαιοκαθολική Εκκλησία (από το 1981 και εξής) και με τις Αρχαίες Ανατολικές (Προχαλκηδόνιες) Εκκλησίες (από το 1986 και εξής)¹⁶. Και οι δύο αυτοί διάλογοι ολοκλήρωσαν αισίως το έργο τους και οδηγήθηκαν σε κοινή θεολογική σύγκλιση και συμφωνία. Η δε αποκατάσταση της εκκλησιαστικής ενότητας και κοινωνίας αποτελεί πλέον έργο των κατά τόπους Αυτοκεφάλων Εκκλησιών και των διορθόδοξων συνοδικών αποφάσεων και ενεργειών. Για το έργο του ο Δαμασκηνός Παπανδρέου τιμήθηκε πολλαπλώς από διάφορες Τοπικές Αυτοκέφαλες Ορθόδοξες Εκκλησίες, από την Ακαδημία Αθηνών, από διεθνείς φορείς και ιδρύματα, λαμβάνοντας αλλεπάλληλα τιμές ένεκεν τον τίτλο του διδάκτορος, ενώ προς τιμήν του εξεδό-

15. Βλ. Δαμασκηνός Παπανδρέου, Ορθοδοξία και Ηνωμένη Ευρώπη, εκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1989. Μητροπολίτου Ελβετίας Δαμασκηνού, «Θρησκεία και Κοινωνία στη σύγχρονη Ευρωπαϊκή πραγματικότητα», στον συλ. τόμο *Église et État en Europe*, στη σειρά *Études Théologiques*, vol.11, éd. Centre Orthodoxe de Chambésy, Genève 1996, σελ. 63. Metropolitan Damaskinos Papandreou, «Le Dialogue de l'Église Orthodoxe avec le Judaïsme et l'Islam. Experiences de conflit, de reconciliation et de coexistence», στο Maria Brun – Wilhelm Schneemelcher, *Ευχαριστήρια – Eucharisteria, Festschrift für Damaskinos Papandreou*, *Metropolit der Schweiz*, Athen 1996, σελ. 343–355.

16. Βλ. σχετικά Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ. 211–261. Για τον διάλογο αυτό βλ. επίσης Σταύρου Γιαγκάζογλου, «Θεολογική και εκκλησιολογική θεώρηση του διαλόγου μεταξύ της Ορθόδοξης Εκκλησίας και των Αρχαίων Ανατολικών Εκκλησιών», *Επιστημονική Επιθεώρηση του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία»*, Τόμος Β', Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Πάτρα 2011, σσ. 123–150.

θησαν δύο χαριστήριοι τόμοι για τα 60ά και τα 70ά γενέθλιά του¹⁷. Ήδη, όμως, από το 2002 ο Μητροπολίτης Ελβετίας ασθένησε σοβαρά και αποσύρθηκε από την ενεργό δράση λαμβάνοντας τιμητικά το 2003 τον τίτλο του μητροπολίτη Ανδριανουπόλεως.

Η κινητήρια δύναμη για όλη αυτή την έντονη δραστηριότητά του υπήρξε το όραμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου για την αποστολή και μαρτυρία της Ορθοδοξίας στον σύγχρονο κόσμο. Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου δεν προσέλαβε απλώς το όραμα αυτό αλλά το ενεργοποίησε δυναμικά και το έκανε προσωπική του υπόθεση και αποστολή, αλλά και καθημερινή του διακονία με όλες τις δυνάμεις και τα χαρίσματά του. Η Ορθόδοξη Εκκλησία ως Εκκλησία της αδιάρετης Παράδοσης και των Οικουμενικών Συνόδων εκφράζει αυθεντικά τη συνέχεια της αποστολικής Παράδοσης. Η Ορθόδοξη Εκκλησία είναι η Εκκλησία της Παράδοσης λόγω της συνεχούς ανανέωσης και επικαιροποίησης του ευαγγελικού μηνύματός της από την πατερική θεολογία και τη διαχρονική εμπειρία της ως πρόσληψη και μεταμόρφωση του κόσμου και του πολιτισμού σε κάθε εποχή. Η Παράδοση στην Ορθόδοξη Εκκλησία δεν αποτελεί απλώς στοιχείο της ιδιαιτερότητας αλλά και της καθολικότητας ως διαρκής επιβεβαίωση της αδιάκοπης πίστης, λατρείας και ζωής της Εκκλησίας. Με υπεύθυνη παρηρησία και ρηξικέλευθο τρόπο ο Δαμασκηνός Παπανδρέου αναγνωρίζει ότι η νεώτερη ορθόδοξη θεολογία δεν απέφυγε ένα είδος αντικειμενοποίησης της πατερικής αυθεντίας, διαμορφώ-

17. Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου ανακηρύχθηκε διδάκτωρ από τη Θεολογική Σχολή του Βουκουρεστίου, από τη Θεολογική Σχολή του Βελιγραδίου, από το Τμήμα Ποιμαντικής της Θεολογικής Σχολής του ΑΠΘ, από τη Θεολογική Σχολή της Πράγας, από το Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του ΕΚΠΑ, από την Εκκλησιαστική Ακαδημία και το Σεμινάριο της Μόσχας, από το Κρατικό Πανεπιστήμιο του Μινσκ της Λευκορωσίας, από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, από τη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου της Σόφιας, από τη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου του Ιασίου, από την Καθολική Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου της Βόννης, από την Παλαιοκαθολική Σχολή του Πανεπιστημίου της Βέρνης, από το Ποντιφικό και Βασιλικό Πανεπιστήμιο του Αγίου Θωμά των Φιλιππίνων στη Μανίλα και από την Αυτόνομη Προτεσταντική Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου της Γενεύης. Επίσης εκδοθήκαν δύο τιμητικοί τόμοι: Maria Brun und Wilhelm Schneemelcher, *Eucharisteria: Festschrift für Damaskinos Papandreou, Metropolit der Schweiz, zum 60*, Ekdotike Athenon, Athen 1996. Συλλογικός τόμος Διακοινοβουλευτικής Συνέλευσης Ορθοδοξίας, *Εκκλησία-Οικουμενή-Πολιτική, Χαριστήρια στον Μητροπολίτη Ανδριανουπόλεως Δαμασκηνό*, εκδ. ΔΣΟ, Αθήνα 2007. Η Maria Brun, *Damaskinos Papandreou Erster Metropolit der Schweiz 1969-2003 / Δαμασκηνός Παπανδρέου πρώτος Μητροπολίτης Ελβετίας 1969-2003*, Athen / Αθήνα 2011, τεκμηριώνει το έργο και τη σταδιοδρομία του Δαμασκηνού Παπανδρέου με πλούσιο φωτογραφικό και ιστορικό υλικό.

νοντας παραδοσιαρχικές τάσεις στο εσωτερικό διαφόρων τοπικών Ορθοδόξων Εκκλησιών. Η προσκόλληση στο γράμμα της πατερικής παράδοσης συνέβη κάτω από δύσκολες ιστορικές περιστάσεις, συνήθως ως ακραία αντίδραση για την υπεράσπιση της Ορθοδοξίας από τις ποικίλες μορφές της λατινικής και της προτεσταντικής προπαγάνδας¹⁸. Ωστόσο, η αντιρρητική αυτή τάση δεν είναι δυνατό να καθηλώνει και να προσδιορίζει εσαεί την ιστορική πορεία και την οικουμενική αποστολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Παρόμοια, η προσαρμογή στις εναλλασσόμενες νέες συνθήκες δεν είναι δυνατό να σχετικοποιεί ή να νοθεύει την αυθεντικότητα και την πληρότητα του ευαγγελικού μηνύματος. Η Παράδοση χρειάζεται διαρκώς να επικαιροποιείται και να ανανεώνεται ως μαρτυρία του Ευαγγελίου σε κάθε εποχή, ώστε να λειτουργεί ως ανανεωτική δύναμη στην ιστορική πορεία της Εκκλησίας. Παράδοση και ανανέωση είναι μια συνεχής διαδικασία πρόσληψης και μεταμόρφωσης του κόσμου και της ζωής του ανθρώπου. Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα διαλεκτικής μεταξύ παράδοσης και ανανέωσης στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία υπήρξε η μακροχρόνια διαδικασία της πατερικής θεολογίας για τη γόνιμη πρόσληψη της ελληνικής φιλοσοφίας και του ελληνικού πολιτισμού καθώς και του ρωμαϊκού δικαίου¹⁹.

Η αυστηρή προσήλωση της Ορθοδοξίας στην πατερική Παράδοση της πρώτης χιλιετίας της αδιαίρετης Εκκλησίας διαφύλαξε «τον ιστορικά δοκιμασμένο μηχανισμό της ελληνοχριστιανικής συνθέσεως» ως διαδικασία πρόσληψης του πολιτισμού στην ανακαινιστική δύναμη και καθολικότητα της Εκκλησίας. Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου συχνά αναφερόταν στις θέσεις του π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ για τον «εκχριστιανισμένο Ελληνισμό» της Εκκλησίας και της χριστιανικής υπάρξεως, ενώ ανατέμνοντας τους δρόμους της ρωσικής θεολογίας θεωρούσε ότι πολλά προβλήματα και ελλείψεις στις σύγχρονες Ορθόδοξες Εκκλησίες οφείλονταν κατά κύριο λόγο στην απώλεια του ελληνικού αυτού πνεύματος της πατερικής θεολογίας²⁰. Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου, όπως και ο Γεώργιος Φλωρόφσκυ, δεν έβλεπε την Ορθοδοξία ως εγκλωβισμένη στο παρελθόν και εσωστρεφή ιστορική και πολιτισμική πραγματικότητα, ως μία αυτάρεσκη ομολογιακή ιδι-

18. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Ορθοδοξία και Κόσμος*, όπ.π., σ. 69.

19. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ. 81–83, 92–93, 117–119.

20. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ. 16–17.

αιτερότητα τοπικού και αποσπασματικού χαρακτήρα. Την ίδια οικουμενική θεώρηση διέκρινε ο Δαμασκηνός Παπανδρέου και στις κρίσεις ορισμένων δυτικών θεολόγων, όπως ο Louis Bouyer, για τον οποίο «η Καθολική Εκκλησία όλων των εποχών δεν είναι απλώς τέκνο της Εκκλησίας των Πατέρων, αλλ' είναι και παραμένει η Εκκλησία των Πατέρων»²¹, όπως ο Joseph Ratzinger, ο οποίος θεωρούσε ότι η χριστιανική Εκκλησία «αποτελεί μία σύνθεση που πραγματοποιήθηκε εν Χριστώ Ιησού ανάμεσα στην πίστη του Ισραήλ και στο ελληνικό πνεύμα. Αυτή ακριβώς η σύνθεση θεμελιώνει την Ευρώπη»²². Αλλά και ο Friedrich Heiler, καθηγητής του Δαμασκηνού στο Μάρμπουργκ, υποστήριζε τη βαθιά επίδραση του οικουμενικού Ελληνισμού στη χριστιανική Ανατολή σε τέτοιο βαθμό, «ώστε ακόμη και στη συριακή, στην αρμενική, στην κοπτική, στην αιθιοπική και στη νοτιοϊνδική έκφρασή της, δεν δύναται να αρνηθεί την αρχική ελληνική μορφή της»²³. Για τον Δαμασκηνό Παπανδρέου, η σύγχρονη στροφή του χριστιανικού κόσμου μέσω των διαφόρων ανανεωτικών θεολογικών ρευμάτων²⁴ και η επανασύνδεσή τους με την πατερική παράδοση χρειάζεται να λειτουργήσει ως πρόσκληση ή και ως πρόκληση προς την Ορθοδοξία για την ανανέωση της μαρτυρίας και διακονίας της στον σύγχρονο κόσμο. Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου επισημαίνει ήδη τη βαθύτατη επίδραση της ορθόδοξης θεολογίας στη θεολογία του δυτικού χριστιανισμού, η οποία αποτυπώθηκε στα επίσημα συνοδικά κείμενα της Β' Βατικανής Συνόδου, κυρίως στον τομέα της εκκλησιολογίας και της ευχαριστιακής θεολογίας. Παράλληλα, διαπιστώνει και το έντονο ενδιαφέρον του χριστιανικού κόσμου να γνωρίσει τις ανεξάντλητες πηγές της λατρείας, του μοναχισμού και της τέχνης της Ορθοδοξίας²⁵. Ο Ελληνισμός της

21. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σ. 84.

22. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σ. 85. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Ορθοδοξία και Κόσμος*, όπ.π., σ. 62.

23. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σ. 85. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Ορθοδοξία και Κόσμος*, όπ.π., σ. 63.

24. Μεταξύ των ανανεωτικών αυτών ρευμάτων ή η απόληξή τους στη ρωμαιοκαθολική θεολογία ήταν το ρεύμα που ονομάστηκε «νέα θεολογία» (nouvelle théologie) και «επιστροφή στις πηγές» (ressourcement) της αδιαίρετης Εκκλησίας, το οποίο συγκροτούσαν κορυφαίες θεολογικές προσωπικότητες όπως οι H. de Lubac, Y. Congar, L. Charlier, M.-D. Chenu, J. Daniélou, L. Bouyer, H. U. von Balthasar, K. Rahner J.-M.-R. Tillard, J. Ratzinger κ.ά. Πέρα από το πρωτοποριακό έργο τους, οι θεολόγοι αυτοί υπήρξαν πρωτεργάτες και εμπνευστές της Β' Βατικανής Συνόδου και του σύγχρονου διαλόγου της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας με την Ορθόδοξη Εκκλησία.

25. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ. 206-207.

Ορθοδοξίας δεν αποτελεί ένα είδος αυτάρεσκης και απομονωτικής εσωστρέφειας αλλά πολιτισμική σάρκα με οικουμενική αναφορά. Η Ορθοδοξία μετακένωσε ιεραποστολικά και σάρκωσε πολιτιστικά τη νέα πραγματικότητα του σώματος της Εκκλησίας σε διάφορα έθνη και λαούς. Η πρόσληψη των εθνών και το βάπτισμα των λαών δεν σήμανε εξελληνισμό των διαφόρων λαών αλλά μετακένωση της οικουμενικότητας του εκχριστιανισμένου Ελληνισμού, της βιβλικής και πατερικής παράδοσης της Εκκλησίας σε κάθε ιδιαίτερη γλώσσα και σε κάθε ιδιαίτερο πολιτισμό²⁶. Στις νέες κοσμογονικές προκλίσεις της τρίτης χιλιετίας, η Ορθοδοξία διασώζει ισόρροπα την οικουμενική αυτή ακτινοβολία του «εκχριστιανισμένου Ελληνισμού» ως κοινή κληρονομιά και Παράδοση, πέρα από οποιαδήποτε στενή εθνική, φυλετική ή πολιτισμική συνάφεια. Ακριβώς η οικουμενική αυτή ανάπτυξη του εκκλησιαστικού της σώματος, έχει προετοιμάσει την Ορθοδοξία ώστε να μπορέσει να ανταποκριθεί υπεύθυνα και να συμβάλει εποικοδομητικά στις νέες οικουμενικές προκλίσεις και προοπτικές²⁷.

Η Ορθοδοξία είναι η Εκκλησία που διαφύλαξε την αδιάκοπη συνέχεια της αρχαίας Εκκλησίας και πατερικής κληρονομιάς. Ωστόσο, η ευθύνη των εκκλησιαστικών ηγετών της δεν είναι απλώς και μόνο η άγονη συντήρηση της ιστορίας και του ένδοξου παρελθόντος, αλλά ο δυναμικός μετασχηματισμός της ιστορικής κληρονομιάς σε δημιουργικό και υπεύθυνο παρόν, η ανασύνδεση «με το αποστολικό υπόδειγμα της διακονίας για την πρόσληψη του σύγχρονου ανθρώπου μαζί με τον πολιτισμό του στην πνευματική λειτουργία της Εκκλησίας»²⁸. Ένα εξαιρετικό παράδειγμα δημιουργικού και κριτικού μετασχηματισμού της ιστορικής κληρονομιάς στις ευ-

26. Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου αναφέρεται στην «προσφορά της βυζαντινής ιεραποστολής του Οικουμενικού Πατριαρχείου στους Γόθους, τους Αιθίοπες, τους Βουλγάρους, τους Σέρβους, τους Μοραβούς, τους Αβαζγούς, τους Αλανούς, τους Χαζάρους, τους Ρώσους και τους άλλους λαούς, οι οποίοι κινήθηκαν από την κεντρική Ευρώπη μέχρι τα Ουράλια και τον Περσικό κόλπο και από τη Μεσόγειο μέχρι τη Βαλτική θάλασσα». Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου με αφορμή τον εορτασμό της χιλιετίας εκχριστιανισμού των Ρώσων πραγματοποιεί εκτεταμένη αναφορά στη βυζαντινή ιεραποστολή και στις συνεχείς πνευματικές σχέσεις της Ρωσίας με την Κωνσταντινούπολη παρά τις ποικίλες αντιξοότητες, καθώς μαρτυρεί το σπουδαίο ανανεωτικό έργο του Μαξίμου του Γρακού κατά τον 16ο αι. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Εκκλησία και κόσμος*, όπ.π., τις ενότητες «Εκκλησία και εθνότητα» και «Η χιλιετία της ιστορικής εμπειρίας της Εκκλησίας της Ρωσίας», σσ. 75–85, 87–94.

27. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σ. 64.

28. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σ. 56.

θύνες και προκλήσεις της εποχής μας παρέχει ο Δαμασκηνός Παπανδρέου, όταν επιχειρεί να διερευνήσει το ζήτημα για τη «συνοδική συνείδηση και μυστηριακή εμπειρία στο έργο της Συνόδου του Τριδέντου» (1545–1563), η οποία ως γνωστόν υπήρξε η ρωμαιοκαθολική απάντηση στην Προτεσταντική Μεταρρύθμιση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, φωτίζει τη διαπάλη της Συνοδικής Κίνησης (via synodica) του 15ου αι. με τον παπικό θεσμό και την αναγκαιότητα των μεταρρυθμίσεων στην οργάνωση και λειτουργία της Δυτικής Εκκλησίας, αποτιμώντας ως ορθόδοξος ιεράρχης και θεολόγος το εκκλησιολογικό και όχι απλώς αντιμεταρρυθμιστικό έργο καθώς και τις σύγχρονες προοπτικές της εν λόγω συνόδου για την ενότητα των Εκκλησιών. Αν, λοιπόν, μπορούσε τότε να συγκληθεί οικουμενική σύνοδος, θα είχε προληφθεί σε μεγάλο βαθμό η τραγική διάσπαση του χριστιανικού κόσμου της Δύσεως, οι αιματηρές θρησκευτικές συγκρούσεις και ό,τι επακολούθησε στην περίοδο της εκκοσμίκευσης και της νεωτερικότητας²⁹. Ο σύγχρονος κόσμος άλλαξε ριζικά όχι μόνο λόγω της παγκόσμιας και ανοικτής λειτουργίας της επιστήμης, της τεχνολογίας και της οικονομίας, αλλά και γιατί πλέον τα προβλήματα και τα αιτήματα του σύγχρονου ανθρώπου υπερβαίνουν τα κλειστά σύνορα των κρατών. «Οι νεώτερες πολιτικές, ιδεολογικές, κοινωνικές και πνευματικές εξελίξεις θέτουν πολλά νέα ερωτήματα, στα οποία πρέπει να δοθούν σύγχρονες απαντήσεις. Δεν αρκούν πλέον οι παλαιές απαντήσεις που δόθηκαν στα παλαιά ερωτήματα του παρελθόντος. Τα νέα ερωτήματα αναδύονται από άλλες ετερόκεντρες και νέες πνευματικές ή κοινωνικές ζυμώσεις και απορρέουν από την αξίωση για τη ριζοσπαστική αυτονόμηση του ανθρώπου από τον Θεό, από τον πλησίον και από το φυσικό του περιβάλλον»³⁰. Το σκάνδαλο της διαίρεσης, της μισαλλοδοξίας και του φανατισμού μεταξύ των χριστιανών δεν συγκινεί πλέον κανένα. Αντίθετα μια σειρά από τραυματικά γεγονότα κυρίως κατά τον 20ό αιώνα διαδραμάτισαν καθοριστικό λόγο στην αλλαγή αυτή. Η γενική στροφή των χριστιανικών Εκκλησιών προς τους θεολογικούς διαλόγους προήλθε όχι μόνο από διάφορες πρωτοβουλίες του χριστιανικού κόσμου για την αποκατάσταση της ενότητας αλλά και από μία βαθιά αγωνία του σύγχρονου κόσμου για την ενότητα της ανθρωπό-

29. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, «Συνοδική συνείδηση και μυστηριακή εμπειρία στο έργο της Συνόδου του Τριδέντου», *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ. 263–293.

30. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ. 90–91.

τητας και της πορείας του πολιτισμού. Στο βάθος αυτών των πρωτοβουλιών βρισκόταν η δραματική εμπειρία και το αποτύπωμα της έντονης διαπάλης των νεωτερικών φιλοσοφικών, ιδεολογικών και επιστημονικών ρευμάτων του αντιθείστικου δυτικοευρωπαϊκού Διαφωτισμού και της αθείστικης ιδεολογίας. Ο χριστιανικός κόσμος της Δύσης αναζήτησε στη χριστιανική ενότητα όχι μονάχα την υπέρβαση της διαίρεσης και του φανατισμού, αλλά και «το αντέρεισμα διά την εξουδετέρωσιν της αθείστικης λαίλαπος των νέων φιλοσόφων και επιστημόνων, οι οποίοι εκήρυσσον την ανάγκην του θανάτου του Θεού δια να δυνηθή να γεννηθή ο αυτόνομος άνθρωπος της συγχρόνου διανοήσεως»³¹. Σε όλες αυτές τις αγωνίες, ανακατατάξεις, αντεγκλήσεις και ιδεολογικές ζυμώσεις του δυτικού κόσμου η Ορθοδοξία, ενώ δεν συμμετείχε, βρέθηκε ποικιλοτρόπως, όπως και τον αθέμιτο μισσιοναριστικό προσπλυτισμό Ρωμαιοκαθολικών και Προτεσταντών στις περιοχές ευθύνης της. Παρόλα αυτά, το Οικουμενικό Πατριαρχείο με επίσημες εγκυκλίους (1902, 1904, 1920) διακήρυξε την ανάγκη περιθωριοποίησης του φανατισμού και της μισαλλοδοξίας μεταξύ των χριστιανικών Εκκλησιών και Ομολογιών ώστε να καταστεί δυνατή η προσέγγιση και η συνεργασία τους ενώπιον των σύγχρονων προκλήσεων. Η έλλειψη εκκλησιαστικής ενότητας και η μακροαίωνα τραγική διαίρεση του χριστιανικού κόσμου αναδεικνύουν επιτακτική την ανάγκη του διαλόγου, τις εκκλησιολογικές του προϋποθέσεις, την ποικιλοτρόπως αναγκαία και την αποστολή της Ορθοδοξίας στον σύγχρονο κόσμο ως πρωταρχικό έργο εκκλησιαστικής αυτοσυνειδησίας. Αλλά το εκκλησιολογικό και οικουμενικό ήθος του διαλόγου αφορά την επικοινωνία και τον διάλογο της Ορθόδοξης Εκκλησίας και με τις άλλες θρησκείες, ενόψει μάλιστα των νέων εξελίξεων στην παγκόσμια κοινότητα. Αν ο πνευματικός χώρος της Ορθοδοξίας είναι η οικουμενικότητα, τότε ζητούμενο είναι η ζωτική μαρτυρία και η συμμετοχή της στην οικουμενική προσπάθεια αναζήτησης μιας παγκόσμιας κοινωνίας αγάπης και ειρήνης. Διακρατώντας ακέραιο τον λειτουργικό, μυστηριακό και σωτηριολογικό χαρακτήρα της, η Ορθοδοξία έχει χρέος και οικουμενική ευθύνη να είναι ανοικτή στις αναζητήσεις και στα προβλήματα της ανθρωπότητας στον σύγχρονο κόσμο.

31. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σ. 197 εξ.

Πέρα, όμως, από τις ιστορικές και ποιμαντικές διαστάσεις της αναγκαίας συμμετοχής των Ορθοδόξων Εκκλησιών στην Οικουμενική κίνηση, η Ορθοδοξία στην εποχή μας είναι ανάγκη να μαρτυρήσει και να προσαρμόσει το φρόνημα της καθολικότητας και της πατερικής της μαρτυρίας στις ιδιαίτερες πνευματικές ανάγκες και αναζητήσεις της εποχής μας³², προωθώντας παράλληλα έναν σύγχρονο και εποικοδομητικό διάλογο με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, με τις μεγάλες προτεσταντικές Ομολογίες καθώς και με τις Αρχαίες Ανατολικές Εκκλησίες. Ο καιρός της ιστορικής απομόνωσης, της ομολογιακής εσωστρέφειας και της πολεμικής αντιπαράθεσης, χρειάζεται να τερματιστεί και να επιτρέψει την οικουμενική μαρτυρία της Ορθοδοξίας ως ανανεωμένης πατερικής παράδοσης. Η μαρτυρία αυτή είναι και η μόνη που μπορεί να συμβάλει καίρια και αποφασιστικά στην αποκατάσταση της ενότητας του διηρημένου χριστιανικού κόσμου. Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου έβλεπε τη σταδιακή πρόοδο και αίσια έκβαση του θεολογικού διαλόγου με τους Παλαιοκαθολικούς και με τους Προχαλκηδόνιους και αισθανόταν βέβαιος για την ορθότητα της επιλογής του διμερούς διαλόγου της Ορθοδοξίας με τους Ρωμαιοκαθολικούς, τους Αγγλικανούς, τους Λουθηρανούς και τους Μεταρρυθμισμένους, καθώς και με τους άλλους χριστιανούς στο πλαίσιο του ΠΣΕ. Ειδικά ως προς τον επιχειρούμενο διάλογο εντός του ΠΣΕ παρατηρούσε κριτικά ότι «αι χαλαραί προϋποθέσεις αναγνώρισεως των μελών, η εφαρμογή ποσοτικών κριτηρίων του προγραμματισμού της αποστολής διά της αρχής της πλειονοψηφίας και η εφαρμογή της μεθοδολογίας του δυτικού χριστιανικού κόσμου εις την εν γένει επιτέλεσιν του έργου περιορίζουν αισθητώς το ποιοτικόν κριτήριον της επιθυμητής προσφοράς των Ορθοδόξων Εκκλησιών-μελών, διότι εις όλα τα επίπεδα η συντριπτική πλειονοψηφία των προτεσταντικών Εκκλησιών-μελών ασκεί αποφασιστική επιρροήν εις την όλην πορείαν του Π.Σ.Ε.»³³. Επ' αυτού του προβλήματος ο μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου επιχείρησε να προετοιμάσει και να συντονίσει τις ενιαίες προϋποθέσεις της συμμετοχής των Ορθοδόξων Αυτοκεφάλων Εκκλησιών στο ΠΣΕ αλλά και στους διμερείς διαλόγους μέσα από τις πανορθόδοξες θέσεις και προσυνοδικές

32. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ. 50–61.

33. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ. 171–172.

αποφάσεις καθ' οδόν προς την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο³⁴.

Οι κατά τύπους Ορθόδοξες Εκκλησίες ήταν εμπειρίστες και εσωστρεφείς είτε λόγω των περιορισμών που επέβαλε ο ισλαμικός παράγοντας στα πρεσβυγενή κυρίως πατριαρχεία της Ανατολής είτε λόγω του εκκοσμικευμένου κρατικού παρεμβατισμού του 19ου αιώνα είτε λόγω της επιβολής των κομμουνιστικών καθεστώτων του 20ου αιώνα. Τα πράγματα φάνηκαν να αλλάζουν μετά την κατάρρευση των ολοκληρωτικών καθεστώτων της Σοβιετικής Ένωσης και των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, ωστόσο, ο Δαμασκηνός έβλεπε τα νέα σύννεφα του εθνικισμού, του θρησκευτικού και ομολογιακού ανταγωνισμού, καθώς και του νοσηρού φονταμενταλισμού να εκδηλώνονται σε διάφορες Ορθόδοξες Εκκλησίες. Με καθαρή ματιά παρατηρούσε και τις φωτεινές αλλά και τις σκοτεινές πτυχές της σύγχρονης Ορθοδοξίας, που επηρέαζαν όχι μόνο τα *interna corporis* των κατά τύπους Ορθοδόξων Εκκλησιών αλλά και τη διορθόδοξη συνεργασία και τις σχέσεις της Ορθοδοξίας με τον λοιπό χριστιανικό κόσμο³⁵. Παρά τις σπασμωδικές κινήσεις και εξελίξεις στις πρώην κομμουνιστικές χώρες, κατά τη δεκαετία του '90, στις οποίες εξελί-

34. Βλ. το κείμενο «Ορθόδοξος Εκκλησία και Οικουμενική Κίνησης» της Γ' Προσυνοδικής Πανορθόδοξης Διάσκεψης στο Σαμπεζύ, 1986, στο έργο του Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σ. 175 εξ. Σε μία προσπάθεια προβολής και παρουσίασης του συντελεσθέντος έργου και της προοπτικής των θεολογικών διαλόγων που διεξάγει η Ορθόδοξη Εκκλησία στην εποχή μας ο Δαμασκηνός Παπανδρέου εξέδωσε ήδη το 1986 τον τόμο, *Θεολογικοί Διάλογοι, Μία Ορθόδοξος προσοπτική*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986. Στη μελέτη αυτή ο Δαμασκηνός Παπανδρέου προβαίνει αρχικά στην ανάλυση του ιστορικού πλαισίου, στην ποιμαντική αναγκαιότητα, στην τεκμηρίωση του όλου εκκλησιολογικού πλαισίου των διμερών διαλόγων της Ορθόδοξης Εκκλησίας και κατόπιν στο β' μέρος δημοσιεύει τα επίσημα κείμενα των διαλόγων αυτών. Πρόκειται για τον διμερή διάλογο των Ορθοδόξων με τους Αγγλικανούς, τους Παλαιοκαθολικούς, τους Αρχαίους Ανατολικούς, τους Ρωμαιοκαθολικούς και τους Λουθηρανούς. Μάλιστα, η σειρά έχει τίτλο «Διάλογος, Μελέται και κείμενα περί των σχέσεων Ορθοδοξίας και Δύσεως», την οποία διύθυνε ο καθ. Θεόδωρος Ζήσης, ο οποίος και συμμετείχε στους θεολογικούς διαλόγους και συνέβαλε μάλιστα στο έργο και στις αποφάσεις της Γ' Προσυνοδικής Πανορθόδοξης Διάσκεψης. Λίγα έτη αργότερα, ο καθηγητής και εν τω μεταξύ πρωτοπρεσβύτερος π. Θεόδωρος Ζήσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου θα αντιπαρατεθεί με σφοδρότητα στους θεολογικούς διαλόγους της Ορθοδοξίας, αρνούμενος παντελώς οποιαδήποτε δυνατότητα και προοπτική τους. Η οικουμενική μαρτυρία και συμμετοχή των επισήμων εκπροσώπων της Ορθόδοξης Εκκλησίας στους θεολογικούς διαλόγους με τους ετεροδόξους εκλαμβάνεται από τον εν λόγω θεολόγο απροκάλυπτα ως συμμετοχή στην «παναίρεση του οικουμενισμού». Ο ζηλωτισμός και ο φονταμενταλισμός είναι πλέον εντός των πυλών και της ελλαδικής Εκκλησίας αλλά και αυτής της ακαδημαϊκής θεολογίας. Αυτή, όμως, είναι μία άλλη πικρή εμπειρία για τον Δαμασκηνό Παπανδρέου και για τη σύγχρονη Ορθοδοξία.

35. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ. 20-23, 293-302.

ξεις δεν ήταν αμέτοχος και ο δυτικός παράγοντας, ο Δαμασκηνός Παπανδρέου προσέβλεπε με εκκλησιαστικό και πολιτικό ρεαλισμό στη σταδιακή θεραπεία των διαφόρων πληγών του παρελθόντος στις εν λόγω τοπικές Ορθόδοξες Εκκλησίες. Τα προβλήματα αυτά, καθώς πίστευε, αφορούσαν μια βαθύτερη κρίση των πνευματικών αξιών του σύγχρονου πολιτισμού της νεωτερικότητας, η οποία σχετιζόταν σαφώς και με την τραυματική διαίρεση του χριστιανικού κόσμου στη Δύση. Η ευθύνη και το χρέος της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον σύγχρονο κόσμο δεν αφορούσε απλώς τη διατήρηση της πολιτισμικής ιδιοπροσωπίας των ορθοδόξων λαών, αλλά επεκτεινόταν και σε παγκόσμια και οικουμενική κλίμακα, προκειμένου να καταστήσει σαφή και αξιόπιστη τη μαρτυρία της «σε ένα διασπασμένο και αλλοπρόσαλλο κόσμο»³⁶.

Για τον επικεφαλής της Γραμματείας για την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο αυτό σίμαινε ιδιαίτερη ευθύνη για τη διακράτηση και εμβάθυνση της εσωτερικής ενότητας του εκκλησιαστικού σώματος της Ορθοδοξίας, αγώνα για την υπέρβαση των θρησκευτικών και ομολογιακών εντάσεων στα Βαλκάνια –μετά τον εμφύλιο διαμελισμό της Γιουγκοσλαβίας– αλλά και γενικότερα στην Ανατολική Ευρώπη. Η Ορθοδοξία δεν ανήκει πολιτισμικά στην Ανατολή, όπως διατείνονταν στις αρχές της δεκαετίας του '90 διάφορες μετα-αποικιοκρατικές προπαγανδιστικές θεωρίες για τη σύγκρουση των πολιτισμών³⁷, αλλά στον «πλουραλισμό του κοινού ευρωπαϊκού οίκου»³⁸. Κατά τον Δαμασκηνό Παπανδρέου, η ανεξέλεγκτη σύνδεση των εθνικιστικών εκρήξεων με τις διάφορες πολιτικές και οικονομικές επιδιώξεις και η ταυτόχρονη εργαλειοποίηση των ιστορικών ομολογιακών απωθημένων και της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας επιχειρήθηκε από ορισμένους κύκλους να καλύψει το κενό (*vacuum*) που προέκυψε από την κατάρρευση των ιδεολογικών και κοινωνικών συστημάτων του υπαρκτού σοσιαλισμού στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και κυρίως στα Βαλκάνια. Μια τέτοια προοπτική στρεφόταν εναντίον της

36. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ. 23-24.

37. Βλ. το έργο του Σάμουελ Χάντιγκτον, *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, μτφρ. Ριζοθανάση Σίλια, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2017, το οποίο πρωτοεκδόθηκε το 1993, αμέσως μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Για το αρχικό κείμενο του Χάντιγκτον περί «σύγκρουσης πολιτισμών», βλ. Samuel P. Huntington, «The Clash of Civilizations?», *Foreign Affairs*, Summer 1993.

38. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ. 25, 108 εξ.

κοινής και εργώδους προσπάθειας για την ενότητα των Χριστιανών στην Ευρώπη και συνάμα εναντίον της ειρηνικής συμβίωσης των λαών στο πλαίσιο της Ενωμένης Ευρώπης. Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου έστρεψε το ενδιαφέρον και τη δράση του στην κρίσιμη καμπή της δεκαετίας του '90, προκειμένου να αναδιατάξει και να αναπροσανατολίσει τον ρόλο και την αποστολή της Ορθοδοξίας στην οικοδόμηση της Ενωμένης Ευρώπης και συνάμα να ασκήσει γόνιμη κριτική στις διαμορφούμενες νέες ευρωπαϊκές ιδεολογικές τάσεις και στην αναδυόμενη δομική κρίση της συνέχειας του ευρωπαϊκού πολιτισμού³⁹. Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου θεωρεί ότι οι Χριστιανοί οφείλουν να ενώσουν τις δυνάμεις τους μέσα στην Ευρώπη και να οικοδομήσουν τον «κοινό ευρωπαϊκό οίκο» τους δίχως αποκλεισμούς και δίχως τα σφάλματα του ιστορικού παρελθόντος, πάνω στα οποία αναπτύχθηκαν εν τέλει οι αυτονομημένες ουμανιστικές και αθεϊστικές αρχές της νεωτερικότητας. Το μέλλον της Ευρώπης βρίσκεται στον πλουραλισμό και στη συνεργασία, στον διάλογο και στη συνύπαρξη, στη συμπεριληπτική ένταξη και όχι στην περιθωριοποίηση και στον απομονωτισμό. Μια τέτοια πορεία και προοπτική προϋποθέτει την «αποκατάσταση της ισορροπίας όλων των βασικών πνευματικών στοιχείων του ευρωπαϊκού πολιτισμού, όπως αυτά διαμορφώθηκαν και λειτούργησαν σε όλες τις εποχές της ευρωπαϊκής ιστορίας, ήτοι της ελληνικής διανοήσεως, του ρωμαϊκού πνεύματος και της χριστιανικής πίστεως με ιδιαίτερη έμφαση στη διαδικασία ενσωματώσεως του νεότερου ευρωπαϊκού πνεύματος στη διαχρονική του αναφορά, στη διαδικασία ανακαθάρσεως της επιβαρυσμένης από το ιστορικό παρελθόν ιστορικής μνήμης των ευρωπαϊκών λαών, χωρίς όμως την ισοπέδωση των στοιχείων τα οποία συνθέτουν την ιδιαίτερη εθνική ή θρησκευτική τους ταυτότητα και στην ορθή αξιοποίηση όλων των θεσμικών εκφράσεων της ευρωπαϊκής πνευματικής κληρονομιάς (κράτος, Εκκλησία, παιδεία, διανόηση, τέχνη κ.λπ.) για την πληρέστερη ανάδειξη όλων των στοιχείων της ευρωπαϊκής πνευματικής κληρονομιάς»⁴⁰.

39. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Ορθοδοξία και Ηνωμένη Ευρώπη*, εκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1989. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Ορθοδοξία και Κόσμος*, όπ.π., σσ. 21–137. Βλ. επίσης Μητροπολίτου Ελβετίας Δαμασκηνού, «Θρησκεία και Κοινωνία στη σύγχρονη Ευρωπαϊκή πραγματικότητα», *Église et État en Europe*, στη σειρά Études Théologiques, vol.11, Centre Orthodoxe de Chambésy, Genève 1996. Μητροπολίτου Ελβετίας Δαμασκηνού, «Θρησκεία και Κοινωνία στη σύγχρονη Ευρωπαϊκή πραγματικότητα», *Religion et Société*, στη σειρά Études Théologiques, vol. 12, Centre Orthodoxe de Chambésy, Genève 1996.

40. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Ορθοδοξία και Κόσμος*, όπ.π., σσ. 45–46.

Προς μία τέτοια προοπτική, ο Δαμασκηνός Παπανδρέου θεωρούσε καίρια σημαντικό να υπερβασθεί η απομονωτική αυτάρκεια και εσωστρέφεια κάθε τοπικής Εκκλησίας και να σφυρηλατηθεί η πανορθόδοξη ενότητα και η ενίσχυση της διαρκούς κοινωνίας και συνεργασίας των κατά τόπους Ορθόδοξων Εκκλησιών. Μόνο κατ' αυτόν τον τρόπο οι εμπερίστατες Ορθόδοξες Εκκλησίες θα μπορούσαν να ανασυγκροτηθούν θεολογικά, συνοδικά και ποιμαντικά, να αντιμετωπίσουν την αθέμιτη προσηλυτιστική προπαγάνδα της λατινικής Ουνίας και των προτεσταντών νέο-μισσιοναρίων και να εκπληρώσουν τη σύγχρονη μαρτυρία, διακονία και αποστολή τους έναντι του ποιμνίου τους, αλλά και να επηρεάσουν δημιουργικά τις νέες εξελίξεις του ευρωπαϊκού κόσμου και πολιτισμού.

Η Ορθοδοξία, κυρίως στις πρώην κομμουνιστικές χώρες, έχει πλέον την ευκαιρία να δείξει ότι μπορεί να δικαιώσει τις πνευματικές αναζητήσεις του σύγχρονου ανθρώπου, αναζητήσεις τις οποίες δεν μπόρεσαν να καλύψουν τα ιδεολογικά οράματα του υπαρκτού σοσιαλισμού. Για να γίνει αυτό πραγματικότητα, οι τοπικές Ορθόδοξες Εκκλησίες είναι ανάγκη να διατηρήσουν αρραγή την ενότητα και ομοψυχία τους σε τοπικό και σε οικουμενικό επίπεδο. Κατά τον Δαμασκηνό Παπανδρέου η κοινή πορεία των Ορθόδοξων Εκκλησιών προς την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο μπορεί να αποτελέσει «μία σταθερή και αξιόπιστη ανανέωση της ενότητας και της μαρτυρίας της Ορθοδοξίας στον σύγχρονο κόσμο»⁴¹. Λαμβάνοντας υπόψιν τις δραματικές εξελίξεις που αφορούσαν την εγκαθίδρυση των κομμουνιστικών καθεστώτων στη Ρωσία και στην Ανατολική Ευρώπη, η Γ' Πανορθόδοξη Διάσκεψη στο Σαμπεζύ το 1986, και ενώ είχε ήδη ξεκινήσει η «περεστρόϊκα» και η «γκλάσνοστ» στη Σοβιετική Ένωση επί Γκορμπατσώφ, προέβη στη σημαντική Διακήρυξή της για την υπεράσπιση της ειρήνης, της κοινωνικής δικαιοσύνης και των αν-

41. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σ. 29.

θρωπίνων δικαιωμάτων στον σύγχρονο κόσμο⁴². Μετά τα χμαιορικά ιδεολογήματα του υπαρκτικού σοσιαλισμού, η Ορθόδοξη Εκκλησία, προκειμένου να συμβάλει στην αναμόρφωση της πνευματικής και πολιτισμικής ταυτότητας του κόσμου και του ανθρώπου, θεωρεί έμπρακτο καθήκον και αποστολή της να επαναβεβαιώσει τη χριστιανική ρίζα και πηγή των πανανθρώπινων ιδεωδών της ειρήνης, της ελευθερίας, της αδελφότητας, της αγάπης και της κοινωνικής δικαιοσύνης μεταξύ των λαών. Η βάση και η πληρότητα όλων αυτών των αξιών, τις οποίες η νεωτερικότητα, η εκκοσμίκευση, τα αδιέξοδα του σύγχρονου τεχνολογικού πολιτισμού, αλλά και αυτός ο αυτονομημένος ανθρωπισμός⁴³ διακήρυξαν με πάθος, προϋποθέτουν κατά κάποιον τρόπο τη χριστιανική θεώρηση της οντολογικής ενότητας του ανθρώπου, η οποία υπερβαίνει τις διάφορες φυλετικές, εθνικές και κοινωνικές διακρίσεις και καταφάσκει την ελευθερία του ανθρώπου και της ανθρώπινης κοινότητας ως ετερότητα και ποικιλία των χαρισμάτων. Η ορθόδοξη θεώρηση αποδέχεται τον πλουραλισμό σε σχέση με την ενότητα ως δικαίωμα στη διαφορά των ανθρώπινων κοινοτήτων κάθε έθνους ή χώρας ή κράτους, καθόσον «κάθε άνθρωπος, ανεξαρτήτως χρώματος, θρησκείας, φυλής, εθνικότητας, γλώσσας, είναι φορέας της εικόνας Θεού, αδελφός ή αδελφή μας, ισότιμον μέλος της ανθρώπινης οικογενείας»⁴⁴.

42. «Ημείς οι χριστιανοί, επειδή κατανοούμε το νόημα της σωτηρίας, αισθανόμεθα το χρέος να αγωνιζόμεθα δια την ανακούφιση της ασθενείας, της δυστυχίας και της αγωνίας. Επειδή βιώνουμε την εμπειρία της ειρήνης, δεν δυνάμεθα να είμεθα αδιάφοροι δια την απουσία της από την σύγχρονον κοινωνίαν. Επειδή ευημερήθημεν από την θείαν δικαιοσύνην, αγωνιζόμεθα δια μίαν πληρύτεραν δικαιοσύνην εις τον κόσμον και δια την εξουδετέρωσιν πάσης καταπίεσεως. Επειδή ζώμεν κάθε ημέραν την θείαν συγκατάβασιν, μαχόμεθα εναντίον κάθε φανατισμού και μισαλλοδοξίας μεταξύ των ανθρώπων και των λαών. Επειδή διακηρύσσομεν συνεχώς την ενανθρώπησιν του Θεού και την θέωσιν του ανθρώπου, υπερασπιζόμεθα τα ανθρώπινα δικαιώματα δι' όλους τους ανθρώπους και όλους τους λαούς. Επειδή βιώνουμε την θείαν δωρεάν της ελευθερίας με το απολυτρωτικόν έργον του Χριστού, δυνάμεθα να προβάλωμεν πληρύτερα την καθολικίν αξίαν της δια κάθε άνθρωπον και κάθε λαόν. Επειδή τρεφόμεθα με το σώμα και το αίμα του Κυρίου εν τη θεία Ευχαριστία, κατανοούμεν πληρύτερον την πείναν και την στέρησιν. Επειδή προσδοκώμεν καινήν γην και καινούς ουρανούς, όπου θα επικρατή η απόλυτος δικαιοσύνη, αγωνιζόμεθα εδώ και τώρα (hic et nunc) δια την αναγέννησιν και την ανακαίνισιν του ανθρώπου και της κοινωνίας». Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ. 94–95.

43. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ. 123–131.

44. Βλ. Γ' Προσυνοδική Πανορθόδοξος Διάσκεψις, «Συμβολή των κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών εις την επικράτησιν των χριστιανικών ιδεωδών της ειρήνης, της ελευθερίας, της αδελφότητας και της αγάπης μεταξύ των λαών και άρσιν των φυλετικών διακρίσεων», Κεφ. ΣΤ, 4.

Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου διέκρινε τη σύγχρονη μαρτυρία και συμβολή της Ορθοδοξίας στην Ευρώπη και στον κόσμο ακριβώς στο πεδίο της αποτυχίας των αυτόνομων ουμανιστικών και αθεϊστικών ιδεολογιών και κοινωνικών πειραματισμών της νεωτερικότητας, στο οποίο αναδύθηκαν τα ποικίλα πνευματικά αδιέξοδα του σύγχρονου ανθρώπου. Η Ορθοδοξία έχει τις δυνατότητες να συμβάλει στην όλη πνευματική κληρονομιά και στον πολιτισμό της Ευρώπης, παρέχοντας ακριβώς την ισορροπημένη και αυθεντική σύνθεση του κλασικού ελληνικού πνεύματος με τις οικουμενικές διαστάσεις του Χριστιανισμού. Κατά βάθος, ο ευρωπαϊκός πολιτισμός και η πνευματική ενότητα του δυτικού κόσμου έχει τις ρίζες και καταβολές του στη χριστιανική και ελληνορωμαϊκή κληρονομιά του. Η Ορθοδοξία ως ισόρροπη σύνθεση και διαρκής ανανέωση της κληρονομιάς και της παράδοσης Ελληνισμού και Χριστιανισμού, μπορεί να συνδέσει εκ νέου τον σύγχρονο πολιτισμό με τις παραδοσιακές του ρίζες και καταβολές, δίχως να αναιρέσει τα κύρια συστατικά του γνωρίσματα. Η δυναμική επέκταση αυτής της πρότασης και στον διάλογο με τις μονοθεϊστικές παραδόσεις του Ιουδαϊσμού και του Ισλάμ μπορεί να συμβάλει σε μια ευρύτερη συνεργασία για την άρση της επικίνδυνης σύγχυσης μεταξύ της θρησκείας και των εθνικών ή πολιτικών σκοπιμοτήτων, αλλά και εν γένει στην αντιμετώπιση των σύγχρονων και ποικίλων προβλημάτων της ανθρωπότητας⁴⁵. Εν τέλει, μονάχα μία δημιουργική σύνθεση μεταξύ των σύγχρονων κατακτήσεων και επιτευγμάτων με την ελληνοχριστιανική παράδοση και κληρονομιά μπορεί να προωθήσει και να υπερβεί τις αντιθέσεις

45. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενόπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ. 303–354. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πρωτοποριακές θέσεις του Δαμασκηνού Παπανδρέου για τη σχέση μεταξύ «Παιδείας και διαθρησκευτικών διαλόγων» και εν γένει ο ακαδημαϊκός διάλογος της Ορθοδοξίας με τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ, ο οποίος διεξάγεται ήδη από τη δεκαετία του 1990 με επίσημες πρωτοβουλίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ο διάλογος αυτός αποτέλεσε έμπνευση και βάση για τη δημιουργία των νέων Προγραμμάτων Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού, Γυμνασίου και Λυκείου, έχοντας ως πρόνοια και σταθερό άξονα του μαθήματος τη διαθρησκευτική διάσταση και αξιοποίηση της θρησκευτικής ετερότητας. Βλ. Σταύρου Γιαγκάζογλου-Αθανάσιου Νευροκοπλή-Γεώργιου Στριλιγκά (επιμ.), *Τα Θρησκευτικά στο σύγχρονο σχολείο. Ο διάλογος και η κριτική για το νέο Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου*, εκδ. Αριός, Αθήνα 2013. Σταύρου Γιαγκάζογλου, «Πλουραλισμός ή ομολογιακή νοοτροπία στο μάθημα των Θρησκευτικών: Η εφαρμογή των νέων Προγραμμάτων Σπουδών και οι επικρίσεις εναντίον τους», *Αντίβολα* 1/2017, σσ. 189–206. Σταύρου Γιαγκάζογλου, «Η Ορθόδοξη Εκκλησία εν Διαλόγω. Η διαλογική ταυτότητα της Εκκλησίας και η αποστολή της στον σύγχρονο κόσμο», *Πρακτικά 8ου Συνεδρίου Ορθόδοξου Θεολογίας, Θεολογική Σχολή ΑΠΘ, 21–25 Μαΐου 2018*, Υπό την αιγίδα της Α.Θ.Π. του Οικουμενικού Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου, σσ. 370–382, στην ιστοσελίδα του Συνεδρίου: http://www.orthodoxconference.theosch.auth.gr/keimena_final/38_Giagkazoglou_Stavros.pdf

και τα αδιέξοδα του πολιτισμού της νεωτερικότητας. Στη βάση της συνθέσεως αυτής προϋποτίθενται κατά τον Δαμασκινό Παπανδρέου η θεολογία του προσωπικού Θεού, η χριστοκεντρική ανθρωπολογία και η εκκλησιολογία του σώματος του Χριστού ως θεμελιώδεις προϋποθέσεις για τη θεώρηση του ανθρώπου ως προσώπου⁴⁶ αλλά και για την παγκοσμιότητα του μυστηρίου της εν Χριστώ σωτηρίας του ανθρώπου και του κόσμου⁴⁷. Πάνω σε αυτές τις θεολογικές προϋποθέσεις ο Δαμασκινός Παπανδρέου έβλεπε τον διάλογο με τις άλλες χριστιανικές Εκκλησίες και Ομολογίες και κάτω από αυτό το πρίσμα η Γ΄ Προσυνοδική Πανορθόδοξη Διάσκεψη το 1986 είχε αποδεχθεί την «οντολογικήν ή πραγματικήν ύπαρξιν»⁴⁸ των άλλων χριστιανικών Εκκλησιών. Η Ορθόδοξη Παράδοση σε συνεργασία και διάλογο με τις άλλες χριστιανικές παραδόσεις της Δύσεως οφείλει να συμβάλει στην ολοκλήρωση του ευρωπαϊκού οράματος σε στέρεες πνευματικές βάσεις. Η ιδιαίτερη σχέση της Ορθοδοξίας με τις ρίζες του ευρωπαϊκού πολιτισμού μπορεί να προσλάβει και να αφομοιώσει οργανικά τις νεώτερες κατακτήσεις του ευρωπαϊκού πνεύματος για τα ανθρώπινα δικαιώματα, για την κοινωνική δικαιοσύνη, τη δημοκρατία. Υπερβαίνοντας γόνιμα και δημιουργικά τα ποικίλα πνευματικά και κοινωνικά αδιέξοδα, τις διάφορες αντιφάσεις και αναζητήσεις των σύγχρονων πολιτικών, κοινωνικών, ιδεολογικών και οικονομικών συστημάτων, η Ορθοδοξία οφείλει να εκκεντρίσει και συνδέσει όλα αυτά με την ιερότητα και μοναδικότητα του ανθρώπινου προσώπου, με την αγάπη μεταξύ των ανθρώπων και των λαών, με τη διαφύλαξη της δημιουργίας του Θεού από την καταστρεπτική ή ληστρική μανία του σύγχρονου ανθρώπου ως μία διαδικασία δημιουργικής πρόσληψης και λειτουργικής καθιέρωσης του σύγχρονου

46. Βλ. Δαμασκινού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ. 39–42.

47. Βλ. Δαμασκινού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ. 143–163.

48. «Η Ορθόδοξος Εκκλησία, ως ούσα η Μία, Αγία, Καθολική και Αποστολική Εκκλησία, έχει πλήρη συνείδηση της ευθύνης αυτής δια την ενότητα του χριστιανικού κόσμου, αναγνωρίζει την πραγματικήν ύπαρξιν όλων των χριστιανικών Εκκλησιών και Ομολογιών, αλλά και πιστεύει ότι αι προς ταύτας σχέσεις αυτές πρέπει να στηρίζονται επί της υπ' αυτών όσον ένεστι ταχύτερας και αντικειμενικωτέρας αποσαφηνίσεως του όλου εκκλησιολογικού θέματος και ιδιαίτερος της γενικωτέρας παρ' αυταίς διδασκαλίας περί μυστηρίων, χάριτος, ιερωσύνης και αποστολικής διαδοχής. Οι σύγχρονοι διμερείς θεολογικοί διάλογοι της Ορθοδόξου Εκκλησίας εκφράζουν κατά τρόπον αυθεντικόν την συνείδησην ταύτην της Ορθοδοξίας», Βλ. Δαμασκινού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σσ. 162–163. Κατά την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο το 2016 η διατύπωση έγινε απλώς «την ιστορικήν ύπαρξιν».

πολιτισμού στο σώμα της Εκκλησίας. «Μόνον έτσι η ορθόδοξη θεολογία δύναται να προσλάβει τη σάρκα της εποχής και να συμβάλει δημιουργικά στη μορφοποίηση της νέας ταυτότητας του ευρωπαϊκού πολιτισμού τόσο με τις γεωγραφικές, όσο και με τις οικουμενικές του προοπτικές»⁴⁹. Ωστόσο, για να γίνει πράξη μια τέτοια δημιουργική πρόσληψη και αφομοίωση, η Ορθοδοξία οφείλει να υπερβεί τις «απωθημένες οδυνηρές εμπειρίες» και τις «ακραίες παραδοσιαρχικές τάσεις», προκειμένου να εκφράσει την ανανεωτική δύναμη της ελληνοχριστιανικής πατερικής παράδοσης στην πρόσληψη του σύγχρονου ανθρώπου σε οικουμενική κλίμακα. Αν η πρώτη χιλιετία του χριστιανικού βίου προσέφερε την ασφαλή και ισόρροπη βάση για τη σχέση Θεού, ανθρώπου και κόσμου, η δεύτερη χιλιετία διαίρεσε και κατακερμάτισε τη χριστιανική πίστη, ανοίγοντας τον δρόμο για την πλήρη αυτονόμηση του ανθρώπου και του πολιτισμού του από τις χριστιανικές ρίζες και καταβολές του. Η τρίτη χιλιετία μπορεί να απελευθερώσει από τα ιδεολογικά δεσμά του τον αυτονομημένο άνθρωπο της νεωτερικότητας και να τον επανασυνδέσει με τον Θεό και με τον κόσμο, ανοίγοντας νέους δρόμους στην ιστορία του. Η Ορθοδοξία ως σύνθεση Ελληνισμού και Χριστιανισμού στο πλαίσιο της πατερικής παράδοσης μπορεί να αφομοιώσει οργανικά και λειτουργικά τις κατακτήσεις και τα επιτεύγματα του σύγχρονου πολιτισμού, πέρα από τις αντιφάσεις και τους μονοσήμαντους πειραματισμούς μιας αυτόνομης ανθρωπολογίας. Γι' αυτό και παραμένει ενδεχομένως «η μόνη αστασίαστη και σε οικουμενική κλίμακα ασφαλής γέφυρα για την εξασφάλιση της δημιουργικής συνέχειας της πνευματικής κληρονομιάς της Ευρώπης και του χριστιανικού κόσμου γενικότερα»⁵⁰.

Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου υπήρξε χαρισματική, ρηξικέλευθη και πολυτάλαντη εκκλησιαστική προσωπικότητα της Ορθοδοξίας σε μια κρίσιμη και αποφασιστική καμπή της πρόσφατης ιστορίας της. Όσοι τον γνωρίσαμε εκ του σύνεγγυς, είμαστε σε θέση να μαρτυρήσουμε για την αριστοκρατική αλλά και διακριτική εκκλησιαστική και ανθρώπινη φυσιογνωμία του, για τη φιλόξενη διάθεση και για τη γενναϊόδωρη υποστήριξη που παρείχε ιδιαίτερα στους νέους θεολόγους. Υπηρέτησε με όλες του τις δυνάμεις την αποστολή και την οικουμενική μαρτυρία της Ορθόδοξης Εκ-

49. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Ορθοδοξία και Κόσμος*, όπ.π., σσ. 71-73.

50. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου, Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, όπ.π., σ. 33-37.

κκλησίας και θεολογίας στον σύγχρονο κόσμο μέσα από το έργο που επιτέλεσε ως προϊστάμενος του Ορθόδοξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ως πρώτος επίσκοπος της Ιεράς Μητροπόλεως Ελβετίας και ως επικεφαλής της Γραμματείας της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ο ίδιος δεν έζησε για να δει την πραγματοποίηση της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου. Λόγω της ασθένειάς του, η τελευταία δεκαετία της ζωής του υπήρξε μια σιωπηλή και έμπονη αναπόληση των μόχθων και των αγώνων του να σαρκώσει έμπρακτα ένα νέο θεολογικό παράδειγμα μαρτυρίας, διακονίας και προσφοράς της Ορθοδοξίας στην καρδιά της δυτικής Ευρώπης. Ο άλλοτε αεικίνητος και οργανωτικός ιεράρχης, ο οποίος με εμπνευσμένη οξυδέρκεια χάραζε νέους δρόμους και μέσα από ποικίλες αντιξοότητες έφερε σε πέρας την πανορθόδοξη αποστολή που του ανέθετε το Οικουμενικό Πατριαρχείο, άφησε πίσω του ένα ισχυρό αποτύπωμα και μία σημαντική εκκλησιαστική και οικουμενική κληρονομιά. Ως κατ' εξοχήν *οικουμενικός άνθρωπος*⁵¹ και ως χαρισματικό πρόσωπο υπηρέτησε και εξέφρασε εμπνευσμένα και δυναμικά τον θεσμό της Εκκλησίας. Μέσα από την Εκκλησία θα αναφανούν και πάλι χαρισματικά πρόσωπα που θα συνεχίσουν το έργο της ανανέωσης και της μαρτυρίας της Ορθοδοξίας στον κόσμο.

⁵¹ Βλ. Βασιλείου Καραγιάννη, Μητροπολίτη Κωνσταντίας–Αμμοχώστου, «Ο Μητροπολίτης Ανδιανουπόλεως Δαμασκηνός: Η ζωή και το έργο του. Προοπτικές Πανορθόδοξου, Διαχριστιανικού και Διαθρησκευτικού Διαλόγου», Λόγοι Μητροπολίτη, Ομιλία στο Πανεπιστήμιο του Fribourg Ελβετίας (3 Νοεμβρίου 2012) στην ιστοσελίδα: <http://www.imconstantias.org.cy/>

Η συμβολή του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά στην ανατολική ορθόδοξη παράδοση.

*Αρχιμ. Αρίσταρχος Γκρέκας
Επικ. Καθηγητής Τμήματος Θεολογίας, Θεολογικής Σχολής
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*

α. Εισαγωγικά βιογραφικά στοιχεία.

Ο Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς έχει χαρακτηριστεί ως η εξέχουσα εκκλησιαστική προσωπικότητα και ως ο βυζαντινός θεολόγος του 14ου αιώνα, που επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την θεολογική σκέψη για τους επόμενους αιώνες¹.

Ο Παλαμάς γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 13ου αιώνα, το 1296, από μια ευσεβή και ευγενή οικογένεια και εκοιμήθη ως Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης το 1359. Ανήκε σε μια αριστοκρατική οικογένεια και ο πατέρας του, ο Κωνσταντίνος Παλαμάς, ήταν ενάρετος, μέλος της αυτοκρατορικής αυλής, συγκλητικός, στο άμεσο περιβάλλον του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄. Ο πατέρας του ήταν σε τέτοιο βαθμό σεβαστός από τον αυτοκράτορα, ώστε ο διάδοχος, ο Ανδρόνικος Γ΄, τέθηκε υπό την προσωπική του εκπαίδευση. Έτσι, ο Γρηγόριος μεγάλωσε σε ένα οικογενειακό περιβάλλον που απολάμβανε την αυτοκρατορική εκτίμηση και έλαβε εξαιρετική εκπαίδευση στη χριστιανική ευσέβεια με επίκεντρο την πνευματικότητα.

Όταν ο πατέρας του πέθανε το 1303, ο Γρηγόριος ήταν επτά ετών και ο Ανδρόνικος Β΄ ανέλαβε την εκπαίδευση του νεαρού. Στο παλάτι ο Γρηγόριος φάνηκε να έχει εδραιώσει μια σταθερή φιλία με τον μελλοντικό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄, ο οποίος ήταν ακριβώς στην ηλικία του και αργότερα έδωσε στον Παλαμά απαραίτητη υποστήριξη².

1. Μαντζαρίδη Γ., *Παλαμικά*, εκδ. Πουρναρά, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1998, σ.79. Vartholomeos M., *The Heart in the Hesychastic Treatises of St Gregory Palamas*, 2013, p.1, (<https://fliphtml5.com/gxqh/naoi/basic>, 20/05/2021).

2. Cheng, J., *The Distinction between God's Essence and Energy: Gregory Palamas' idea of Ultimate Reality and Meaning St. Gregory Palamas' distinction*, 1998. p.92, (https://www.academia.edu/36294128/The_Distinction_between_Gods_Essence_and_Energy_Gregory_Palamas_idea_of_Ultimate_Reality_and_Meaning, 20/04/2019). Meyendorff, J., *A Study of Gregory Palamas*, Faith, London 1974a [1964], p.28.

Ο ίδιος ο Παλαμάς έλαβε την καλύτερη δυνατή εκπαίδευση στο αυτοκρατορικό πανεπιστήμιο, η οποία εποπτεύονταν προσωπικά από τον αυτοκράτορα. Στην ηλικία των δεκαεπτά ετών, με την παρουσία του αυτοκράτορα, τού ζητήθηκε να εκφωνήσει πραγματεία για τον Αριστοτέλη και ήταν τόσο επιτυχής που ο Θεόδωρος Μετοχίτης, Καθηγητής του πανεπιστημίου εκείνη την εποχή, αναφώνησε στον αυτοκράτορα ότι ακόμα κι αν ο ίδιος ο Αριστοτέλης ήταν παρών, θα τον είχε επαινέσει³.

Υπό την αιγίδα του αυτοκράτορα, ο Γρηγόριος πέτυχε μεγάλη πρόοδο στην ελληνική φιλοσοφία, στη ρητορική, στην ποίηση και στη γραμματική. Συνεχίζοντας τις σπουδές της φυσικής, της λογικής και του Αριστοτέλη, θαυμάστηκε από τους δασκάλους του. Ο Ανδρόνικος Β΄ θαύμαζε και αυτός τον Γρηγόριο για τις εξαιρετικές του ικανότητες και τα χαρίσματα, ελπίζοντας ότι ο Γρηγόριος θα γίνει ανώτερος αξιωματικός και βοηθός του αυτοκρατορικού μηχανισμού⁴.

Παράλληλα, ο Παλαμάς και η οικογένειά του διατηρούσαν στενές σχέσεις με τον ψυχαστή μητροπολίτη Θεόληπτο της Φιλαδέλφειας. Ο Θεόληπτος εισήγαγε τον Παλαμά στην ψυχαστική πνευματικότητα και του δίδαξε τη νοερά και καρδιακή προσευχή⁵.

Ο Γρηγόριος, περίπου 20 ετών, αποφάσισε ασπαστεί τον μοναχικό βίο και εγκαταβίωσε στο Άγιον Όρος το έτος 1316 (σύμφωνα με άλλες πηγές, πήγε στο Άγιον Όρος με τα δύο αδέρφια του το 1318) και έγινε δόκιμος σε Κελλί της Μονής Βατοπαιδίου υπό την καθοδήγηση του γέροντα Οσίου Νικοδήμου του Βατοπεδίου του ψυχαστή. Ο νεαρός αρχάριος Γρηγόριος ασκήθηκε στην καρδιακή προσευχή, γνωστή ως Προσευχή του Ιησού: «Κύριε Ιησού Χριστέ, Υιέ του Θεού, ελέησόν με τον αμαρτωλό» με αγρυπνία, νηστεία, συνεχή μετάνοια και υπακοή. Έπεισε και τα άλλα μέλη της οικογένειάς του να καρούν μοναχοί, τη μητέρα του, τις δύο αδελφές και τους δύο αδελφούς του⁶.

3. Φιλόθεος Κόκκινος, Kokkinos Philotheos, 1865. *Λόγος Έγκωμιστικός εις τὸν ἐν Ἁγίοις Πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον Ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης τὸν Παλαμά*, in J. P. Migne (ed.), *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*, vol. 151 Paris 1865: 560A.

4. Meyendorff, J., *A Study of Gregory Palamas*, p.28,29.

5. Philokalia, *Writings from the Philokalia on Prayer of the Heart*. Translation from the Russian Text, 'Dobrotolubiye' by E. Kadloubovsky and G. E. H. Palmer, Faber and Faber, London and Boston 1979, p.382.

6. Meyendorff, J., *Gregory Palamas, The Triads*. With an introduction by John Meyendorff, Selective translation of Meyendorff's critical edition of the Triads (Défense des saints hésychastes) by Nicholas Gendle. ed. Paulist, New York 1983, p.5.

Το 1326 με την προέλαση των Οθωμανών, έφυγε και χειροτονήθηκε ιερέας σε ηλικία 30 ετών, στη Θεσσαλονίκη. Αργότερα, αποσύρθηκε ως ερημίτης στη Βέροια, αλλά το 1331 επέστρεψε στο Άγιον Όρος⁷.

Το 1331 ο Γρηγόριος αποσύρθηκε στη σκήτη του Αγίου Σάββα, κοντά στη Μεγίστη Λαύρα του Αγίου Αθανασίου του Αγίου Όρους. Το 1333 ορίστηκε Ηγούμενος της Μονής Εσφιγμένου στο Άγιον Όρος. Το 1336 ο Άγιος επέστρεψε στη Σκήτη του Αγίου Σάββα, όπου αφιερώθηκε στη συγγραφή θεολογικών έργων και στην ψυχαστική ζωή.

Στη δεκαετία του 1330, έλαβαν χώρα γεγονότα στην Ανατολική Εκκλησία και ο Άγιος Γρηγόριος θεωρείται από τους σημαντικότερους απολογητές της ορθόδοξης ψυχαστικής πνευματικότητας και θεολογίας. Γύρω στο 1330, ο μορφωμένος μοναχός Βαρλαάμ έφτασε στην Κωνσταντινούπολη από την Καλαβρία της Ιταλίας.

Το 1334 ο Γρηγόριος ενεπλάκη σε μια διαμάχη με τον Βαρλαάμ σχετικά με την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, στην οποία ο Βαρλαάμ υπερασπίστηκε τη βυζαντινή απόρριψη του Filioque εναντίον των Λατίνων, αλλά παράλληλα αντιτάχθηκε με σθένος στον ψυχασμό. Από την άλλη πλευρά, ο Γρηγόριος υποστήριζε την πρακτική του ιερού ψυχασμού⁸.

Την εποχή εκείνη, ο Παλαμάς ξεκίνησε το καρποφόρο συγγραφικό του έργο, καθώς έγινε ο εξέχων υπερασπιστής του ψυχασμού ως κήρυκας της Θείας Χάριτος⁹ και θεολόγος των Ακτίστων Ενεργειών¹⁰.

Η διδασκαλία και τα έργα του αντέκρουαν τις αιτιάσεις του Βαρλαάμ και των υπολοίπων λογοκρατών θεολόγων και προωθούσαν την ψυχαστική πνευματικότητα, με την υπεράσπιση του άκτιστου χαρακτήρα του Φωτός της Μεταμόρφωσης, και με τη θεολογική ερμηνεία της διάκρισης μεταξύ της ουσίας και των ενεργειών του Θεού. Η διδασκαλία και το έργο του αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια τριών μεγάλων ψυχαστικών αντιπαραθέσεων, αρχικά

7. Meyendorff, J., *A Study of Gregory Palamas*, p.37,38.

8. Meyendorff, J., *Gregory Palamas, The Triads*, p.1.

9. Meyendorff, J., *St. Gregory Palamas and Orthodox Spirituality*, St. Vladimir's Seminary, Crestwood N.Y 1974b, p.7.

10. Hussey, M. Edmund, *The person-energy structure in the theology of St. Gregory Palamas. St. Vladimir's Theological Quarterly*, Vol. 18, (1974), 22.

μεταξύ 1336 και 1341, με τον Ιταλό–Βαρλαάμ, δεύτερον μεταξύ 1341 και 1347 με τον μοναχό Γρηγόριο Ακίνδυνο, και τρίτον από το 1348 έως το 1355 με τον φιλόσοφο Γρηγορά¹¹.

Συγκεκριμένα, το 1337 ο Βαρλαάμ επιτέθηκε στους ισχυρισμούς των αθωνιτών μοναχών για την θέα του ακτίστου φωτός της θεότητας κατά τη διάρκεια της προσευχής τους. Ο Παλαμάς υπερασπίστηκε τους μοναχούς με το έργο του «Τριάδες». Αργότερα το 1340–1341 ο Παλαμάς κέρδισε την υποστήριξη από την Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους με τον «Αγιορείτικο Τόμο». Η πρώτη Σύνοδος που συγκλήθηκε το 1341 στην Κωνσταντινούπολη υποστήριξε τον Παλαμά εναντίον του Βαρλαάμ και η δεύτερη Σύνοδος στην Κωνσταντινούπολη το 1344 καταδίκασε τον Παλαμά. Με ειδική Σύνοδο που συγκλήθηκε το 1347 επιβεβαιώθηκε ο Τόμος του 1341, καταδικάστηκε ο Ακίνδυνος, καθαιρέθηκε ο πατριάρχης Καλέκας και δικαιώθηκε ο Γρηγόριος Παλαμάς¹².

Στη συνέχεια, ο Γρηγόριος εξελέγη Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης το 1347¹³, αλλά για πολιτικούς λόγους δεν μπόρεσε να εγκατασταθεί στην πόλη μέχρι το 1350 και μοιράστηκε το χρόνο του μεταξύ Θεσσαλονίκης και Κωνσταντινούπολης. Αυτή ήταν μια περίοδος μεγάλων εξωτερικών απειλών από τους εισβολείς Οθωμανούς και Σέρβους σε συνδυασμό με σοβαρές εσωτερικές συγκρούσεις. Όταν ο Ιωάννης Καντακουζηνός έλεγχε τη Θεσσαλονίκη, ο Άγιος Γρηγόριος εγκαταστάθηκε στην επαρχία του¹⁴.

Το 1351, η Σύνοδος των Βλαχερνών επικύρωσε επίσημα την ορθοδοξία των διδασκαλιών του Παλαμά και καταδίκασε και αναθεμάτισε τους αντιπαλαμιστές. Αυτή η Σύνοδος θεωρήθηκε ως θρίαμβος της Ορθοδοξίας καθώς η διδασκαλία του Παλαμά επικυρώθηκε ως διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Άρα αρκετές δεκαετίες πριν από την πτώση του Βυζαντίου, η παράδοση του πνευματικού του ανατολικού χριστιανισμού έλαβε και δογματικό χαρακτήρα¹⁵. Είδαμε ανωτέρω ότι, εκτός από τη σύνοδο του 1341, δύο

11. Ιωαννίδη Νικολάου Αρχμ., *Θεολογία και Γραμματεία από τον 9^ο αιώνα και εξής*, εκδ. Κυριακίδη, Αθήνα 2009, σσ. 20–31.

12. Ιωαννίδη Νικολάου Αρχμ., *Θεολογία και Γραμματεία από τον 9^ο αιώνα και εξής*, σσ. 20–31.

13. Hunter, H. D., “Palamas, Gregory”, *New Catholic Encyclopedia*, Volume 10, W. McDonald, ed. Catholic University of America, Washington D.C.1967, p.873,874.

14. Ιωαννίδη Νικολάου Αρχμ., *Θεολογία και Γραμματεία από τον 9^ο αιώνα και εξής*, σσ. 20–31.

15. Meyendorff, J., *St. Gregory Palamas and Orthodox Spirituality*, p.7. Ιωαννίδη Νικολάου Αρχμ., *Θεολογία και Γραμματεία από τον 9^ο αιώνα και εξής*, σσ. 29–35.

ακόμη Κωνσταντινοπολίτικες συνόδους, το 1347 και το 1351, υποστηρίζουν τον Παλαμά. Μεταξύ αυτών των ημερομηνιών, ο Παλαμάς δημοσιεύει τα 150 κεφάλαιά του. Το 1354 ο Παλαμάς ενώ ταξίδευε στην Κωνσταντινούπολη, το βυζαντινό πλοίο συνελήφθη από τους Οθωμανούς στα ανοικτά της Καλλίπολης με αποτέλεσμα να περάσει περισσότερο από ένα χρόνο σε αιχμαλωσία, κατά τη διάρκεια του οποίου ξεκίνησε διάλογο με μουσουλμάνους θεολόγους. Ένα χρόνο αργότερα, ο Άγιος Γρηγόριος ελευθερώθηκε αφού αποδόθηκαν λύτρα και επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη¹⁶.

Ο Παλαμάς εκοιμήθη το 1359 και αγιοκατατάχθηκε από τη σύνοδο της Κωνσταντινούπολης το 1368. Μέχρι σήμερα, τα λείψανα του έχουν εκτεθεί προς προσκύνηση στον καθεδρικό ναό της Θεσσαλονίκης. Αργότερα, η μνήμη του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά καθιερώθηκε από την Ορθόδοξη Εκκλησία τη δεύτερη Κυριακή της Μεγάλης Τεσσαρακοστής.

β. Η κληρονομιά της ψυχαστικής παράδοσης.

Ο όρος πνευματικότητα προέρχεται από το επίθετο πνευματικός, ορίζεται ως η κατάσταση του πνευματικού ανθρώπου και μπορεί επίσης να οριστεί ως η εσωτερική ζωή στη θρησκευτική της έκφραση. Σύμφωνα με τον Παλαμά, ένας πνευματικός είναι ένας «καινός άνθρωπος», ο αναγεννημένος άνθρωπος από την θεία χάρη του Αγίου Πνεύματος¹⁷.

Σύμφωνα με την ψυχαστική ορολογία, ο πνευματικός άνθρωπος είναι αυτός που μετέχει της χάριτος του Θεού, ενώ και το σώμα του γίνεται πνευματικό όταν μετέχει της άκτιστης χάριτος του Αγίου Πνεύματος¹⁸.

Στην ανατολική παράδοση η πνευματικότητα είναι θεοκεντρική Χριστοκεντρική, με εκκλησιολογικές, κοσμολογικές και ανθρωπολογικές διαστάσεις και με εσχατολογική προοπτική. Είναι η πνευματικότητα που βασίζεται στις σωστικές ενέργειες του Τριαδικού Θεού,

16. Αραμπατζής Χρήστος, *Θέματα Εκκλησιαστικής Γραμματολογίας και Πατερικής Ερμηνευτικής*, Ostrakon Publ., Θεσσαλονίκη 2014, σ. 252.

17. Ιερόθεου Βλάχου, Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Ορθόδοξη ψυχοθεραπεία, πατερική θεραπευτική αγωγή*, σ. 12, 16.

18. Μαντζαρίδη Γεωργίου, «Η πνευματική ζωή κατά τον άγιο Γρηγόριο Παλαμά», σ. 159. Γρηγορίου Παλαμά, *Υπέρ των ιερών ψυχαζόντων*, τόμ. Β, εκδ. Μερετάκι πατερικά εκδόσεις «Γρηγόριος Παλαμάς», Θεσσαλονίκη 1999, σ. 203.

που χαρίζει στον άνθρωπο τη ζωή, την αγάπη, την αλήθεια και τη σωτηρία¹⁹.

Στο έργο του Παλαμά, ο όρος «πνευματικός» αποδίδεται σύμφωνα με την παύλεια έννοια σε μια ποικιλία διατυπώσεων όπως: πνευματική ζωή, πνευματική διδασκαλία, πνευματική γνώση, πνευματική θεωρία, πνευματικός άνθρωπος, πνευματική ζωή και άλλες σχετικές διατυπώσεις που δηλώνουν την ενέργεια και παρουσία του Αγίου Πνεύματος στους ανθρώπους και στην κτίση²⁰.

Σύμφωνα με την προσέγγιση του Παλαμά, η πνευματικότητα έχει νοηθεί μέσα από την μετοχή της άκτιστης θεϊκής χάρις, της ενέργειας του Αγίου Πνεύματος και της ανθρώπινης εμπειρίας της θέωσης, και διαφέρει από τη σύγχρονη κατανόηση της πνευματικής ζωής ή πνευματικότητας, η οποία αποκτάται μέσω οποιωνδήποτε καλλιτεχνικών ή επιστημονικών ανησυχιών²¹. Ο Παλαμάς συνόπισε, συστηματοποίησε, ανακεφαλαίωσε και δίδαξε την ησυχαστική πνευματικότητα με βάση το προσωπικό του βίωμα²².

Η ησυχαστική παράδοση, σύμφωνα με τους Πατέρες, είναι μια κατάσταση επαγρύπνησης, εγρήγορσης, νήψης και προσοχής των πιστών χριστιανών για την πνευματική πρόοδο²³.

Ο όρος “ησυχασμός” χαρακτηρίζεται από τον τρόπο με τον οποίο ο νους συγκεντρώνεται στην καρδιά κατά τη διάρκεια της προσευχής. Ο νους επικεντρώνεται στην καρδιά και επαναλαμβάνει την ευχή «Κύριε Ιησού Χριστέ, ελέησόν με» και παραμένει άγρυπνος, ώστε να μην αφήσει τις σκέψεις να εισέλθουν στην καρδιά, εκτός από τη συγκέντρωση στα λόγια της προσευχής²⁴. Μέσω της ησυχασ-

19. Καρδαμάκη π. Μιχαήλ, *Ορθόδοξη πνευματικότητα*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1993, σ. 19.

20. Gkrekas, A., *Hesychastic spirituality in the 18th century. study on the work of st Nicodemos Agiorites*, p.32.

21. Β. Ψευτογκά, «Παλαμική Θεολογία και πνευματικότητα», σ. 441.

22. Γαλίτη Γ., «Η αδιάλειπτη προσευχή κατά τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά», σ. 184.

23. Ware K., “*Silence in Prayer: The Meaning of Hesychia*”, in *Theology and prayer, essays on Monastic Themes presented at the Orthodox-Cistercian Conference Oxford, 1973*, edited by A.M. Allchin, Fellowship of St. Alban and St. Sergius Studies Supplementary to Sobornost 3, 1975, p.8,9. Ware Κάλλιστος Επίσκοπος Διοκλείας, *Η δύναμη του ονόματος*, εκδ. Πορφύρα, Αθήνα 2015, σ.9,10. Hodges, *Introduction, Unseen Warfare*, edited by Nicodemus of the Holy Mountain and revised by Theophan the Recluse, translated by Kadloubovsky E. and Palmer G.E.H., St Vladimir’s Seminary Press, Crestwood, New York 1987, p.22-23.

24. Ιερόθεου Βλάχου, Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Ορθόδοξη ψυχοθεραπεία, πατερική θεραπευτική αγωγή*, εκδ. Ιεράς Μονής Γενεθλίου της Θεοτόκου (Πελαγίας), Λιβαδειά 2004, σ.307. Μαντζαρίδη Γ., *Παλαμικά*, εκδ. Πουρναρά, σ. 41. Hodges, *Introduction, Unseen Warfare*, p.22-23.

στικής πνευματικής μεθόδου, η καρδιά καθαρίζεται, ώστε να δέχεται την ευλογία και την θεία χάρη του Θεού²⁵.

Ο ψυχασμός προκύπτει ως μια πνευματική μέθοδος από τον 4ο αιώνα με τον Αρσένιο, τον Μακάριο τον Αιγύπτιο, τον Μεγάλο Βασίλειο, τον Γρηγόριο τον Θεολόγο, τον Γρηγόριο Νύσσης και κατά τον 5ο αιώνα από τον Διάδοχο Φωτικής. Επιπλέον, μεταξύ του 6ου-7ου αιώνα, αυτή η μέθοδος εκπροσωπήθηκε από τον Άγιο Ιωάννη της Κλίμακος και τον Μάξιμο τον Ομολογητή, και κατά τον 8ο-9ο αιώνα από τον Θεόδωρο Στουδίτη²⁶.

Αργότερα τον 10ο-11ο αιώνα, ο ψυχαστής Συμεών ο Νέος Θεολόγος περιέγραψε τις μυστικιστικές εμπειρίες που είχε, μαρτυρώντας την θέα του Θεού και την κατάσταση της θέωσης. Η ψυχαστική παράδοση συνεχίστηκε από τον Νικηφόρο τον ψυχαστή. Ως εκ τούτου, κατά τον 14ο αιώνα υπήρξε αναβίωση και ανανέωση του ψυχαστικού πνευματικού κινήματος²⁷. Ο Νικόλαος Καβάσιλας (1391) με το έργο του «Περί της Εν Χριστώ Ζωής» θεωρείται ένας από τους πιο αντιπροσωπευτικούς Αγίους της ψυχαστικής γραμματείας για τη μυστική ζωή και τα μυστήρια²⁸.

Οι δύο σημαντικές προσωπικότητες της ψυχαστικής πνευματικότητας και διδάσκαλοι του Παλαμά, είναι ο Θεόκλητος Φλαδελφείας και ο Πατριάρχης Αθανάσιος ο Α΄ Κωνσταντινουπόλεως (1289-1293 και 1303-1322), που δίδασκαν στους μαθητές τους να ασκούνται στην “προσευχή του Ιησού”. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτές οι δύο ψυχαστικές προσωπικότητες, έδρασαν επίσης στην κοινωνία

25. Ιερόθεου Βλάχου, Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Ορθόδοξη ψυχοθεραπεία, πατερική θεραπευτική αγωγή*, σ.115. Γρηγορίου Παλαμά, *Περί ψυχίας και προσευχής*, ΕΠΕ 121, Θεσσαλονίκη 1994, σσ.53-88. Ware K., “*Silence in Prayer: The Meaning of Hesychia*”, p.11.

26. Gkrekas, A. 2016. *Hesychastic spirituality in the 18th century. study on the work of st Nicodemus Agiorites*, Ostrakon publishing, Thessaloniki 2016, p.29.

27. Δελνικάρη Α., *Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης, Η δράση και η συμβολή του στη διάδοση του ψυχασμού στα Βαλκάνια*, Ελληνισμός και κόσμος των Σλάβων, Διεύθυνση Αντώνιος-Αιμίλιος Ν. Ταχιάος, εκδόσεις University Studio Press - Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών, Θεσσαλονίκη 2004, σσ.88-90. Χριστοφορίδη Β., *Οι ψυχαστικές έριδες κατά τον 14^ο αιώνα*, σ. 15. Darrouzes J., «*Gregoire le Sinaïte*», *DS* 6 (1967), 1011-14. Γαλίτη Γ. , «Η αδιάλειπτη προσευχή κατά τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά», *Πρακτικά θεολογικού συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην του εν Αγίοις Πατρός υμών Γρηγορίου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά*, Θεσσαλονίκη 1986, σ.180,181. Ware K., “Praying with the body: the hesychast method and the non-Christian parallels”, *Sobornost* 14 (1992) 6-12. Ware K., “*Silence in Prayer: The Meaning of Hesychia*”, p.9.

28. Νικολάου Καβάσιλα, *Περί της εν Χριστώ ζωής*, PG 150: 491-726.

και προώθησαν εκκλησιαστικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις με βάση την παράδοση των Πατέρων²⁹.

Με τα χαρακτηριστικά παραδείγματα Πατριαρχών, όπως ο Ισίδωρος Α΄ Κωνσταντινουπόλεως, ο Φιλόθεος, ο Κάλλιστος και ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Γρηγόριος Παλαμάς, οι ψυχαστές, κατέλαβαν σημαντικές θέσεις στην ιεραρχία της Εκκλησίας, με επιρροές στην πολιτική, κοινωνική και εκκλησιαστική ζωή και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των γεγονότων της εποχής τους³⁰.

γ. Ρήξη με τη διαμορφούμενη δυτική παράδοση.

Ο Παλαμάς ήρθε σε ρήξη με ένα μέρος της διαμορφούμενης δυτικής χριστιανικής παράδοσης. Από την ηλικία των 40 ετών περίπου συγγράφονται τα έργα του Παλαμά εναντίον του Βαρλαάμ (το 1336). Στο μεγαλύτερο μέρος του έργου του υπερασπίστηκε τον ψυχασμό. Εκτός από τις εννέα πραγματείες στις Τριάδες, έγραψε δέκα πραγματείες εναντίον του Ακίνδυνου και πέντε εναντίον του Γρηγορά.

Οι ψυχαστικές έριδες ξεκίνησαν όταν ο λόγιος Ιταλός μοναχός Βαρλαάμ (1290–1338) ήρθε από την Καλαβρία της Νότιας Ιταλίας στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη και επιτέθηκε στις διάφορες πτυχές του ψυχασμού. Ο Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς υπερασπίστηκε την ψυχαστική πνευματικότητα γράφοντας τις περίφημες Τριάδες του. Με την πάροδο του χρόνου η ρητορική κατά των Παλαμιστών μεταβιβάστηκε από τον Βαρλαάμ στον Γρηγόριο Ακίνδυνο και αργότερα στον Νικηφόρο Γρηγορά. Συγκλήθηκαν τρεις Σύνοδοι στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ 1341 και 1351, όπου στο τέλος δικαιώθηκαν οι ψυχαστές³¹.

29. Χριστοφορίδη Β., *Οι ψυχαστικές έριδες κατά τον ΙΔ΄ αιώνα*, σ. 23.

Gkrekas, A., *Hesychastic spirituality in the 18th century. study on the work of st Nicodemos Agiorites*, p.30.

30. Tachiaos A. E., "Le mouvement hesychaste pendant les dernieres decennies du XIVe siècle", *Klironomia* 6 (1974), 115–116. Δελνικάρη Α., *Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης, Η δράση και η συμβολή του στη διάδοση του ψυχασμού στα Βαλκάνια*, σ.101. Ware, K., "The Jesus prayer in St. Gregory of Sinah", *Eastern Churches Review* IV, (1972) 6.

31. Ιωαννίδη Νικολάου Αρχμ., *Θεολογία και Γραμματεία από τον Θ΄ αιώνα και εξής*, σσ.30–41.

Ο καλαβρός Βαρλαάμ γεννημένος και μορφωμένος το 1290 στην Ιταλία, μοναχός και φιλόσοφος, αντιπροσώπευε το πνευματικό πνεύμα της Αναγέννησης και του φιλοσοφικού ανθρωπισμού. Περίπου το 1328 πήγε στην Κωνσταντινούπολη και βρήκε υποστήριξη από τους αντι-ψυχαστικές και σύντομα αύξησε την επιρροή του, καθιστάσμενος σημαντικός σύμβουλος σε διάφορα θέματα όπως η αστρονομία, η φιλοσοφία, η θεολογία³².

Ο Βαρλαάμ ήταν επιστήμονας με φήμη για τις πνευματικές του ικανότητες. Στα θεολογικά του έργα περιλαμβάνονταν κείμενα για την επανένωση της Ρώμης με την Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης, φιλολατινική γραμματεία, αντι-ψυχαστικές θεωρήσεις, επιστημονικά έργα, θεολογικά κείμενα, φιλοσοφικά και λογοτεχνικά έργα στα ελληνικά³³. Επιπλέον, επέκρινε την ψυχαστική μέθοδο προσευχής³⁴.

Ο Βαρλαάμ καταδικάστηκε στη Σύνοδο του 1341 στην Κωνσταντινούπολη. Η θεμελιώδης δυσκολία του σχετικά με τον ψυχασμό ήταν η έλλειψη κατανόησής του για την ψυχαστική προσευχή και την μυστική ένωση με τον Θεό. Ο Παλαμάς στη συνέχεια έγινε ο κύριος υπερασπιστής του ψυχασμού εναντίον του Βαρλαάμ.

Την εποχή εκείνη δύο μέθοδοι συζήτησης επικρατούσαν σχετικά με τη θεωρία και τη γνώση του Θεού. Ο Βαρλαμισμός, που απεικόνιζε περισσότερο την ελληνιστική σχολαστικιστική πνευματική προσέγγιση³⁵, και ο Παλαμισμός, που αντιπροσώπευε τον παραδοσιακό βυζαντινό μυστικό ψυχασμό³⁶.

Τέλος, παρά τον θρίαμβο της Παλαμικής θεολογίας στις τρεις προαναφερθείσες Συνόδους, οι δύο θεολογικές σχολές σκέψης συνέχισαν να έχουν μια διαλεκτική σχέση, παρά τις αποκλίσεις μεταξύ του Ανατολικού και του Δυτικού Χριστιανισμού³⁷.

32. Meyendorff, J., *A Study of Gregory Palamas*, p.42.

33. Tinnefeld, F., "Barlaam von Calabrien", *Theologische Real-encyklopädie*, Band V, (1980), 212–215.

34. Meyendorff, J., *Gregory Palamas And Orthodox Spirituality*, Crestwood–New York 1974, p.45,46.

35. Podskalsky G., Gregorios Palamas. *Theologische Realenzyklopädie*, Band XIV, 1985, p.203–204,
Podskalsky G., *Theologie und Philosophie in Byzanz*, C. H. Beck'sche Verlagbuchhandlung, München 1977, p.124–173).

36. Meyendorff, J., *Byzantine hesychasm: Historical, theological and social problems*. Collected Studies. Variorum Reprints, London 1974c, p.905–914.

37. Szeptyckyj, A. Archbishop, "Catholic and Orthodox", mentality. *Commonweal* XII, 1930, 570–574.

Συγκριτικά, μερικές από τις γενικές διαφορές μεταξύ των δύο διαφορετικών εκφράσεων, αντιλήψεων ή προσεγγίσεων περί Θεού ήταν ο μακροχρόνιος ανταγωνισμός ανάμεσα στους βυζαντινούς πνευματικούς κύκλους μεταξύ των ανθρωπιστών-λογοκρατών υπερασπιστών της «εξωτερικής σοφίας» (ειδικά του Πλάτωνα) και της «εσωτερικής σοφίας» των μοναχών.

Στο πλαίσιο αυτών των ζυμώσεων, ο Παλαμάς ήταν υποστηρικτής της μυστικής εμπειρίας του θείου Φωτός σύμφωνα με την παράδοση των έργων του Μακαρίου, του Συμεών του Νέου Θεολόγου, του Θεολίπτου Φιλαδέλφειας και του Γρηγορίου του Σιναΐτου.

Είναι σημαντικό, ότι στο πνευματικό κλίμα αυτής της εποχής εντάσσεται η εξάπλωση της βυζαντινής φιλοσοφίας στη Δύση. Επιπλέον, αμφίδρομο ρόλο έπαιξαν οι μεταφράσεις του Αυγουστίνου και του Βοήθιου από τον Μάξιμο Πλανούδη και οι μεταφράσεις του Θωμά Ακινάτη από τους αδελφούς Κυδώνη. Αυτή η διαλεκτική και πνευματική όσμωση δημιούργησε τη διαμάχη της ψυχαστικής έριδας.

Ο Παλαμάς ήρθε σε ρήξη με τη διαμορφούμενη δυτική χριστιανική παράδοση διδάσκοντας το πραγματικό γεγονός της θρησκευτικής εμπειρίας, τη διάκριση μεταξύ της θείας ουσίας και των θείων ενεργειών. Ο Παλαμάς και οι ψυχαστές ερμήνευσαν την εμπειρία της θέωσης με θεολογικούς όρους. Η θέωση για τον Γρηγόριο Παλαμά κατανοείται ως μεταμόρφωση της ψυχής και του σώματος, σύμφωνα με την εμπειρία του θείκου φωτός. Η αίσθηση της ολότητας του ανθρώπου ήταν ενάντια στη νεοπλατωνική σκέψη³⁸.

Ο Παλαμάς αντιπροσώπευε τον μυστικό ψυχασμό έναντι της σχολαστικιστικής, διανοητικής προσέγγισης του Βαρλαάμ και των αντι-ψυχαστών. Αυτές οι δύο προσεγγίσεις και παραδόσεις αντιπροσώπευαν τον χριστιανικό κόσμο του 14ου αιώνα και επηρέασαν τα πνευματικά κινήματα των επόμενων αιώνων.

38. Αραμπατζής Χρήστος, *Θέματα Εκκλησιαστικής Γραμματολογίας και Πατερικής Ερμηνευτικής*, σ. 240, 241. Ιωαννίδη Νικολάου Αρχιμ., *Θεολογία και Γραμματεία από τον 9ο αιώνα και εξής*, σσ.30-35.

δ. Η συμβολή του Γρηγορίου Παλαμά στην ψυχαστική πνευματικότητα.

Η συμβολή των έργων και της διδασκαλίας του Παλαμά βρίσκονται στο γεγονός ότι ήταν υποστηρικτής της μυστικής ένωσης του ανθρώπου με τον Θεό και της έκφρασης της ορθόδοξης ψυχαστικής πνευματικότητας ενάντια στις ανθρωποκεντρικές ή ανθρωπιστικές επιρροές³⁹.

Ο Παλαμάς συνέχισε την ψυχαστική παράδοση του Γρηγορίου του Σιναΐτη και των προγενέστερων ψυχαστών, αλλά πέρα από την παρουσίαση της πρακτικής άσκησης με εύληπτο τρόπο, εξέλιξε την θεωρητική διδασκαλία με βάση την προγενέστερη θεολογική παράδοση⁴⁰.

Επίσης, διαμόρφωσε την κατάλληλη πνευματική παράδοση στην Κωνσταντινούπολη, στη Θεσσαλονίκη, στο Άγιον Όρος, με ευρύτερη επιρροή στους ορθοδόξους της Ανατολής. Παρείχε στους πιστούς που τελούσαν υπό τον Οθωμανικό ζυγό τον πνευματικό εξοπλισμό για την διατήρηση της ορθόδοξης πνευματικής τους κληρονομιάς⁴¹.

Σύμφωνα με τον Παλαμά και την ορθόδοξη ψυχαστική πνευματικότητα, οι ψυχαστές είχαν την αίσθηση της παρουσίας του Θεού στην ζωή τους, τον βίωναν μέσα από την θέα και την θεωρία Του, πάντοτε βεβαίως μέσα στο πλαίσιο της συνολικής ζωής της Εκκλησίας. Επιπλέον, πέρα από την πρακτική, προσέφεραν και την ανάλογη θεολογική τεκμηρίωση, χρησιμοποιώντας ακόμα και φιλοσοφικούς όρους⁴².

Η πνευματική ζωή κατά τον Γρηγόριο Παλαμά βασίζεται σε τρεις βασικές προϋποθέσεις: α) στην ικανότητα του ανθρώπου να γίνει μέτοχος των δωρεών του Χριστού μέσω της χάριτος του Αγίου Πνεύματος, β) στη χριστιανική τελείωση, ως ανακαίνιση και θέωση

39. Θεοκλήτου Διονυσιάτου, *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης*, εκδ. Αστήρ, Αθήνα 2009, σ.210. Ware K., "Praying with the body: the hesychast method and the non-Christian parallels", *Sobornost* 14 (1992) 6–15.

40. Δελπκάρη Α., *Άγιος Γρηγόριος ο Σιναΐτης, Η δράση και η συμβολή του στη διάδοση του ψυχασμού στα Βαλκάνια*, σ.99. Meyendorff J., *Gregoire Palamas et la mystique orthodoxe*, Paris 1959, p.136.

41. π. Θεόδωρου Ζήση, *Κολλυβαδικά. Άγιος Νικόδημος αγιορείτης, Άγιος Αθανάσιος Πάριος*, εκδ. Βρυέννιος, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 45,77.

42. Τσάμη Δημήτρη, «Ο Γρηγόριος Παλαμάς και η εποχή του», σ. 101.

της φύσης του ανθρώπου από τον Θεό, γ) στην μεταστοιχείωση της ανθρωπότητας ως εξεικονίζουσας την αναδημιουργία του ανθρώπου, που καλείται μέσα από την αγνή ζωή και την προσευχή στην ανανέωση από τον Θεό⁴³.

Σύμφωνα με τον Παλαμά και τους πατέρες, η πνευματικότητα χαρακτηρίζει τον «νέο» άνθρωπο, ο οποίος αναδύεται με την ανακαίνιση της χάριτος του Αγίου Πνεύματος⁴⁴. Ο Γρηγόριος υποστηρίζει ότι η θέωση είναι η ολοκλήρωση της πνευματικής προσπάθειας και ζωής.

Στην Παλαμική σκέψη οι όροι “πνευματικότητα” και “θεολογία” εξαρτώνται ο ένας από τον άλλο, τόσο πρακτικά όσο και θεωρητικά. Η εγκράτεια καθαρίζει το σώμα, μετατρέπει τα αισθήματα ως επικεντρωμένα προς τη θεϊκή αγάπη, ενώ ο νους καθαρίζεται με προσευχή προκειμένου να δει πνευματικά ό,τι έχει υποσχεθεί ο Θεός σε όσους έχουν καθαρή καρδιά⁴⁵, αφού ο σκοπός της χριστιανικής ζωής είναι η απόκτηση της χάριτος του Αγίου Πνεύματος⁴⁶.

Ο Παλαμάς υποστηρίζει ότι ο σκοπός των ασκητικών προσπαθειών είναι η ζωή του Αγίου Πνεύματος, που σημαίνει ότι η χριστιανική ζωή είναι δυνατή και καρποφόρα με την ενέργεια του Αγίου Πνεύματος⁴⁷, και φυσικά απαιτείται και η συνέργεια του ανθρώπου μέσω της μετάνοιας, της προσευχής και της άσκησης.

Βασικός πυλώνας της διδασκαλίας του είναι ότι πέρα από την άσκηση η πνευματική ζωή του Χριστιανού βασίζεται στα μυστήρια. Η πνευματική ζωή ξεκινά με το βάπτισμα που τον εντάσσει στη ζωή της Εκκλησίας, μετά με το χρίσμα και τη θεία Ευχαριστία ως ολοκλήρωση⁴⁸.

Σύμφωνα με τον Παλαμά, με το μυστήριο της Αγίας Ευχαριστίας οι χριστιανοί κοινωνούν το Αίμα και το Σώμα του Χριστού και ενώνονται μαζί Του και γίνονται μέτοχοι της αιώνιας ζωής, ζώντας

43. Γρηγορίου Παλαμά, *Επιστολή στον Βαρλαάμ*, τόμ. Β ΕΠΕ, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 568.

44. Μαντζαρίδη Γ., *Παλαμικά*, σ. 174. Fadi Georgi, *Η Ανάσταση και η Ζωή. Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά*, εκδ. Μπαρμουνάκη, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 96. Γρηγορίου Παλαμά, *Υπέρ των ιερών ψυχαζόντων*, σ.8,9.

45. Fadi Georgi, *Η Ανάσταση και η Ζωή. Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά*, σ. 268.

46. Kologrivov I., *Essai sur la spiritualite en Russie*, Bruges 1953, translation, I. Santi Russi, Milano 1977, p.982-985.

47. Καρδαμάκη π. Μιχαήλ, *Ορθόδοξη πνευματικότητα*, σ. 320.

48. Νικολάου Καβάσιλα, PG.150, 569A.

μια οντολογική ανακαίνιση. Για να είναι καρποφόρα τα μυστήρια, η ανθρώπινη συνέργεια είναι απαραίτητη, με τη βοήθεια της θείας χάριτος, ώστε να επιτευχθεί η ανακαίνιση και η θέωση⁴⁹.

Ο Παλαμάς υποστηρίζει ότι για τη θεραπεία των ανθρώπων και την επέκταση της σωτηρίας τους, είναι απαραίτητο να συνδυαστεί τόσο η ασκητική όσο και η μυστηριακή ζωή. Μέσα από τα μυστήρια οι άνθρωποι επικοινωνούν και λαμβάνουν τη χάρη του Θεού⁵⁰. Οι άνθρωποι λαμβάνουν τη χάρη του Θεού και γίνονται μέτοχοι θέωσης και αθανασίας με τη Θεία Ευχαριστία και τα ιερά μυστήρια⁵¹.

Ο Παλαμάς πιστεύει ότι με τα μυστήρια, εκτελείται η ένωση του Χριστού με κάθε χριστιανό που σχηματίζει το σώμα της Εκκλησίας. Κατά το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, ο άνθρωπος ενώνεται με το σώμα του Χριστού. Η θέωση και ο αγιασμός του ανθρώπου ως ψυχοσωματικής ενότητας συμβαίνει βάσει της Θείας Ευχαριστίας και με την ευλογία του Μεγάλου Αρχιερέα, του Θεανθρώπου Χριστού⁵².

Επιπλέον, η ψυχαστική προσευχή επιτυγχάνει την ενοποίηση όλων των πνευματικών δυνάμεων προκειμένου να εξαλείψει όλα τα πάθη και να ενώσει τον άνθρωπο με τον Θεό σε μια χαρισματική ένωση⁵³.

Αυτή η μέθοδος βοήθησε τους ψυχαστές να συγκεντρώσουν το μυαλό και τις αισθήσεις και να νιώσουν την παρουσία και την ενέργεια του Θεού, ενώ ταυτόχρονα προσδοκούσαν τη θέα του θείκου φωτός⁵⁴. Συνδυαστικά, με τη συνεχή άσκηση της προσευχής του

49. Γ. Μαντζαρίδη, «Η πνευματική ζωή κατά τον άγιο Γρηγόριο Παλαμά», *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου, εις τιμήν και μνήμην του έν Αγίοις Πατρός ήμων Γρηγορίου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 162.

50. Γ. Μαντζαρίδη, «Η πνευματική ζωή κατά τον άγιο Γρηγόριο Παλαμά», σ. 179. Ιερόθεου Βλάχου, Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς ως αγιορείτης*, εκδ. Ιεράς Μονής Γενεθλίου της Θεοτόκου (Πελαγίας), Λιβαδειά 2007, σ. 97.

51. Μαντζαρίδη Γ., *Παλαμικά*, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 181.

52. Μαντζαρίδη Γ., *Παλαμικά*, σ. 115, 181.

53. Χριστοφορίδη Βενιζέλου, *Οι ψυχαστικές έριδες κατά το ΙΔ' αιώνα*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 21. Ware Κάλλιστος Επίσκοπος Διοκλείας, *Η δύναμη του ονόματος*, σ. 44.

54. Spidlik, T., *Η πνευματικότητα του Ανατολικού Χριστιανισμού*, μτφρ. Β. Ψευτογκά, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 153. Ware K., "Praying with the body: the hesychast method and the non-Christian parallels", *Sobornost* 14 (1992) 6–16. Rigo, A., "S. Niceforo l' esicasta", Rigo, Niceforo l' esicasta: Rigo A., Niceforo l' esicasta (XIII sec.), *Comunità di Bose* 1990, p.96–101.

Γρηγορίου Παλαμά, *Υπέρ των ιερών ψυχασόντων*, σ. 304.

Ιησού, με την τήρηση των θεϊκών εντολών, τη μετάνοια, τον καθαρισμό των παθών και της καρδιάς, οι ψυχαστές βίωναν τη θεωρία της θέωσης, ως δώρο της χάριτος του Θεού⁵⁵.

Σύμφωνα με την ψυχαστική παράδοση, η συνεχής καρδιακή προσευχή είναι η ζωντανή κοινωνία του ανθρώπου με τον Θεό, που ολοκληρώνεται δια των μυστηρίων της Εκκλησίας, καθώς ο Παλαμάς χαρακτηρίζει την Εκκλησία «κοινωνία της θεώσεως»⁵⁶, στην οποία ο άνθρωπος γίνεται μέτοχος του Τριαδικού Θεού και της χάριτός Του⁵⁷. Η θεολογικές βάσεις του Παλαμά είναι η εμπειρία της θείας παρουσίας, η θέα του Θεού και μετοχή των ακτίστων ενεργειών από τον άνθρωπο και ότι το φως και η δόξα της θείας Μεταμορφώσεως ήταν φανέρωση του ακτίστου θείου φωτός όπως το έζησαν οι Απόστολοι και οι άγιοι της Εκκλησίας.

Σύμφωνα με τον Παλαμά, η θεολογία συνδέεται με τη θέα του Θεού. Η θεωρία κατανοείται μέσω της πνευματικής έκστασης, κατά την οποία επιτυγχάνεται η προσωπική συνάντηση του ανθρώπου και η ένωση με τη θεία Χάρη, όταν ο άνθρωπος μέσω αυτής της έκστασης συναντά τον Θεό ξεπερνώντας τον εαυτό του και ο Θεός συναντά τον άνθρωπο⁵⁸.

Η Γνώση του Θεού είναι καθολική και υπαρξιακή. Η θέα του άκτιστου φωτός γίνεται «έν τῷ φωτί» και η θέα του άκτιστου, μεταβάλλει τις φυσικές αισθήσεις του ανθρώπου, σε μια κατάσταση που δίνεται ως πρόγευση της μελλοντικής Βασιλείας του Θεού⁵⁹.

Σύμφωνα με τη διδασκαλία του Παλαμά, η θέα του άκτιστου φωτός είναι η εμπειρία των Αγίων και των Αγγέλων, καθώς και των επιλεγμένων μαθητών στο όρος Θαβώρ⁶⁰. Αυτό το φως θα είναι με-

55. Μαντζαρίδη Γ., «Ορθόδοξος πνευματικότητα και θεολογία κατά Γρηγόριον τόν Παλαμά», *Ορθόδοξος Πνευματικότητα, Χριστιανισμός-Μαρξισμός*, εκδ. Σεμινάριον Θεολόγων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 30. Γρηγορίου Παλαμά, *Υπέρ των ιερών ψυχαζόντων*, σ. 269. Ware Κάλλιστος Επίσκοπος Διοκλείας, *Η δύναμη του ονόματος*, σ.37. Μαντζαρίδη Γ., *Παλαμικά*, σ. 234, 235, 241.

56. Γρηγορίου Παλαμά, *Επιστολή στον Βαρλαάμ*, σ. 330.

57. Μαντζαρίδη Γ., «Η πνευματική ζωή κατά τον άγιο Γρηγόριο Παλαμά», σ. 167.

58. Γρηγορίου Παλαμά, *Υπέρ των ιερών ψυχαζόντων*, σ. 1, 3, 42.

Μαντζαρίδη Γ., «Η πνευματική ζωή κατά τον άγιο Γρηγόριο Παλαμά», σ. 35.

Λουδοβίκου 1999: 242. Μαντζαρίδη Γ., *Παλαμικά*, σ. 175, 233.

59. Loudonikou 1999: 162. Ψαλμός 35,9).

60. Ware K., "God hidden and revealed: The apophatic way and the essence-energies distinction", *Eastern Churches Review*, Vol. 7, (1975), 130, 131.

θεκτό και ορατό στην αιώνια μελλοντική κατάσταση με τη συνεχιζόμενη αποκάλυψη της θεϊκής δόξας⁶¹. Η θεία του Θεού διαφέρει από την ανθρώπινη γνώση⁶², δεν αφορά τη θεϊκή ουσία, αλλά τη θεϊκή ενέργεια, η οποία είναι πραγματική και όχι συμβολική⁶³.

ε. Θεολογική τεκμηρίωση.

Η προσέγγιση του Παλαμά είναι σημαντική για τη θεολογία, καθώς ο παραδοσιακός κλασικός θεισμός στη Δύση τείνει να απομονώσει το θεϊκό και το υπερφυσικό από τον άνθρωπο⁶⁴.

Μέσω της Παλαμικής διάκρισης μεταξύ θείας ενέργειας και θείας ουσίας, η γνώση για τον Θεό είναι υπαρκτή, η γνώση όμως αυτή δεν αφορά τη θεία ουσία, αλλά είναι εφικτή με την ενεργητική μετοχή και την αποκάλυψη στον άνθρωπο μέσω των θείων ενεργειών⁶⁵. Ο Παλαμάς στα έργα του τοποθετείται ενάντια σε μια συμβολική ερμηνεία του «φωτός στο Θαβώρ»⁶⁶.

61. Μαντζαρίδη Γ., *Παλαμικά*, σ. 83. Spidlik, T., *Η πνευματικότητα του Ανατολικού Χριστιανισμού*, μτφρ. Β. Ψευτογκά, εκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 436–437. Fadi Georgi, *Η Ανάσταση και η Ζωή. Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά*, σ. 207. Γρηγορίου Παλαμά, *Υπέρ των ιερών ψυχαζόντων*, σ. 2, 15, 668, 669. Ματθ. 13,3. Ρωμ. 8,17. Tsami 1973: 36).

62. Ιερόθεου Βλάχου, Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς ως αγιορείτης*, σ. 72.

Fadi Georgi, *Η Ανάσταση και η Ζωή. Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά*, σ. 213.

Γρηγορίου Παλαμά, *Υπέρ των ιερών ψυχαζόντων*, σ. 426. Μαντζαρίδη Γ., *Παλαμικά*, σ. 233. Γρηγορίου Παλαμά, *Περί ψυχίας και προσευχής*, σ. 39, 53.

63. Μαντζαρίδη Γ., «Η πνευματική ζωή κατά τον άγιο Γρηγόριο Παλαμά», σ. 32. Γρηγορίου Παλαμά, *Υπέρ των ιερών ψυχαζόντων*, σ. 2, 3, 15.

64. Maloney, G., *A Theology of Uncreated Energies.*, Wisconsin: Marquette University, Milwaukee 1978, p. 7–19.

Hartshorne, C. and Reese, W. (Editors). *Philosophers Speak of God*. Chicago and London: University of Chicago 1953, p. 76–163.

65. Maloney, G., *A Theology of Uncreated Energies.*, p. 7–19. Kucharek, C., *The Sacramental Mysteries: A Byzantine approach*, ed. Alleluia Press, Allendale, N.J. 1976, p. 20–35. Cheng, J. *Energy and Environment: The spiritual-human-material nexus*, Lewiston, Edwin Mellen, New York 1992, p. 125–136.

66. Meyendorff, J., *A Study of Gregory Palamas*, p. 196.

Η θεία Ενέργεια δεν είναι ούτε υποκειμενική ούτε συμβολική φαντασία, αλλά ο ίδιος ο Θεός αποκαλύπτεται στον άνθρωπο με τη χάρη, τη δύναμη, την ενέργεια, τη λάμψη και τη Βασιλεία του⁶⁷.

Σύμφωνα με τον Γρηγόριο, η θεολογία περί των θείων ενεργειών είναι η πνευματική βάση για όλη την αληθινή μυστική εμπειρία⁶⁸. Στην υπεράσπιση αυτής της αντίληψης ενάντια στον αντι-ψυχαστικό ορθολογισμό, ο Παλαμάς παρείχε μια σταθερή βάση για έναν αυθεντικό χριστιανικό μυστικισμό⁶⁹, καθώς αυτό το Φως είναι πανομοιότυπο με το «Θαβώριο Φως» που είδαν οι μαθητές του Χριστού κατά τη Μεταμόρφωσή του στο Όρος Θαβώρ⁷⁰.

Αυτή η πραγματική εμπειρία του Ακτίστου Φωτός, της Ενέργειας, της Δύναμης και της Χάριτος του Θεού θεωρείται από τον ορθόδοξο μυστικό ψυχασμό το αποτέλεσμα της ένωσής μας ή της κοινωνίας του ανθρώπου με τον Θεό⁷¹.

Ο αρχικός στόχος των ψυχαστών είναι η θέωση, μέσω της ένωσής τους με τον Χριστό⁷². Το ουσιαστικό νόημα του ψυχασμού και του Παλαμισμού εκφράζεται πλήρως στις «Τριάδες» που θεωρείται το πιο σημαντικό από όλα τα έργα του⁷³.

Οι «Τριάδες» γράφτηκαν για να αντικρούσουν την προφορική διδασκαλία και τα γραπτά επιχειρήματα του Βαρλαάμ., με τίτλο «Υπέρ των ιερώς ψυχαζόντων» ή «Τριάδες, Υπέρ των ιερώς ψυχαζόντων». Αυτές οι εννέα πραγματείες δημοσιεύθηκαν σε τρεις ομάδες τριών βιβλίων το καθένα και συντέθηκαν από τον Παλαμά μεταξύ 1338 και 1341⁷⁴.

Η θεολογία του Παλαμά συνίσταται στη διάκριση μεταξύ της ουσίας και της ενέργειας του Θεού. Θεωρεί ότι ο υπερβατικός Θεός

67. Καμίρη Ιωάννη, *Τα δογματικά και συμβολικά μνημεία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, τόμ. Α', 2η έκδ., Αθήνα 1960, σ. 408.

68. Maloney, G., *A Theology of Uncreated Energies.*, p. 99.

69. Meyendorff, J., *St. Gregory Palamas and Orthodox Spirituality*, p. 119–175.

70. Hansbury, M. T., "Hesychasm", *Encyclopedic Dictionary of Religion*, Vol. F–N, 1979., 1660.

71. Καμίρη Ιωάννη, *Τα δογματικά και συμβολικά μνημεία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, σ. 408. Ware K., "God hidden and revealed: The apophatic way and the essence-energies distinction", *Eastern Churches Review*, Vol. 7, (1975), 130, 131. Meyendorff, J., *Gregory Palamas, The Triads.*, p. 37.

72. Meyendorff, J., *Gregory Palamas, The Triads.*, p. 8, 15. Μαντζαρίδη Γ., *Παλαμικά*, σ. 80–84.

73. Meyendorff, J., *Gregory Palamas, The Triads.*, p. 9.

74. Meyendorff, J., *Gregory Palamas, The Triads.*, p. 1.

παραμένει αιώνια άγνωστος κατά την ουσία Του, αλλά ταυτόχρονα κοινωνεί και ενώνεται με τον άνθρωπο προσωπικά μέσω των ακτίστων ενεργειών Του⁷⁵.

Όπως προαναφέρθηκε, η υπεράσπιση του ψυχασμού από τον Παλαμά είναι επίσης η υπεράσπιση της διάκρισης μεταξύ της ουσίας και της ενέργειας του Θεού. Η Σύνοδος του 1351 στην Κωνσταντινούπολη ήταν καθοριστική για την θεολογική τοποθέτηση του Παλαμά και των ψυχαστών που συνόψιζε τη διδασκαλία τους στα συγκεκριμένα σημεία⁷⁶.

Αρχικά, υπάρχει μια διάκριση μεταξύ της ουσίας του Θεού και των ενεργειών ή της ενέργειας του Θεού. Δεύτερον, η ενέργεια του Θεού δεν έχει δημιουργηθεί. Επίσης, ο όρος «θεότητα» μπορεί να κατανοηθεί όχι μόνο για την ουσία του Θεού αλλά και για τις ενέργειές Του, επίσης οι ενέργειες απορρέουν και είναι πρόοδοι της ουσίας. Ο άνθρωπος μπορεί να μετέχει στις ενέργειες του Θεού, αλλά όχι στην ουσία του Θεού.

Επίσης, το άκτιστο φως, που εμφανίστηκε στους Αποστόλους στο Όρος Θαβώρ κατά τη Μεταμόρφωση, θεάται κατά τη διάρκεια της προσευχής από τους αγίους, είναι αυτό που θα λάμπει επάνω και από τους δίκαιους κατά την ανάστασή τους την Έσχατη Ημέρα, είναι η εσχατολογική προσδοκία. Τις θείες ενέργειες μοιράζονται από κοινού και τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδας. Η Σύνοδος του 1351 δέχτηκε και βασίστηκε στην «Ομολογία Πίστεως» του Παλαμά, η οποία επικυρώθηκε επίσημα και υποβλήθηκε από αυτόν⁷⁷. Η «Ομολογία» του δείχνει ότι η διδασκαλία του για τη θεία ενέργεια είναι ουσιαστικά μια θεολογία της χάριτος: ο Θεός δεν αποκαλύπτει την ουσία του, αλλά αποκαλύπτεται δια της χάριτος που είναι κοινή χάρις, δύναμη και ενέργεια του Πατέρα, του Υιού και του Αγίου Πνεύματος⁷⁸.

75. Ιωαννίδη Νικολάου Αρχιμ., *Θεολογία και Γραμματεία από τον 9^ο αιώνα και εξής*, σσ. 40–55.

76. Καμίρη Ιωάννη, *Τα δογματικά και συμβολικά μνημεία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, σ. 385, 400. Ware K., “God hidden and revealed: The apophatic way and the essence–energies distinction”, *Eastern Churches Review*, Vol. 7, (1975), 129, 130.

77. Ιωαννίδη Νικολάου Αρχιμ., *Θεολογία και Γραμματεία από τον 9^ο αιώνα και εξής*, σσ. 40–55.

78. Αραμπατζής Χρήστος, *Θέματα Εκκλησιαστικής Γραμματολογίας και Πατερικής Ερμηνευτικής*, σ. 252. Ιωαννίδη Νικολάου Αρχιμ., *Θεολογία και Γραμματεία από τον 9^ο αιώνα και εξής*, σσ. 25–35.

στ. Επιπτώσεις και κληρονομιά της επιρροής του Αγίου Γρηγορίου Παλαμά

1. Αντίκτυπος και κληρονομιά τον 18ο αιώνα.

Ο Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς ήταν ο μεγάλος ψυχαστής και ο αρχικός υπερασπιστής του ψυχασμού του 14ου αιώνα. Ο ψυχασμός έγινε ένα ισχυρό πνευματικό κίνημα στην ύστερη εποχή του Βυζαντίου. Ο Γρηγόριος εξακολουθούσε να εμπνέει την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία, που δίδασκε την πνευματική τελειότητα, τη ζωή της προσευχής και της ψυχαστικής παράδοσης.

Η ψυχαστική παράδοση όπως σχηματίστηκε από τον Παλαμά συνδέεται με την πρακτική, την προσευχή, σε συνδυασμό με την θεολογία και τη λατρεία στη ζωή της Εκκλησίας. Τα θεολογικά κριτήρια των ψυχαστών της Ανατολής κατά τον 14ο και 15ο αιώνα, ενέπνευσαν τις επόμενες γενιές ως τον Νικόδημο τον Αγιορείτη και το κίνημα των «Κολλυβάδων»⁷⁹.

Ο Άγιος Νικόδημος γεννήθηκε στη Νάξο το 1779⁸⁰, ο Νικόλαος/Νικόδημος εγκαταβίωσε στο Άγιον Όρος το 1775, στην Ιερά Μονή Διονυσίου σε ηλικία 26 ετών ως δόκιμος. Εκεί είχε την ευκαιρία να μελετήσει τον Γρηγόριο Παλαμά και τους ψυχαστές⁸¹.

Ο Νικόδημος ήταν ψυχαστής και φωτισμένος θεολόγος. Η ψυχαστική του ζωή ήταν εμπνευσμένη από τον Παλαμά, όπως αντανακλάται στα έργα του, σε συνδυασμό τόσο με τη Βιβλική όσο και με την Πατερική θεολογία⁸². Όντας ο ίδιος «Κολλυβάς», ήθελε να προωθήσει συνάμα την πνευματική ζωή μέσω των ιερών μυστηρίων,

79. Τσάμπ Δημήτρης, «Ο Γρηγόριος Παλαμάς και η εποχή του», *Πρακτικά θεολογικού συνεδρίου Εις τιμή και μνήμην του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά*, (12 – 14 Νοεμβρίου 1984), σ. 86, 101.

80. Θεοκλίτου Διονυσιάτου, *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης, ο βίος και τα έργα του 1749–1809*, εκδ. Αστήρ, Αθήνα 2009, σ.38. Κρικώνη Χ., *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης. Βίος και συγγραφικόν έργον*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2001, σ. 19. Καραϊσαρίδη π. Κωνσταντίνου, *Ο άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης και το λειτουργικό του έργο*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1998. σ. 39. Bebis, G., *Nicodemos of the Holy Mountain, A Handbook of spiritual counsel*, ed. Paulist Press, New York 1989, p. 11.

81. Θεοκλίτου Διονυσιάτου, *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης*, σ. 63, 80. Κρικώνη Χ., *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης. Βίος και συγγραφικόν έργον*, σ. 20.

82. Ιωάννη Γαλάνη, «Ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης ως ερμηνευτής της Αγίας Γραφής», *Πρακτικά Α΄ επιστημονικού συνεδρίου, Άγιος Νικόδημος ο Άγιορείτης: Η ζωή και η διδασκαλία του*, τ. Α΄, εκδ. Ι. Κ. Όσιου Νικοδήμου, Γουμένισσα 2006, σ. 164,165. Bebis, G., *Nicodemos of the Holy Mountain, A Handbook of spiritual counsel*, p. 5, 6.

υποστηρίζοντας ότι αυτά πρέπει να επιστρέψουν στην παραδοσιακή πρώτη δόξα ως μέρος της λειτουργικής ζωής⁸³.

Πολλοί θεωρούν τον Νικόδημο ως συνεχιστή της ψυχαστικής παράδοσης, όπως εκφράστηκε τον 14ο αιώνα. Ο Παπουλίδης αναφέρει ότι ο Νικόδημος, ο Μακάριος Νοταράς και ο Αθανάσιος Πάριος, «πιστεύουν ότι η εν τη Εκκλησία αναγέννηση είναι δυνατόν να επιτευχθεί μόνον δια της πιστής τηρήσεως της Παραδόσεως και δια της αναβιώσεως του ψυχασμού, ενός ψυχασμού δυναμένου να επιτευχθεί εντός των πλαισίων της λειτουργικής ζωής»⁸⁴.

Η ψυχαστική πνευματική παράδοση του 14ου αιώνα έδωσε στους χριστιανούς την πνευματική δύναμη προκειμένου να ενδυναμώσουν την κληρονομιά του Γρηγορίου Παλαμά, ώστε να συνεχιστεί και τους επόμενους αιώνες. Η αναγέννηση του ψυχασμού μέσω της «Φιλοκαλίας» διαδόθηκε σε κάθε Ορθόδοξο που ζούσε υπό την οθωμανική κυριαρχία, ιδιαίτερα και με τις μεταφράσεις, στη Ρουμανία με τον Παίσιο Βελιτσκόφσκι και στον σλαβικό κόσμο με τον Θεοφάνη τον Έγκλειστο. Η πνευματική κληρονομιά του 14ου αιώνα συνέβαλε ουσιαστικά στη σωτηρία της πολιτιστικής συνείδησης των Ορθόδοξων κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κατοχής και των Σλάβων⁸⁵.

Ο Νικόδημος και το κίνημα των «Κολλυβάδων» θεωρούνται ως οι συνεχιστές του ψυχασμού όπως εκφράστηκε τον 14ο αιώνα. Ο Παλαμάς επηρέασε πολύ τον Νικόδημο και τους «Κολλυβάδες» για να σχηματίσουν την πνευματική κληρονομιά κατά την περίοδο της οθωμανικής κατοχής, με σημαντικά έργα, ερμηνευτικά, σχετικά με τους ιερούς κανόνες, ασκητικά, ηθικά, βίους Αγίων, απολογητικά, υμνολογικά και λειτουργικά⁸⁶.

Με αυτήν την έννοια, ο Νικόδημος και οι «Κολλυβάδες», σχετικά με την πνευματική καλλιέργεια, τονίζουν τη σημασία της μελέτης των ψυχαστικών κεμένων και της διδασκαλίας τους, όπως αποτυπώθηκε από τους ψυχαστές πατέρες του 14ου αιώνα. Μετά την

83. Γκίκα π. Αθανασίου, «Η μετάνοια κατά τον Άγιο Νικόδημο τον Αγιορείτη», *Πρακτικά Α' επιστημονικού συνεδρίου, Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης*, εκδ. Ι. Κ. Όσιου Νικοδήμου, Γουμένισσα τ. Β', 2006. σ. 71.

84. Gkrekas, A., *Hesychastic spirituality in the 18th century. study on the work of st Nicodemos Agiorites*, p. 20.

85. Κρικώνη Χ., *Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης. Βίος και συγγραφικόν έργον*, σ. 15.

86. Gkrekas, A., *Hesychastic spirituality in the 18th century. study on the work of st Nicodemos Agiorites*, p. 22.

πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453, ο μοναχισμός διατήρησε τη ζωτική πνευματική παράδοση για τη διατήρηση της Ορθόδοξης αυτόσυνηδεισίας, και ανέκαμψε με το κίνημα των «Κολλυβάδων» και του «Φιλοκαλισμού».

2. Αντίκτυπος και κληρονομιά τον 20ο αιώνα.

Η διδασκαλία του Παλαμά, σχετικά με την διάκριση ανάμεσα στην ουσία και τις θείες ενέργειες και την μετοχή των ακτίστων ενεργειών από τον άνθρωπο είχε μεγάλη συμβολή στην διαμόρφωση της ορθόδοξης θεολογίας. Επιπλέον, οι Σύνοδοι από τα 1341, 1347, 1351 και 1368 έχουν μεγάλη αξία στην Ορθόδοξη συνείδηση.

Στη Δύση, η διάδοση της θεολογίας του Γρηγορίου Παλαμά, έγινε κυρίως κατά το 1865, όταν ο Ρωμαιοκαθολικός ιερέας Jacques-Paul Migne δημοσίευσε το έργο του Παλαμά, στους τόμους 150–151 της σειράς *Patrologia Graeca*. Επίσης, μεταξύ των Ορθοδόξων μια αναβίωση άρχισε να λαμβάνει χώρα στις αρχές του 1900, κυρίως μεταξύ Ελλήνων, Ρώσων και Ρουμάνων Ορθοδόξων, καθώς θεώρησαν τον Παλαμισμό ως μια αυθεντική έκφραση της Ορθόδοξης παράδοσης⁸⁷.

Αργότερα στη Δύση ο Παλαμάς έλαβε τη δέουσα προσοχή. Για παράδειγμα στον πρόλογο της αγγλικής έκδοσης των «Τριάδων», ο Yaroslav Pelikan θεωρεί ότι η αποκατάσταση του Γρηγορίου Παλαμά στη Δυτική Εκκλησία κατά τον εικοστό αιώνα είναι ένα αξιοσημείωτο γεγονός στην ιστορία της έρευνας και η συμπερίληψη ενός τόμου Παλαμά σε μια σειρά με τίτλο «Κλασικά της Δυτικής Πνευματικότητας» είναι ένα αξιοσημείωτο σύμβολο αυτής της αποκατάστασης⁸⁸.

Όσον αφορά τις μακροπρόθεσμες συνέπειες, τον αντίκτυπο και την κληρονομιά από τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, στον Ανατολικό Χριστιανισμό, ο Παλαμάς, ο Νικόδημος και οι «Κολλυβάδες» έχουν αναγνωρισθεί ως οι φωτεινοί φάροι στην ιστορία της ορθόδοξης γραμματείας και ξεκίνησε μια βαθύτερη έρευνα⁸⁹.

87. Fahey, M. and Meyendorff, J., *Trinitarian Theology East and West: St. Thomas Aquinas and St. Gregory Palamas*, Holy Cross, Brookline MA 1977, p. 26, 27.

88. Gregori Palamas, *The triads (Hyper tōn hierōs hesychazontōn)*, Paulist Press, New Jersey 1983 p.XI.

89. (Καρπαθίου 1935, Χρήστου 1991: 322–325)

Τον εικοστό αιώνα, η ορθόδοξη θεολογία ανέδειξε τον πνευματικό πλούτο της ψυχαστικής πνευματικότητας με μεταφράσεις στα αγγλικά, γαλλικά, ολλανδικά. Το ενδιαφέρον αναζωπυρώθηκε και περί τα μέσα του 20ού αιώνα, μέσω του επιστημονικού έργου του π. Dumitru Stăniloae, του John Meyendorff, του Παναγιώτη Χρήστου και του Γεωργίου Μαντζαρίδη.

Με τις κινήσεις αυτές ο θεολογικός διάλογος αναδιαμορφώθηκε τον 20ο αιώνα με χαρακτηριστικά παραδείγματα τον Νικόλαο Μαστούκα στην Ελλάδα, τον Vladimir Lossky στη Ρωσική Διασπορά, τον όσιο Ιουστίνο Πόποβιτς στη Σερβία και τον π. Dumitru Stăniloae στη Ρουμανία.

Η ρήξη μεταξύ του παραδοσιακού μυστικού ψυχασμού του Παλαμά και της ελληνιστικής σχολαστικιστικής σκέψης του Βαλαάμ, συνεχίζεται μέχρι σήμερα μεταξύ των νεο-παραδοσιακών υπερασπιστών του ανατολικού Ορθόδοξου ψυχαστικού Παλαμισμού και του σύγχρονου διανοητικού αντι-ψυχαστικού αντι-Παλαμισμού.

Οι υπερασπιστές του Παλαμισμού εκπροσωπούνται από τον Basil Krivocheine, τον Vladimir Lossky, τον John Meyendorff, τον Kallistos Ware, τον André de Halleux, τον Georges Barrois, τον Γεώργιο Μαντζαρίδη⁹⁰. Μεταξύ 1959 και 1972, δημοσιεύτηκε ένας μεγάλος αριθμός έργων στις μελέτες του Παλαμισμού⁹¹. Πρόσφατα η ψυχαστική πνευματικότητα ενέπνευσε την προσωπική και κοινωνική ασκητική ζωή στο Άγιο Όρος, και εκτός αυτού.

Ο μυστιστικός ψυχασμός του Παλαμά προσφέρει στον Χριστιανισμό μια βαθιά μυστική εμπειρία του θείου, εμπνέοντας τους πιστούς να επιτύχουν μια βαθύτερη προσωπική σχέση με τον Θεό μέσω της χάρις Του⁹².

90. Barrois, G., "Palamism revisited", *St. Vladimir's Theological Quarterly*, Vol. 19, (1975), 212.

91. Stiernon, D., *Bulletin sur le Palamisme*, REB, Revue des études byzantines, Paris 1972, p. 231-237.

92. LaCugna, C. M., *God for Us: The Trinity and Christian life*, Harper Collins, New York 1992, p. 191.

Συμπέρασμα

Ο Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης θεωρείται ένας από τους μεγαλύτερους θεολόγους και εκκλησιαστικές προσωπικότητες του 14ου αιώνα με αδιάκοπη επιρροή έως σήμερα. Ακολουθούσε στην πράξη και επικαιροποιεί με τη διδασκαλία του την ανατολική ψυχαστική παράδοση που ασκείται από τον τέταρτο αιώνα.

Ο Παλαμάς ήρθε σε ρήξη με τη διαμορφούμενη δυτική χριστιανικής σχολαστικιστική παράδοση. Το έργο του Παλαμά απαντά στον Βαρλαάμ, στον Ακίνδυνο και στον Γρηγορά υπερασπιζόμενο την ψυχαστική πνευματικότητα και θεολογία.

Η συμβολή του Παλαμά αφορά μια ολοκληρωμένη προσέγγιση σχετικά με την ψυχαστική παράδοση και επιπλέον την πτυχή της θεολογικής και δογματικής τεκμηρίωσης της ψυχαστικής πνευματικότητας.

Ο Παλαμάς ανάδειξε τη διάκριση μεταξύ της ουσίας και της ενέργειας του Θεού. Επιπλέον, αναφέρθηκε εκτεταμένα στον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος μετέχει των ακτίστων ενεργειών του Θεού, ιδιαίτερα δε κατά το γεγονός της ένωσής του με τον Θεό. Αποτύπωσε και ερμήνευσε το πραγματικό βιωματικό γεγονός της θείας εμπειρίας, της θέωσης με την αίσθηση της ολότητας του ανθρώπινου προσώπου και την θέα του Θεού μέσω της μετοχής των ακτίστων ενεργειών.

Ο αντίκτυπος της πνευματικής κληρονομιάς του Παλαμά είχε μακροπρόθεσμες συνέπειες και προέκυψε μέσω του πνευματικού κινήματος των «Κολλυβάδων» και του Νικοδήμου τον 17ο και 18ο αιώνα. Επίσης συνέβαλε στην αναγέννηση της μελέτης και της έρευνας της «Εποχής των Πατέρων» ή «της παράδοσης των Πατέρων» τον 20ο αιώνα.

Συμπερασματικά, η παρουσία του Παλαμά στη θεολογική σκέψη είναι συνεχής και προέρχεται από τη διδασκαλία του που αποτυπώνεται στα έργα του. Τα έργα του εμπνέουν τους πιστούς και ερευνητές καθώς συμβάλλουν στη συνεχή κατανόηση της ανατολικής ορθόδοξης παράδοσης και αναδεικνύουν τις σωτηριολογικές συνέπειες του θείου βιώματος.

Η συμβολή του Μητροπολίτου Ελβετίας Δαμασκηνού στη μαρτυρία της Ορθοδοξίας στο δυτικό κόσμο και την καλλιέργεια της πανορθόδοξης ενότητας

Πρωτ. Βασίλειος Ι. Καλλιακμάνης
Καθηγητής Τμήματος Θεολογίας
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

*«Η αλήθεια δέν προδίδεται όταν ένσαρκούται
εις κάθε ιστορικήν έποχήν. Προδίδεται όταν συντηρεΐται
ώς εις μουσεΐον, εκ φόβου μή μολυνθῆ από τίν Ιστορίαν».*
(Μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου)

Α΄

Η περιοχή του σημερινού Δήμου Θέρμου έχει το προνόμιο να φημίζεται για σπουδαίους άνδρες που διακρίθηκαν σε διάφορους τομείς της κοινωνικής και εκκλησιαστικής ζωής. Εκτός από το μεγάλο Διδάχο Άγιο Κοσμά τον Αιτωλό, τον αδελφό του όσιο Χρυσανθο και τον άγιο Ευγένιο τον Αιτωλό, πρόσφατα κόσμησε το Αγιολόγιο της Ορθοδόξου Εκκλησίας ο Επίσκοπος Εδέσσης Καλλίνικος ο Αιτωλός, «όστις όσιότητι μέν καί αγιότητι βίου διακριθείς καί τύπον καί ύπογραμμόν άρετῆς καί έγκρατείας καί αγαθοεργίας έαυτόν παραστήσας»¹, τιμάται πλέον ως άγιος της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Οι άγιοι βρίσκονται στην κορυφή της κλίμακας εκείνων που διαφημίζουν την περιοχή του Θέρμου, ενώ παράλληλα επιφορτίζουν τις νεότερες γενιές με μεγάλες ευθύνες.

1. «Πρῶξις κατατάξεως εις τό Άγιολόγιον τῆς Όρθοδόξου Έκκλησίας τοῦ Μητροπολίτου Έδέσσης και Πέλλης Καλλινίκου (1919–1984)», *Τεραΐ Άκολουθίαι καί θαύματα τοῦ έν Αγί-οις πατρός ἡμῶν Καλλινίκου Έπισκόπου Έδέσσης*, έκδ. Ι.Μ. Έδέσσης, Πέλλης καί Άλμω-πίας, Έδεσσα 2021, σ. 9.

Β΄

Μετά τους αγίους, ο τόπος της Αιτωλίας ανέδειξε και άλλες προσωπικότητες που πρόσφεραν μεγάλες υπηρεσίες στην Εκκλησία και το Γένος, αναλαμβάνοντας διάφορα αξιώματα σε σημαντικές θέσεις και διακονώντας το λαό του Θεού. Ο μακαριστός Μητροπολίτης Ελβετίας Δαμασκηνός Παπανδρέου (πρώην Τρανουπόλεως και μετέπειτα Αδριανουπόλεως), ο οποίος γεννήθηκε στη Χρυσοβίτσα του Δήμου Θέρμου το 1936 και κοιμήθηκε στη Γενεύη το 2011, ήταν ένας από αυτούς.

Στο πλαίσιο της παρούσης συμβολής είναι δύσκολο να αποτυπωθεί σύνολο το εκκλησιαστικό, θεολογικό, επιστημονικό, ποιμαντικό και κοινωνικό έργο του Μητροπολίτου Δαμασκηνού, αφού διακόνησε την Εκκλησία όχι μόνο ως Μητροπολίτης Ελβετίας, αλλά και ως Προϊστάμενος του Ορθοδόξου Κέντρου στο Σαμπεζύ, ως επικεφαλής της Γραμματείας για την προπαρασκευή της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου, ως Ιδρυτής του Ινστιτούτου Μεταπτυχιακών Σπουδών Ορθοδόξου Θεολογίας αλλά και ως καθηγητής². Ακροθιγώς μόνο θα παρουσιαστούν ορισμένες πλευρές αυτού του έργου, που συνδέονται με τη μαρτυρία της Ορθοδοξίας στο σύγχρονο κόσμο και την Πανορθόδοξη ενότητα, η οποία στις μέρες μας είναι εύθραυστη και δοκιμάζεται.

Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο Δήμο Θέρμου και ιδιαίτερα στον αξιότιμο Δήμαρχο κ. Σπ. Κωνσταντάρη για την ευγενή πρωτοβουλία να τιμηθεί ο συντοπίτης μας Μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου. Ευχαριστώ επίσης για την τιμητική πρόσκληση να συντάξω σύντομο κείμενο στον υπό έκδοση Τόμο.

Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός υπήρξε δυναμική προσωπικότητα με διεθνή ακτινοβολία και ανέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα κυρίως στο Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Σαμπεζύ της Γενεύης. Ακολουθώντας την ποιμαντική δραστηριότητα του Οικουμενικού Πατριαρχείου για την ενίσχυση των διορθοδόξων και διαχριστιανικών σχέσεων, καθώς και τη συνεννόηση των διαφόρων τοπικών ορθοδόξων εκκλησιών, συνέβαλε σημαντικά στη μαρτυρία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο δυτικό κόσμο. Καταρχήν ήρθε σε

2. Βλ. για το πολύπλευρο έργο του Μητροπολίτου Ελβετίας Δαμασκηνού στη δίγλωσση μελέτη της Maria Brun, *Damaskinos Papandreou Erster Metropolit des Schweiz 1969–2003, Δαμασκηνός Παπανδρέου πρώτος Μητροπολίτης Ελβετίας 1969–2003*, Athen – Αθήνα 2011.

επαφή με τους Προτεστάντες που αποτελούν την πλειοψηφία στην περιοχή της Γενεύης, έδρας της Μητροπόλεως Ελβετίας, και συζητήσαν για ποιμαντικά προβλήματα, όπως οι μικτοί γάμοι, η θρησκευτική κατήχηση, η διατήρηση της ομολογιακής και πολιτιστικής ταυτότητας των μειονοτήτων κ.α. Οι επαφές και ο διάλογος σε τοπικό επίπεδο οδήγησε την Ομοσπονδία των Προτεσταντών να εκδώσει κείμενο προς τα μέλη της, όπου επισημαίνεται ότι οι ορθόδοξες κοινότητες «δέν είναι ανατολικές θρησκευτικές αίρέσεις ούτε έξωτικές ή φολκλορικές ομάδες ανθρώπων, αλλά αποτελούν τμήμα της κατά Άνατολάς χριστιανικής εκκλησίας, της οποίας η σεβασμία παράδοση... και η πλούσια πνευματική κληρονομιά είναι αξιόλογες»³. Η παραδοχή αυτή και η προτροπή στους Προτεστάντες χριστιανούς της Ελβετίας να τιμούν τους ορθοδόξους που αποτελούν μια μικρή μειονότητα που αποτελείται από 25.000 περίπου μέλη σε μία χώρα 8.600.000 Ρωμαιοκαθολικών και Προτεσταντών, οφείλεται και στη δράση και ακτινοβολία του εμπνέοντος το σεβασμό Δαμασκηνού.

Ο μακαριστός Μητροπολίτης θεωρούσε, ότι οι θεολογικοί διάλογοι με τις άλλες χριστιανικές ομολογίες διεξάγονται «κατ' οικονομίαν» και προϋποθέτουν διάκριση, ώστε να μην υπάρχει παρέκκλιση από τα ορθόδοξα κριτήρια. Μεταξύ των άλλων έγραφε: «Εἰς τόν καθ' ὅλον ἱστορικό βίον αὐτῆς ἡ Ὁρθοδοξία διαλέγεται μετά τῶν ἀλλοθρήσκων, μετά τῶν αἰρετικῶν, μετά τῶν σχισματικῶν καί μετά τῶν πιστῶν αὐτῆς, προβάλλουσα τήν ὀρθήν πίστιν καί παράδοσιν ὡς τήν μόνην βεβαίαν καί ἀσφαλῆ ὁδόν διά τήν αὐθεντικήν καί λυτρωτικήν βίωσιν τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος. Ὁλόκληρος σχεδόν ἡ συνοδική καί ἡ πατερική γραμματεία εἶναι ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει εἷς συνεχῆς διάλογος μετά τῶν αἰρετικῶν, μετά τῶν σχισματικῶν καί μετά τῶν κλονιζομένων πιστῶν διά τήν μεταστροφήν καί τήν ἐνίσχυσιν αὐτῶν εἰς τήν ὀρθήν πίστιν»⁴.

Εἶναι γνωστό, ὅτι κατά το διάστημα των τελευταίων δεκαετιῶν διεξάγονται θεολογικοί διάλογοι ανάμεσα στους Χριστιανούς των διαφόρων ομολογιῶν. Στους διαλόγους αυτούς λαμβάνει μέρος και η Ορθόδοξη Εκκλησία. Η συμμετοχή της σε αυτούς κρίθηκε αναγκαία στο πλαίσιο της ποιμαντικής της μέριμνας για τούς παρακάτω κυρίως λόγους. Πρώτον, για να αντιμετωπισθεί από κοινού με τις άλλες

3. «Αι σχέσεις Ορθοδόξων – Προτεσταντών στην Ελβετία. Σχετική δήλωση της Ομοσπονδίας των Προτεσταντικών εκκλησιῶν της Ελβετίας», περ. *Επίσκεψις*, 350, 1.2.1986, σ. 10.

4. Μητροπολίτου Ελβετίας Δαμασκηνού, *Θεολογικοί Διάλογοι, Μιά Ὁρθόδοξη Προοπτική*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 51.

χριστιανικές ομολογίες της Δύσεως η σύγχρονη αθεϊστική προπαγάνδα, «χωρίς την υπέρβαση η την καταπάτησιν των εκκλησιαστικών ορίων, “ἅ ἔθεντο οἱ πατέρες ἡμῶν”»⁵. Δεύτερον, για να δοθεί η οικουμενική μαρτυρία της και να προβληθεί η ορθόδοξη αγιοπνευματική, αποστολική και πατερική παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Τρίτον, για να αποδυναμωθούν οι διάφορες προσπλυτιστικές προσπάθειες των ετεροδόξων σε βάρος της Ορθοδοξίας. Και τέταρτον, για να δοθεί απάντηση στα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα, είτε σε θεωρητικό επίπεδο, με κείμενα, θέσεις και διακηρύξεις· είτε σε πρακτικό επίπεδο, με την αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας σε διάφορα μέρη του κόσμου.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία ανέλαβε από τις αρχές του εικοστού αιώνα την πρωτοβουλία για τη διεξαγωγή διαχριστιανικών διαλόγων, ενώ από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 διεξάγει σε παγκόσμιο επίπεδο επίσημους διμερείς θεολογικούς διαλόγους με τις χριστιανικές ομολογίες της Ανατολής και της Δύσεως. Στο έργο αυτό επιδόθηκε με την πεποίθηση ότι δίδει τη δυναμική μαρτυρία της ορθόδοξου πίστεως και γνωστοποιεί τους πνευματικούς της θησαυρούς προς αυτούς που βρίσκονται έξω από τα κανονικά όρια της.

Αλλά για να υπάρχει ασφαλής για την ορθόδοξη πίστη θεολογικός διάλογος, χρειάζεται καταρχήν ενότητα και συμφωνία των κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών και ανάλογη ορθόδοξη αυτοσυνηδυσία. Διότι είναι ευρύτερα γνωστό, ότι με το καθεστώς των Αυτοκέφαλων και Αυτόνομων εθνικών ορθοδόξων Εκκλησιών που αναγνωρίστηκαν κυρίως κατά τον 19ο και 20ό αιώνα υπάρχει κάποια διαφοροποίηση σε εξωτερικό τουλάχιστον επίπεδο με τη μορφή εθνικών εκκλησιών. Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός γράφει, ότι «ὁ θεσμός τῆς αὐτοκεφαλίας, ὁ ὁποῖος ἀπέρρε ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησιολογία γιὰ τὴν κανονικὴ λειτουργία τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν, ἀποφιλώθηκε ἀπὸ τὸ αὐθεντικὸ κανονικὸ του περιεχόμενου γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν κρατικὴ ἐπιλογή τῆς μονοσήμενης ἐθνικῆς ἐσωστρέφειας ἢ νὰ ἐξουδετερώσῃ τὴν ὅποιανδήποτε ὑπερόρια ἐκκλησιαστικὴ ἐπιρροή στὴ λειτουργία τοῦ κράτους»⁶. Το πρόβλημα ήταν εντονότερο στα πρώην αθεϊστικά καθεστώτα της Ανατολικής Ευρώπης, όπου η χριστιανική πίστη βρισκόταν σε διωγμό και οι τοπικές Ορθόδοξες Εκκλησίες απέκτησαν κάποια περιορισμένη νομική κατοχύρωση της

5. *Ο.π.*, σ. 43.

6. Δαμασκηνός Παπανδρέου (Μητροπολίτης Ελβετίας), *Λόγος διαλόγου, Η Ορθόδοξη ενώπιον τῆς τρίτης χιλιετίας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1997, σ. 19–20.

θρησκευτικής τους ελευθερίας μόλις το Νοέμβριο του 1990. Προηγήθηκε η κύρωση σχετικού νόμου στην πρώην Σοβιετική Ένωση και μετά τούς Ρώσους ανέκτησαν θρησκευτικές ελευθερίες οι Σέρβοι, Ρουμάνοι, Βούλγαροι, Γεωργιανοί, Πολωνοί και Τσεχοσλοβάκοι.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο στο πλαίσιο της ποιμαντικής ευθύνης του με τη Μεγάλη Σύνοδο του 1872 αποδοκίμασε τον εθνοφυλετισμό, και ενδιαφέρθηκε για την ανάδειξη του Συνοδικού Θεσμού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία, τονίζει ο μακαριστός Μητροπολίτης Δαμασκηνός, «διεφύλαξεν τόν αὐστηρῶς συνοδικόν χαρακτήρα εἰς τήν καθ' ὅλου ὀργάνωσιν καί λειτουργίαν αὐτῆς ἐν τῷ κόσμῳ, διότι παρέμεινε προσπλωμένη εἰς τήν εὐχαριστιοκεντρικήν ἐκκλησιολογίαν περί τῆς ταυτότητος τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας καί περί τῆς πραγματώσεως ὑπ' αὐτῆς ἐν τόπῳ καί χρόνῳ τῆς μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καί ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας»⁷. Οπότε, από τη λατρευτική εμπειρία πηγάζει και η ορθόδοξη αυτοσυνειδησία. Η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν αισθάνεται ότι είναι μια ομολογία ανάμεσα σε πολλές άλλες. Γι' αυτό και δε δέχεται τις αντιλήψεις περί αοράτου ιδανικής εκκλησίας και τις θεωρίες της περιεκτικότητας και των κλάδων, πού έχουν προτεσταντική προέλευση⁸. Η Ορθόδοξη Εκκλησία θεωρεί ότι είναι η Εκκλησία των Αποστόλων, των Πατέρων και των Οικουμενικών Συνόδων, που διαφυλάσσει την αλήθεια και την ενότητα της πίστεως. Οι ορθόδοξοι, αν και συμμετείχαν στους πολυμερείς θεολογικούς διαλόγους, διατηρούσαν την ίδια αυτοσυνειδησία, την οποία εξέφραζαν και σε άλλες ευκαιρίες.

Αυτή την τακτική ακολουθούσε και ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός, έστω κι αν ορισμένοι στον ελλαδικό χώρο κρίνοντας εκ του ασφαλούς, τον κατηγορούσαν ότι πρόδιδε την ορθόδοξη πίστη, επειδή διαλέγονταν με τούς ετεροδόξους. Να σημειωθεί επίσης, ότι στους θεολογικούς διαλόγους στους οποίους συμμετείχε, στηριζόταν με ακρίβεια στις Πανορθόδοξες αποφάσεις χωρίς να τις υπερβαίνει⁹.

Είναι χαρακτηριστικά όσα συμπερασματικά αναφέρει σε σχετική μελέτη: «Εἶναι λοιπόν εὐνόητον ὅτι ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, ταυτίζουσα τά κανονικά ὄρια αὐτῆς πρὸς τά ὄρια τῆς μιᾶς, ἁγίας,

7. Μητροπολίτου Ελβετίας Δαμασκηνού, *Πρὸς τὴν Ἁγίαν καὶ Μεγάλην Σύνοδον, Προβλήματα καὶ προοπτικά*, εκδ. Ἐκκλησιαστικόν Ἐπιστημονικόν Ἰδρυμα Ἰωάννου καὶ Ἐριέτης Γρηγοριάδου, Ἀθῆναι 1990, σ. 6.

8. Μητροπολίτου Ελβετίας Δαμασκηνού, *Θεολογικοί Διάλογοι, Μιά Ὁρθόδοξη Προοπτική*, σ. 115–117.

9. Δαμασκηνός Παπανδρέου (Μητροπολίτης Ελβετίας), *Λόγος διαλόγου*, σ. 244 κ.έ.

καθολικῆς καί ἀποστολικῆς ἐκκλησίας, δέν ἀποδέχεται τήν διδασκαλίαν περί τῆς κατ' εὐθείαν ὑπό τοῦ Κυρίου *παροχῆς τῆς θείας χάριτος* καί εἰς τούς ἐκτός τῶν κανονικῶν ὁρίων εὐρισκομένους αἰρετικούς ἢ σχισματικούς. Ἐμμένει σταθερῶς εἰς τήν πατερικήν παράδοσιν ὅτι *ἡ παροχή τῆς θείας χάριτος ἐνεργεῖται* ὑπό τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐν μόνῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐκείνῃ, ἥτις πραγματώνει τό αὐθεντικόν ἐν σῶμα Χριστοῦ εἰς τήν ἱστορίαν τῆς σωτηρίας, διό καί ἀφ' ἑνός μένει ἀμετακίνητος εἰς τήν ἀρχήν ὅτι *extra ecclesiam nulla salus*, ἀφ' ἑτέρου δέ ἀπορρίπτει τό κῦρος τῶν ἐκτός αὐτῆς τελουμένων μυστηρίων, θεωροῦσα ταῦτα ὄχι μόνον ἀνενεργά ἀλλά καί ἄκυρα»¹⁰.

Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός πίστευε στο Συνοδικό θεσμό της Ορθόδοξης Εκκλησίας κι ὄχι στις ιδιωτικές και μεμονωμένες θεολογικές απόψεις. Αυτές ὅσο σοφές κι αν εἶναι, δοκιμάζονται ως προς την εγκυρότητά τους εν Συνόδῳ. Ο χαρακτήρας της Εκκλησίας εἶναι Συνοδικός και χρειάζεται φροντίδα σε κάθε εποχή, «σπουδάζοντες τηρεῖν τήν ἐνότητα τοῦ Πνεύματος ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης. Ἐν σῶμα καί ἐν πνεῦμα... Εἷς Κύριος, μία πίστις, ἐν βάπτισμα, εἷς Θεός καί πατήρ πάντων, ὁ ἐπί πάντων, καί διά πάντων καί ἐν πᾶσιν ἡμῖν»¹¹, ὅπως διδάσκει ο Ἀπόστολος Παῦλος.

Ἡ ἀποστολική αὐτή διδασκαλία ἀποτελέσῃε τήν βάση γιά τήν ἐνότητα τῆς Εκκλησίας διά μέσου τῶν αἰῶνων. Ἐδώ χρειάζεται να ἐπισημανθεῖ το ἐντελῶς διαφοροτικό κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο τῆς ἐποχῆς μας σε σύγκριση με παλαιότερες ἐποχές. Ἐπειδή ἡ σύγχρονη κοινωρία εἶναι ἀνοικτή καί παγκοσμιοποιημένη, ἐκτός ἀπό τήν εἰκόνα πού ἔχουμε ως Ορθόδοξοι χριστιανοί γιά τον εαυτό μας, ἔχει σημασία πῶς μας βλέπουν καί οἱ ἄλλοι, ὁ ἐξῶ κόσμος. Γιά τους χριστιανούς τῆς Δύσεως «οἱ Ὀρθόδοξοι Χριστιανοί εἶναι διασπασμένοι σέ πολλές ἐθνικές Ἐκκλησίες χωρίς ἐσωτερική ἐνότητα». Γι' αὐτό καί στα κείμενά τους προτιμοῦν να χρησιμοποιοῦν τον ὄρο «Ορθόδοξες Εκκλησίες» κι ὄχι Ορθόδοξη Εκκλησία. Διπλαδί, ἔχουν τήν εἰκόνα πού ἔχουμε ἐμεῖς γιά τους λεγόμενους Παλαιομερολογίτες ἢ τις παραφυάδες τῶν Προτεσταντῶν. Σε αὐτή τήν ἀντίληψη ἀπαντά καί ἐπιμένει το Οικουμενικό Πατριαρχεῖο καί χάρη στη συνηγορία καί τῶν ἄλλων Ορθοδόξων Ἀυτοκεφάλων Εκκλησιῶν τα τελευταία χρόνια σε ὅλα τα διεθνή βήματα, ἀρχισε να χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος «Ορθόδοξος Εκκλησία».

10. Μητροπολίτου Ἑλβετίας Δαμασκηνού, *Θεολογικοί Διάλογοι, Μιά Ὀρθόδοξη Προοπτική*, σ. 117.

11. *Ἐφ. 4*, 3-6.

Γ΄

Μεγάλη ήταν η συμβολή του Μητροπολίτου Δαμασκηνού στη μεταστροφή αυτή κυρίως στο πλαίσιο της προετοιμασίας της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Ως επικεφαλής της Γραμματείας της Συνόδου συντόνιζε το έργο των προπαρασκευαστικών διορθοδόξων διασκέψεων, ενημερώνοντας τους εκπροσώπους των κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών για τα προς συζήτηση θέματα και συνέβαλε στην ακριβή καταγραφή και δημοσίευση των ομοφώνων αποφάσεων¹². Σύμφωνα με τον Κανονισμό λειτουργίας των Προσυνοδικών Πανορθοδόξων Διασκέψεων, πού χρειάστηκε πολύς κόπος για να καταρτιστεί, «ὁ Γραμματεὺς ἔχει τὴν εὐθύνην τῆς παρουσιάσεως τῶν εἰσηγήσεων τῆς Διορθοδόξου Προπαρασκευαστικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τῶν Προσυνοδικῶν καὶ γενικῶς τῶν φακέλλων τῶν θεμάτων, τῆς τηρήσεως τῶν Πρακτικῶν τῶν ἐργασιῶν τῶν διασκέψεων καὶ τῆς καθ' οἰονδήποτε τρόπον ἐπικουρίας τοῦ ἔργου τῆς Ὀλομελείας καὶ τῶν Ἐπιτροπῶν»¹³.

Παράλληλα, ως απεσταλμένος του Οικουμενικού Πατριαρχείου, περιόδευσε το 1985 σε όλες τις τοπικές Ορθόδοξες Εκκλησίες με σκοπό την αποσαφήνιση των απόψεών τους τόσο για τη διαδικασία όσο και την ουσία των θεμάτων που εισήχθησαν για συζήτηση στις Πανορθόδοξες Προσυνοδικές Διασκέψεις. Η αποστολή αυτή ήταν λίαν επιτυχής και αυτό φαίνεται από τις σχετικές αναφορές του Προέδρου της Διορθοδόξου Προπαρασκευαστικής Επιτροπής, Μητροπολίτου Μύρων Χρυσοστόμου¹⁴, αλλά και τις εργασίες των Πανορθοδόξων Διασκέψεων. Ανάλογες επισκέψεις στις έδρες των Αυτοκεφάλων Εκκλησιών έγιναν και σε άλλες περιπτώσεις και χάρη στην οξυδέρκεια και την ικανότητά του ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός συνέβαλε στην άμβλυνση των αντιθέσεων και την ενότητα της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος που έγινε στην Κρήτη το 2016 είχε πίσω της ιστορία και κόπους δεκαετιών. Σε όλες τις Προσυνοδικές Διασκέψεις μετείχαν αντιπροσωπείες όλων των Αυτοκεφάλων Ορθοδόξων Εκκλησιών και ο ρόλος του Μητροπολίτου Δαμασκηνού ήταν κομβικός τόσο ως προς την υποδοχή και τη φιλοξενία των συμ-

12. Βλ. περισσότερα Μητροπολίτου Ελβετίας Δαμασκηνού, *Πρός τὴν Ἁγίαν καὶ Μεγάλην Σύνοδον, Προβλήματα καὶ προοπτικά*, σ. 19 κ.ε., 24 κ.ε., 33 κ.ε.

13. Ὁ.π., σ. 51.

14. Βλ. περ. *Επίσκεψις*, 351, 25.2.1986, σ. 4.

μετεχόντων στο Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Σαμπεζύ όσο και στη σύνταξη των τελικών κειμένων και των ομόφωνων αποφάσεων. Το γεγονός ότι ορισμένες Αυτοκέφαλες τοπικές Εκκλησίες δεν έλαβαν μέρος στις τελικές εργασίες της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου στην Κρήτη, ακυρώνοντας την παρουσία τους την τελευταία στιγμή, δεν σημαίνει στην ουσία ότι απείχαν από αυτή. Με τους εκπροσώπους τους είχαν συνδιαμορφώσει τη θεματολογία και τα προς συζήτηση κείμενα στις Προσυνοδικές Συνδιασκέψεις και είχαν υπογράψει τα ομοφώνως αποφασισθέντα.

Εάν μελετήσει κάποιος προσεκτικά τα έξι κείμενα, την Εγκύκλιο αλλά και το Μήνυμα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Κρήτης, θα διαπιστώσει ότι δεν δίδεται προτεραιότητα σε κάποια αφηρημένη ιδεολογική ορθοδοξία, αλλά σε συγκεκριμένα ποιμαντικά προβλήματα, τα οποία είχαν τεθεί από τη δεκαετία του 1980 στις Προσυνοδικές Διασκέψεις, στις οποίες είχε την ευθύνη της Γραμματείας ο Δαμασκηνός. Τα ζητήματα αυτά θεωρούνται με βάση τις αρχές της πίστεως, το δόγμα και το ήθος της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας. Είναι κρίμα που δεν μελετήθηκαν τα κείμενα της Συνόδου και είναι σχεδόν άγνωστα στο πλήρωμα της Εκκλησίας, εξαιτίας της δυσφήμισης της Συνόδου από ορισμένους κύκλους. Στην παρούσα συνάφεια θα αναφερθούν δειγματοληπτικά μόνο τα εξής: Θέτοντας τις βάσεις της ορθόδοξης χριστιανικής ανθρωπολογίας η Εκκλησία απέναντι στον σύγχρονο εκκοσμικευμένο κόσμο που προτάσσει τον «ανθρωποθεό», «προβάλλει τον Θεάνθρωπον ως ἔσχατον μέτρον τῶν πάντων»¹⁵. Έτσι στις αποφάσεις της Συνόδου της Κρήτης γίνεται λόγος για την αξία του ανθρώπινου προσώπου, την ελευθερία και την ευθύνη, την ειρήνη και τη δικαιοσύνη, τον πόλεμο, τις φυλετικές διακρίσεις, τη χριστιανική οικογένεια και το γάμο, τα όρια της επιστήμης, τη βιοηθική, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη μετανάστευση, τη χριστιανική άσκηση, την οικολογική κρίση, τον κίνδυνο της απρόσωπης ομογενοποίησης των ανθρώπων αφενός αλλά και του εθνοφυλετισμού αφετέρου, τη «βία εν ονόματι του Θεού» που αποτελεί έγκλημα, καθώς και για τους σύγχρονους θεολογικούς διαλόγους που «οὐδέποτε ἐσήμεσαν, οὔτε σημαίνουν καὶ δὲν πρόκειται νά σημάνουν συμβιβασμὸν εἰς ζητήματα πίστεως»¹⁶. Στα κείμενα της Συνόδου τονίζεται ότι, οι διαχριστιανικοί διάλογοι «ἐλειτούργησαν ὡς εὐκαιρία διὰ τὴν Ὁρθοδοξίαν, διὰ νά ἀναδείξῃ τὸ σέβας πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν Πατέρων καὶ διὰ νά δώσει

15. *Εγκύκλιος τῆς Αγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, V, § 10,2.

16. *Εγκύκλιος...*, VII, § 20.

τήν αξιόπιστον μαρτυρίαν τῆς γνησίας παραδόσεως τῆς μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καί ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας»¹⁷. Στο ἴδιο μήκος κύματος βρίσκονται τα κείμενα που εἶχαν γραφεί αρκετά χρόνια πριν, δηλαδή στο πλαίσιο των Πανορθόδοξων Διασκέψεων, ἀλλά και η ποιμαντική δραστηριότητα του Μητροπολίτη Δαμασκηνού.

Δ΄

Το πολύπλευρο και δημιουργικό ἔργο του μακαριστοῦ Μητροπολίτου Δαμασκηνού αναγνωρίσθηκε τόσο σε Πανορθόδοξο επίπεδο, ὅσο και ἀπό τους ετεροδόξους και ετεροθρήσκους. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Δημήτριος ἐξήρε την προσφορά του για την οργάνωση της νεοσύστατης Μητροπόλεως Ελβετίας, τη διακονία του στη Γραμματεία της προπαρασκευῆς τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλῃς Συνόδου καθὼς και τον πανορθόδοξο χαρακτήρα λειτουργίας του Ορθοδόξου Κέντρου στο Σαμπεζύ. Κατὰ την ἐπίσκεψή του στη Γενεύη το καλοκαίρι του 1986 ἔλεγε: «Ἐπιθυμοῦμεν ἵνα συγχαρῶμεν αὐτόν, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς παρουσίας ἡμῶν ἐνταῦθα, διὰ τὸ ἔργον τὸ ὁποῖον μὲ ζῆλον καὶ δυναμικότητα ἐπιτελεῖ καὶ ὡς ποιμενάρχῃς τῆς νεοσυστάτου ταύτης ἱερᾶς Μητροπόλεως καὶ ὡς Γραμματεὺς ἐπὶ τῆς προπαρασκευῆς τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλῃς Συνόδου τῆς Ὁρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας... Ἰδιαιτέρως μιᾶς συγκινεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἱερά αὕτη Μητρόπολις συγκεντρώνει ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν καὶ τὰς πτέρυγας αὐτῆς οὐχὶ μόνον Ἑλληνας Ὁρθοδόξους, ἀλλὰ καὶ Ὁρθοδόξους ἄλλων ἐθνικοτήτων καὶ διαφόρου καταγωγῆς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καὶ σύμφωνον πρὸς τὴν κανονικὴν τάξιν τῆς Ἐκκλησίας εἶναι καὶ τὴν οἰκουμενικότητα τῆς Ὁρθοδοξίας δεινύει καὶ ἐξαίρει»¹⁸. Καὶ πράγματι τὸ Ορθόδοξο Κέντρο τοῦ Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου στο Σαμπεζύ τῆς Γενεύης ἀποτέλεσε σημεῖο συνάντησης καὶ ἐπικοινωνίας ορθοδόξων νέων διαφόρων ἐθνικοτήτων τόσο με τὸ θεσμό των ἐπίσιων Σεμιναρίων¹⁹ ὅσο καὶ με τὴν οργάνωση ἄλλων ἐκδηλώσεων. Ο Διευθυντὴς τοῦ φρόντιζε νὰ βρῆσκει χορηγούς γιὰ ἱπποτροφίες σε νέους ορθοδόξους θεολόγους ἀπὸ διάφορες χώρες. Ἐτσι καλλιεργοῦνταν ἡ οἰκουμενικότητα τῆς Ορθοδοξίας καὶ προετοιμάζονταν στελέχη που θὰ διακονοῦσαν τὴν Ἐκκλησία σε διάφορους τομεῖς.

17. Ὁ.π.

18. Περ. *Επίσκεψις*, 362,1.9.1986, σ. 3.

19. Βλ. Δαμασκηνός Παπανδρέου (Μητροπολίτης Ελβετίας), *Λόγος διαλόγου...* σ. 97 κ.ε. Ἐπίσης γιὰ τὴ λειτουργία, τοὺς στόχους καὶ τὰ θέματα των Σεμιναρίων καθὼς καὶ τοὺς νέους ορθοδόξους θεολόγους που συμμετείχαν σε αὐτὰ Γ. Ν. Λαμποπούλου, «Τὰ Θεολογικὰ Σεμινάρια τοῦ Ορθοδόξου Κέντρου τοῦ Σαμπεζύ. Ἐνας πρῶτος ἀπολογισμὸς», περ. *Επίσκεψις*, 359, 15.6.1986, σ. 9 κ.ε.

Παράλληλα, ως Προϊστάμενος της Γραμματείας της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου, ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός λειτούργησε ως συνδετικός κρίκος των κατά τόπους Αυτοκεφάλων Εκκλησιών προωθώντας τη συνεργασία και τους δεσμούς με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Κι όπως έχει γραφεί, το εξαντλητικό αλλά ουσιαστικό αυτό έργο, που απαιτεί και χρόνο και πολύτιμες δυνάμεις, το επιτέλεσε επί 30 έτη, γιατί μοναδική του προοπτική παρέμενε πάντοτε, να διεξάγονται και να προωθούνται οι συνοδικές εργασίες μέσα σε κλίμα ομόνοιας και ομοφωνίας, ώστε να οδηγήσουν στο επιθυμητό αποτέλεσμα²⁰. Οι κόποι του για την πανορθόδοξη ενότητα αναγνωρίστηκαν από τα Πρεσβυγενή Πατριαρχεία και πολλές Αυτοκέφαλες Εκκλησίες. Σε αναγνώριση της διορθόδοξης διακονίας του τιμήθηκε από το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας, το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, το Πατριαρχείο Αντιοχείας, το Πατριαρχείο της Ρωσίας, το Πατριαρχείο της Βουλγαρίας, την Εκκλησία της Πολωνίας καθώς και την Εκκλησία της Τσεχίας και Σλοβακίας, ενώ η Ορθόδοξη Εκκλησία της Σερβίας τον ανακήρυξε Επίτιμο Διδάκτορα της Θεολογικής Σχολής του Βελιγραδίου.

Παραλείποντας πολλές τιμητικές διακρίσεις από Εκπαιδευτικά Ιδρύματα της Ελλάδας και του εξωτερικού, θα θέλαμε να ολοκληρώσουμε τη σύντομη αυτή αναφορά στον αείμνηστο Μητροπολίτη Δαμασκηνό Παπανδρέου με τους λόγους του καθηγητή Ευάγγελου Μουτσόπουλου κατά την υποδοχή του ως Αντεπιστέλλοντος Μέλους της Ακαδημίας Αθηνών το 1992. «Εἴσθε γνωστός, ὄχι μόνο διὰ τὸ πλούσιον συγγραφικόν σας ἔργον ἀλλὰ καί γιὰ τὴν ἐν γένει πνευματικὴν παρουσίαν σας εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην καί εἰς τὸν καθ' ὅλου χριστιανικὸν κόσμον... ἡ συνεχὴς καὶ συνεπὴς ἐκκλησιαστικὴ, θεολογικὴ καὶ πνευματικὴ σας μαρτυρία προέβαλλε τὴν καθολικότητα τοῦ πνεύματος τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὸν δυτικὸν κόσμον»²¹.

Σε ένα κόσμο συγκεχυμένο και αποπροσανατολισμένο, προσωπικότητες όπως αυτή του μακαριστού Δαμασκηνού Παπανδρέου δυστυχώς είναι σπάνιες και λείπουν δραματικά. Το παρήγορο είναι, πώς η φωτισμένη του παρουσία υπήρξε τόσο εμπνευσμένη και ισχυρή, που εξακολουθεί –και είμαστε βέβαιοι ότι θα εξακολουθήσει και στο μέλλον– να εμπνέει τα μέλη της Εκκλησίας μας, αλλά και κάθε άνθρωπο καλής θελήσεως προς την ενότητα, την καταλλαγή και την ειρήνευση του σύμπαντος κόσμου.

20. Maria Brun, *ό.π.*, σ. 638.

21. Maria Brun, *ό.π.*, σ. 756–757.

Το δίλημμα μιας κοινής ορθόδοξης οικουμενικής μαρτυρίας στην Νότιο Αμερική

*Μητροπολίτης Μπουένος Άϊρες και Νοτίου Αμερικής Ιωσήφ
Πρόεδρος της Οικουμενικής Επιτροπής Χριστιανικών Εκκλησιών
της Αργεντινής*

Εισαγωγή

Η περιγραφή του θρησκευτικού και πνευματικού χάρτη της Χριστιανοσύνης της Νότιας Αμερικής ήταν ανέκαθεν -και εξακολουθεί να είναι- περίπλοκο επιχείρημα. Θα έλεγα ότι είναι ήδη μια σοβαρή πρόκληση η προσπάθεια να απαριθμούνται ξεχωριστά οι διάφορες χριστιανικές «εκκλησίες» στην εν λόγω ήπειρο, από τις παλαιότερες και «κλασικότερες», που έφθασαν από την Ευρώπη και τη Μέση Ανατολή, έως τις πιο πρόσφατες και εκσυγχρονισμένες, προφανώς μια τοπική και (φυσιολογική) εξέλιξη βάσει της ιδιοσυγκρασίας των λαών, των θρησκευτικών και πολιτιστικών αντιλήψεων τους και, ασφαλώς, της εποχής.

Ωστόσο, ακόμα πιο τολμηρό επιχείρημα και προσπάθεια, –μολοντί χρήσιμο και σπουδαίο– θα αποτελούσε μια εκτεταμένη περιγραφή και ερμηνεία των σχέσεων, συνδέσμου και τρόπου επικοινωνίας και διασύνδεσης μεταξύ αυτών χριστιανικών «εκκλησιών» στη Νότια Αμερική.

Η προσπάθεια αυτή ξεπερνά βεβαίως κατά πολύ το στόχο, την πρόθεση και τα όρια του παρόντος. Εγχείρημα, λοιπόν, του παρόντος είναι να σκιαγραφήσω, περιγράψω και τελικώς να προσδιορίσω ποιοί είναι οι δεσμοί της Ορθοδοξίας με άλλες χριστιανικές ομολογίες στο πλαίσιο των οικουμενικών σχέσεων στη Νότια Αμερική. Αυτός ο αρχικός –κατά πάντα φυσιολογικός– μεθοδολογικός περιορισμός, θα επιτρέψει την εμβάθυνση, έστω εν μέρει, –μικροσκοπικά και ενδεικτικά, εάν σκοπεύουμε– στη *χριστιανική συνύπαρξη και επικοινωνία* στην περιοχή.

Αναμφίβολα, η περιγραφή και ο προσδιορισμός των σχέσεων και δεσμών μεταξύ της Ορθοδοξίας και των άλλων χριστιανικών ομο-

λογιών στη Νότια Αμερική, θα είναι η αφετηρία για να διευκρινίσω έπειτα με ιδιαίτερο θεολογικό κριτήριο το «πως» της διαδικασίας σύνδεσης και να προσφέρω την απαιτούμενη ερμηνεία του φαινομένου.

Από μεθοδολογική άποψη, στη μετέπειτα εξέλιξη του άρθρου, προτείνω την ανάπτυξη της θεματολογίας σε διπλό επίπεδο, περιγραφικό και ερμηνευτικό, προκειμένου να είναι η όλη διαδικασία ευκρινέστερη και αποτελεσματικότερη.

1. Σύντομη ιστορική αναφορά: το θρησκευτικό γκέτο

Οι ορθόδοξες εκκλησίες εισέρχονται στη Νότια Αμερική για να καλύψουν τις πνευματικές ανάγκες των διαφόρων κοινοτήτων που μετανάστευσαν στις χώρες αυτής της ηπείρου για διάφορους ιστορικούς, εθνικούς, οικονομικούς λόγους κ.λπ., κατά τα τέλη του ΙΘ' αιώνας. Σημειώτεον ότι, οι μετανάστες που φροντίζονται και εξυπηρετούνται θρησκευτικά και μυστηριακά από τους ορθόδοξους κληρικούς που στέλνουν οι εκκλησίες από τα πατρώα εδάφη, προέρχονται από τη Ρωσία, Ουκρανία, Ελλάδα, Μικρά Ασία, Τουρκία, Συρία, Λίβανο, Παλαιστίνη, Αίγυπτο, Σερβία και Ρουμανία.

Η οργάνωση –κοινωνική και εκκλησιαστική– των προαναφερόμενων διαφόρων εθνικών ομάδων εξελίσσεται σταδιακά και ίσως και παράλληλα, μολονότι δεν παρατηρείται ομοιομορφία μεταξύ τους, λόγω του διαφορετικού αριθμού των μελών τους. Κατά κανόνα, παρουσιάζουν πρόωρη ανάπτυξη οι πολυάριθμες εθνικές ομάδες –Σύριοι, Λιβανέζοι, Έλληνες– και μεταγενέστερη οι μειωμένες στον αριθμό – γενικά οι Σλάβοι. Έτσι, όλως βαθμιαία, οι διάφορες εθνικές κοινότητες ή ομάδες –στην αρχή απλοί θρησκευτικοί πυρήνες– θα ταυτιστούν με εκκλησιαστικές περιοχές ή δικαιοδοσίες, οι οποίες απαιτούν μια έστω και βασική και στοιχειώδη ιεραρχική οργάνωση και έτσι αποκτούν «κανονική μορφή» με την παρουσία επισκόπων, αρχιεπισκόπων και μητροπολιτών σε διαφορετικά χρονικά στάδια της ζωής τους.

Όπως φαίνεται από τη προηγούμενη πληροφορία, ο κύριος στόχος των κληρικών που αποστέλλονται από τις εκκλησίες της Μέσης Ανατολής και Δυτικής Ευρώπης κυρίως, είναι απλώς ποιμαντικός και ουδέποτε ιεραποστολικός. Αυτή η αρχική και πάγια ποιμαντική δράση και πολιτική, οργανωμένη και συστηματοποιημένη πάντα σε μια δεσμευτική –και υποχρεωτική– σχέση με την εθνική

«κοινότητα», εξελίσσεται και διατηρείται συν την πάροδο του χρόνου συνδράμοντας και συνεργώντας κατά τις περισσότερες καταστάσεις στην προώθηση ή διατήρηση ενός φαινομένου που παρατηρείται εδώ και δεκαετίες και προσωπικά ονομάζω «*θρησκευτικό γκέτο*».

Το εν λόγω «*θρησκευτικό γκέτο*» είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο –*θρησκευτικού όμως υπόβαθρου*– που παρατηρείται στη Διασπορά της Νότιας Αμερικής και, ασφαλώς, εξαρτάται, οικοδομείται και παγιώνεται με τη πάροδο του χρόνου χάρη σε διάφορες συνθήκες και καταστάσεις –εσωτερικές και εξωτερικές–, που αναφέρονται στο βίο –και βίωμα– της κάθε «κοινότητας». Ασφαλώς το «*εθνικό στοιχείο*» βιωμένο και ερμηνευόμενο ποικιλοτρόπως¹ –έσωθεν και έξωθεν– της «κοινότητας» είναι η σταθερή αφετηρία του φαινομένου, το οποίο λαμβάνει «*θρησκευτικές*» μορφές και, επομένως, αναπτύσσει αμυντικές διεργασίες για την προστασία της «*ιδεολογίας*» και της «κοινότητας».

Το εν λόγω φαινόμενο εκκινείται και λειτουργεί, είτε υπερβολικά από ένα θρησκευτικό–εθνοφυλετικό συναίσθημα ανωτερότητας, είτε καταθλιπτικά, δηλαδή από το αντίθετο συναίσθημα κατωτερότητας – ψυχολογικά, αναφορικά με τα ανάλογα συμπλέγματα. Και στις δυο περιπτώσεις το φαινόμενο παροτρύνει μια μη φυσιολογική συναναστροφή και συμβίωση με το «*εξωτερικό*» της «κοινότητας» για να προφυλαχθεί και να αμυνθεί, είτε από κάθε (μολυντική) επίδραση, είτε από κάθε (περιφρονητική) επίθεση. Στόχος του συμπλέγματος στις δυο εκφάνσεις του είναι η *αυτοάμυνα* της ομογενούς και ομόθρησκης ομάδας. Αυτή η στάση, προπαντός στις αρχές της πολιτείας και δραστηριότητας των εθνικών αυτών ομάδων ήταν κάπως φυσιολογική και δικαιολογημένη. Με την πάροδο του χρόνου, και εφόσον οι κληρικοί προέρχονταν από τις εθνικές και θρησκευτικές κοιτίδες τους, το φαινόμενο–σύμπλεγμα διαιωνίστηκε με συνέπεια εκκλησιαστικές κοινότητες με ελάχιστες επαφές με τις άλλες χριστιανικές ομολογίες. Μεταξύ αυτών και των «*ομόδοξων ορθοδόξων*».

Δυστυχώς, το σύμπλεγμα αυτό, εκκινούμενο πολλές φορές από ακραία εθνοφυλετική αφετηρία, όπως ήδη σημειώθηκε, έβλαψε σε

1. Αυτή η ποικιλία κυμαίνεται από ένα υγιέστατο πατριωτικό και εθνικό συναίσθημα, το οποίο παρατηρείται μέσα στα πλαίσια μιας εξίσου υγιούς πνευματικότητας, μέχρι τη διαστροφή του σε ακραίες μορφές εθνοφυλετισμού, οι οποίες αποτελούν τη σπονδυλική στήλη του εν λόγω φαινομένου.

κάποιες περιπτώσεις *ανίατα* τη φυσιολογική κοινωνία μεταξύ των ομόδοξων εκκλησιών. Η αδυναμία συστηματικού και οργανικού συνεταιρισμού και συνασπισμού μεταξύ των ορθόδοξων «δικαιοδοσιών» ήταν –και είναι– το αποτέλεσμα αυτής της στάσης, αλλά και το σύμπτωμα, ότι το σύμπλεγμα είναι ακόμα ενεργό².

Πρέπει όμως να υπογραμμιστεί δεόντως ότι, ειδικός «εξωτερικός ενισχυτής» αυτού του συμπλέγματος ήταν η εν γένει αρνητική στάση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας³ προς τις άλλες χριστιανικές ομολογίες προ της Β΄ Βατικάνειας Συνόδου. Εκτός ελαχίστων περιπτώσεων, μέχρι τη σύγκλιση, εργασία και μετέπειτα αποδοχή της εν λόγω Συνόδου –διαδικασία διήρκεσε 20 τουλάχιστον χρόνια– οι σχέσεις Ορθόδοξων–Καθολικών στην περιοχή ήταν ελάχιστες, αποσπασματικές και κατ' εξαίρεση.

2. Σημερινή Ορθόδοξη παρουσία

Σήμερα υπάρχουν έξι αναγνωρισμένες «κανονικές»⁴ ορθόδοξες δικαιοδοσίες στη Νότια Αμερική:

- A. Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης
- *Μητρόπολη Μπουένος Άιρες και Νότιας Αμερικής*
 - *Μητρόπολη Μεξικού, Κεντρώας Αμερικής και νησιών της Καραϊβικής*
- B. Πατριαρχείο Αντιόχειας

2. Αυτή η συμπτωματολογία, η έλλειψη, δηλαδή, οργανικής και συστηματικής επικοινωνίας –και προπαντός συνεργασίας– επί καίριων θεμάτων κοινού ενδιαφέροντος μεταξύ των ορθόδοξων, είναι καθαρή απόδειξη της δυσλειτουργίας που επικρατεί στην Ορθόδοξη Διασπορά. Προπαντός στην Νότια Αμερική.

3. Η οποία δεσπάζει και κυριαρχεί κυρίως θεσμικά και θρησκευτικά –αλλά και πολιτικά– στην περιοχή για τους γνωστούς τοις πάσι ιστορικούς λόγους.

4. Δεν θα αναφερθώ στο θέμα της Ορθόδοξου Διασποράς, εφόσον υπερβαίνει τη θεματολογία μας. Απλώς θα αρκεστώ να σημειώσω ότι η Νότια και Λατινική Αμερική είναι μια περιοχή στην οποία ευθύς εξαρχής καταπατήθηκαν οι ιεροί κανόνες και η Παράδοση της Εκκλησίας σε αυτό το θέμα. Άρα το θέμα είναι φλέγον και ανοιχτό. Η παρανομία –η ανομία, μάλλον– σήμερα αντιμετωπίζεται ως μια *de facto* κατάσταση, η οποία επιβάλλει μια αρμονική συνύπαρξη και συνεργασία. Ωστόσο, το εθνοφυλετικό–θρησκευτικό σύμπλεγμα, για το οποίο έκανα αναφορά προηγουμένως, δεν αφορούσε ποτέ τους ετεροδόξους, αλλά δυστυχώς τους ομόδοξους. Με την πάροδο του χρόνου απαλύνθηκε, αλλά ουδόλως ακυρώθηκε. Ισχύει και σήμερα, αποσπασματικά και διασταλτικά. Δυστυχώς. Χρησιμοποιώ επίσης τον όρο «κανονική», για να ξεχωρίσω τις ορθόδοξες εκκλησίες από τις πλείστες παρασυναγωγές ψευδο-ορθόδοξων, οι οποίες πληθαίνουν και αλωνίζουν στην περιοχή.

- *Μητρόπολη Μπουένος Άιρες και Αργεντινής*
- *Μητρόπολη Σάο Πάολο και Βραζιλίας*
- *Μητρόπολη Μεξικού, Βενεζουέλας, Κεντρικής Αμερικής και Καραϊβικής*
- *Μητρόπολη Σαντιάγκο και Χιλής*

Γ. Πατριαρχείο Μόσχας

- *Επισκοπή Μπουένος Άιρες και Νότιας Αμερικής*

Δ. Πατριαρχείο Σερβίας

- *Επισκοπή Μπουένος Άιρες και Νότιας Αμερικής*

Ε. Πατριαρχείο Ρουμανίας

- *Ρουμανική Αρχιεπισκοπή Αμερικής*

Στ. Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Πολωνίας

- *Αρχιεπισκοπή Ρίου*
- *Επισκοπή Ρεσίφε*

Ζ. Ρωσική Υπερόριος Εκκλησία

- *Επισκοπή Καράκας και Νότιας Αμερικής*

3. Διεκκλησιαστική διάδραση και πολιτική

Από το σταδιακό σχηματισμό των διαφορετικών ορθοδόξων δικαιοδοσιών, μια διαδικασία που εν γένει ξεκίνησε κατά τη δεκαετία του 1950⁵, δεν υπήρξε ποτέ κοινός χώρος πανορθόδοξου διαλόγου και συνεργασίας στην περιοχή, είτε σε γενικό, είτε σε τοπικό επίπεδο. Ο διάλογος μεταξύ των διαφόρων ορθόδοξων εκκλησιών στην περιοχή πάντα είχε ανεπίσημο και περιστασιακό χαρακτήρα.

Από την άλλη μεριά, οι Προτεσταντικές ομολογίες έκαναν την πρώτη τους προσπάθεια να ξεκινήσουν διάλογο με αφορμή την ιεραποστολή στο Εδιμβούργο ήδη το 1910, χαράζοντας μετέπειτα τη ιεραποστολική τους γραμμή για τη Λατινική Αμερική στο Συμβούλιο του Παναμά το 1916. Η Καθολική Εκκλησία, από την πλευρά της, ξύπνησε –αν μου επιτρέπεται η έκφραση– από ένα ιεραποστολικό λήθαργο και το 1955 δημιούργησε τη Λατινοαμερικανική Επισκοπική

5. Πλην της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αμερικής Βορείου και Νοτίου, η οποία ιδρύθηκε το 1922.

Συνέλευση, (CELAM) και έκτοτε, σε αυτό το πλαίσιο, έχουν καταγραφεί αρόσιμες για την εκκλησιαστική ζωή της περιοχής συναντήσεις, όπως αυτές του Μεντεγίν (1968) και της Πουέμπλα (1979). Από το Β΄ μισό του 20^{ου} αιώνα, αρχίζουν να δημιουργούνται χώροι διαλόγου στις Προτεσταντικές Εκκλησίες και στην Καθολική Εκκλησία, σε παγκόσμιο και τοπικό επίπεδο⁶.

Και η Ορθόδοξη Εκκλησία;

Δυστυχώς, η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν προέβλεψε ποτέ την ύπαρξη και λειτουργία ενός συστηματικά και οργανικά δομημένου χώρου για πανορθόδοξο διάλογο στην περιοχή⁷. Ο εθνικός-θρησκευτικός επαρχιωτισμός και η συνεχής σύγκρουση των διαφόρων δικαιοδοσιών στη Νοτιοαμερικανική Διασπορά πάντα μείωναν –και μειώνουν– τις δυνατότητες συνάντησης και διαλόγου μεταξύ των Ορθοδόξων εκκλησιών στην περιοχή. Αυτή είναι μια λυπηρή πραγματικότητα και δεν έχει κανένα νόημα σήμερα να το κρύψουμε.

Κατά συνέπεια, παρουσιάζεται ως «προς τα έξω», ως προς τις άλλες εκκλησίες και ομολογίες η εικόνα μιας αποσυνδεδεμένης και διαιρεμένης Ορθοδοξίας. Αλλά το πιο σοβαρό είναι ότι αυτή η εικόνα προς τα έξω έχει τις ρίζες της σε μια σοβαρή και θλιβερή πραγματικότητα: *Η Ορθοδοξία στη Νότια Αμερική είναι διχασμένη και αποσχισμένη*. Δεν είναι μια απλή εικόνα, μια αίσθηση, μια ερμηνεία. Είναι

6. Ο ευαγγελικός-προτεσταντικός ιστορικός κόσμος στη Λατινική Αμερική δημιούργησε καταλλήλους χώρους “ομολογιακών οικογενειών” σε τοπικό επίπεδο: το CIEMAL (Συμβούλιο Ευαγγελικών Μεθοδιστών Εκκλησιών της Λατινικής Αμερικής), το COP-COL (Διάσκεψη Επισκόπων, Προέδρων και Ηγετών εκκλησιών της Παγκόσμιας Λουθηρανικής Ομοσπονδίας της Λατινικής Αμερικής και της Καραϊβικής) και το AIPRAL (Συμμαχία Πρεσβυτεριανών και Αναμορφωμένων Εκκλησιών της Λατινικής Αμερικής και της Καραϊβικής). Από την άλλη πλευρά, εντοπίζουμε μια άλλη προσπάθεια ενότητας μεταξύ διαφορετικών οικογενειακών ομολογιών, που είναι το CLAI, δηλαδή το «Συμβούλιο Εκκλησιών της Λατινικής Αμερικής». Είναι, μέχρι στιγμής, η μεγαλύτερη συγκεκριμένη προσπάθεια ενότητας και κοινής πορείας εκκλησιών και οικουμενικών οργανώσεων (συνολικά 184) στη Λατινική Αμερική και την Ισπανική Καραϊβική (Κούβα, Πουέρτο Ρίκο και Δομινικανή Δημοκρατία). Όλες αυτές οι οργανώσεις τελούν σε τοπικό επίπεδο και έχουν διαφορετική *ποιμαντική εργασία*: γυναίκες, νέοι, ειδικά προγράμματα κ.λπ. Σε επίπεδο χωρών, η συντριπτική πλειοψηφία στη Νότια Αμερική αριθμεί Ομοσπονδίες ή Συμβούλια εκκλησιών. Πρόκειται επίσης για χώρους προσέγγισης και διαλόγου μεταξύ διαφόρων ομολογιών. Στην Αργεντινή, για παράδειγμα, η FAIE (Αργεντινή Ομοσπονδία Ευαγγελικών Εκκλησιών, η οποία συγκεντρώνει 23 εθνικές εκκλησίες) στην Ουρουγουάη, το FIEU (Ομοσπονδία Ευαγγελικών Εκκλησιών της Ουρουγουάης). Γενικά, ιστορικές προτεσταντικές εκκλησίες και μερικές Πεντηκοστιανές συμμετέχουν και συνδράμουν και στους δύο χώρους.

7. Όπως, άλλωστε, η SCOBA στις ΗΠΑ.

μια πραγματική κατάσταση. Οι αποδείξεις είναι ορατές παντού.

Τώρα, **αξιοματικά**: *εάν η Ορθοδοξία διαιρείται και διασπάται στη Νότια Αμερική, πώς μπορεί να αλληλοεπιδρά με την Καθολική Εκκλησία ή με τις Προτεσταντικές Εκκλησίες; Εάν οι εκκλησίες που εκπροσωπούν την Ορθοδοξία δεν έχουν διάλογο και προσβλέπουν προς μια κοινή και στοιχειώδη συνεργασία μεταξύ τους, πώς μπορούν να συζητήσουν με τους ετεροδόξους; Δεν υπάρχει κοινή φωνή. Δεν υπάρχει κοινή γραμμή. Δεν υπάρχει ενιαία κοινή προοπτική. Πώς, λοιπόν, μπορεί η Ορθοδοξία να ενταχθεί στην ευρύτερη εικόνα του οικουμενικού δικτύου;*

4. Οικουμενική ορθόδοξη φαινομενολογία

Μετά από τη σταδιακή δημιουργία και σχηματισμό οργανώσεων οικουμενικού χαρακτήρα σε τοπικό–εθνικό επίπεδο στην Νότια Αμερική, οι ισχυρότερες Ορθόδοξες Εκκλησίες τείνουν –αναγκασμένες από αυτή την εξωτερική συγκυρία– να αποβάλλουν αυτόν τον εθνικιστικό επαρχιωτισμό και στρέφονται σε μια έστω και στοιχειώδη επαφή και συμμετοχή στις δραστηριότητές τους.

Στην Αργεντινή, τη Βραζιλία, τη Χιλή, την Κολομβία, το Περού, τη Βενεζουέλα, την Ουρουγουάη, ορισμένες ορθόδοξες δικαιοδοσίες συμμετέχουν σε εθνικό και επαρχιακό επίπεδο σε οικουμενικές επιτροπές.

Σύμφωνα με την εμπειρία μας, αυτό είναι το υψηλότερο επίπεδο οικουμενικής αλληλεπίδρασης των διαφόρων Ορθόδοξων εκκλησιών στο πλαίσιο της Νότιας Αμερικής.

Πρόκειται για μια παρουσία μερική και αποσπασματική, εφόσον απουσιάζει η σύσσωμη συμμετοχή πάντων των ορθόδοξων δικαιοδοσιών, οι οποίες, ως και προς το ζήτημα του οικουμενικού διαλόγου διαφοροποιούνται αισθητά και πολλές φορές και ριζικά. Κατά συνέπεια, η αλληλεπίδραση σε άλλους χώρους μεγαλύτερου γεωγραφικού και ομολογιακού εύρους, όπως το CLAI⁸, είναι ακόμη ανέφικτη.

Κατά την ταπεινή μου γνώμη, το εμπόδιο για την Ορθοδοξία να συμμετάσχει με έναν συστηματικό, κοινό, συνεπές, ομοιόμορφο

⁸. Βλέπε υποσημείωση 6.

και πλήρη τρόπο στο οικουμενικό κίνημα της Νότιας Αμερικής σε παγκόσμιο επίπεδο είναι η μη επίλυση του κανονικού προβλήματος της Διασποράς, το οποίο είναι πολύ ευαίσθητο στην περιοχή και επηρεάζει ακόμη και τη βαθύτερη ομοιομορφία της Νοτιοαμερικανικής Ορθοδοξίας ως προς τα μέσα και ως προς τα έξω.

Δεν είναι ένα ασίμωτο ζήτημα στην περιοχή, ακριβώς επειδή η όλη δομή της Ορθοδοξίας στη Νότιο Αμερική είναι περισσότερο εύθραυστη από άλλες περιοχές στον κόσμο. Αυτό το γεγονός, εμποδίζει τους ορθοδόξους να δώσουμε μια κοινή μαρτυρία εν σχέσει με τις άλλες ομολογίες. Φθείρει την εκκλησιαστική κοινωνία *ad intra* και υποθηκεύει τις βάσεις του *ad extra* διαλόγου και κατανόησης.

5. Η Συνέλευση των Ορθόδοξων Κανονικών Επισκόπων της Νότιας (Λατινικής) Αμερικής

Ως λύση και θεραπεία αυτής της κατάστασης, ιδρύθηκε η Νοτιοαμερικανική Συνέλευση των Ορθόδοξων Κανονικών Επισκόπων⁹, με απόφαση της προ-συνοδικής Πανορθόδοξης Διάσκεψης στο Chambesy της Γενεύης το 2009.

Από ιστορική άποψη, αυτή είναι η πρώτη –και κατά πάντα πρωτοποριακή– προσπάθεια που εγκαινιάζει ένα χώρο για κοινό διάλογο και συνεργασία μεταξύ όλων των κανονικών ιεραρχών της περιοχής. Από θεσμική άποψη, σημειώνω ότι η Συνέλευση ιδρύθηκε σύμφωνα με τις αποφάσεις ενός πανορθόδοξου σώματος. Χρειάστηκε περισσότερο από έναν αιώνα για να θεσμοποιηθεί μια τέτοια ριζοσπαστική πρωτοβουλία. Και συνέβη, όμως, άνευ του *motu proprio* των τοπικών ιεραρχών, αλλά καθ' υπόδειξη ανωτέρου πανορθόδοξου θεσμού.

Αυτή η συνέλευση πραγματοποιήθηκε επτά φορές (Σαν Πάολο

9. Στην αρχή η Πανορθόδοξη Διάσκεψη, όπου ψηφίστηκε το καταστατικό αυτών των συνελεύσεων, προέβλεψε τη δημιουργία δυο επισκοπικών συνελεύσεων στην Λατινική Αμερική, μία στην Κεντρική Αμερική και Καραϊβική και μια στην Νότιο Αμερική. Έπειτα, για πρακτικούς λόγους, οι συμμετέχοντες ιεράρχες ζήτησαν από το Οικουμενικό Πατριαρχείο να θεωρείται η Λατινική Αμερική ως μία μόνο περιοχή και να λειτουργεί μια επισκοπική συνέλευση ανάλογη προς την CELAM της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας.

10. Στη συνάντηση της Βενεζουέλας (2012) ψηφίστηκε εκτελεστικός γραμματέας της και είχα την ευθύνη της γραμματείας μέχρι τη λήξη της δράσης της, διό και γνωρίζω εκ των έndoθεν και την εκτελούμενη εργασία, τις προοπτικές, αλλά και τις δυσκολίες στη λειτουργία αυτού του οργανισμού, που όντως έφερε μια νέα πνοή στη σχέση των ορθόδοξων ιεραρχών της περιοχής.

2010, Μπουένος Άιρες 2011, Καράκας 2012, Κουριτίβα 2013, Λίμα 2014, Παναμά 2015 και Μεξικό 2016)¹⁰. Μόνο στην πρώτη συνάντηση ήταν παρόντες όλες οι δικαιοδοσίες. Ήδη από τη 2η συνάντηση απουσίασε η δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Αντιοχείας έως τέλος. Στη συνάντηση στο Καράκας της Βενεζουέλας, οι ιεράρχες του Πατριαρχείου Αντιοχείας εξέφρασαν δια γράμματος την πολυαναμενόμενη δικαιολογία: *η Ιερά Σύνοδος του Πατριαρχείου Αντιοχείας είχε απαλλάξει τους Επισκόπους της στη Νότια Αμερική από τη συμμετοχή στις συναντήσεις της πρόσφατα δημιουργηθείσας πανορθόδοξης συνέλευσης της περιοχής*. Προσωπικά, πιστεύω ότι με αυτήν τη απόφαση για άλλη μια φορά η ενότητα της Ορθοδοξίας στην περιοχή υπονομεύτηκε δραματικά.

Ωστόσο, οι δραστηριότητες της συνέλευσης, συνέχισαν μέχρι το 2016. Έκτοτε, δυστυχώς, η συνέλευση δεν έχει συγκλησθεί εκ νέου, λόγω των συνεχών απουσιών των μελών της για διάφορους λόγους, προπαντός οικονομικούς. Σε αυτήν την περίοδο, είχε δοθεί η εντολή στον πρόεδρο της συνέλευσης να επικοινωνήσει με την προεδρία της CELAM και την αντίστοιχη προεδρία του CLAI, προκειμένου να διερευνήσει τις μεθοδολογίες προσέγγισης και συνεργασίας μεταξύ αυτών των οικουμενικών οργανισμών της περιοχής. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτή η πρωτοβουλία - που ψηφίστηκε ομόφωνα από τα μέλη της συνέλευσης - είχε ανοίξει ένα νέο κεφάλαιο σχετικά με τις οικουμενικές σχέσεις μεταξύ της Ορθοδοξίας και των άλλων ομολογιών στη Νότια Αμερική.

Ομοίως, είχε προβλεφθεί η σύσταση επιτροπής οικουμενικού και διαθρησκευτικού διαλόγου, προκειμένου να θεσμοθετηθεί πλαίσιο συνεργασίας και να διατηρείται επίσημα το διάλογο αγάπης και ενότητας είτε με την Καθολική Εκκλησία στο επίπεδο της CELAM, είτε με τις προτεσταντικές εκκλησίες μέσω του CLAI και άλλων τοπικών εκκλησιαστικών συμβουλίων ή ομοσπονδιών.

Είμαι πεπεισμένος ότι η *συνέχεια* της λειτουργίας –η επαναλειτουργία– αυτής της Συνέλευσης –*η οποία επιβάλλεται πάση θυσία*– θα επηρεάζει άμεσα και αποφασιστικά τον οικουμενικό και διαχριστιανικό διάλογο μεταξύ της Ορθοδοξίας και των άλλων ομολογιών στη Νότια Αμερική, παρόλες τις επιφυλάξεις και δυσκολίες των ιεραρχών, οι οποίες πρέπει να ξεπεραστούν με τον καταλληλότερο τρόπο. Εκτός αυτού, ο θεσμός αυτός εξυπηρετεί πρωταρχικά την Ορθοδοξία, μια και σκοπός του είναι να λειτουργεί ως χώρος

διαλόγου και συνεργασίας μεταξύ μας. Εάν δεν το αφομοιώνουμε οι ορθόδοξοι της Νοτίου Αμερικής αυτό το γεγονός, δηλαδή ότι *χρειάζεται ομόνοια και συνεργασία μεταξύ των «δικαιοδοσιών»* της περιοχής, ταπεινά φρονώ ότι υποθηκεύουμε το μέλλον της Ορθοδοξίας σε αυτή την ήπειρο. Ακούγεται τραγικό και ίσως υπερβολικό. Ας με διαφεύσει η ιστορία.

6. Η οικουμενική στάση ως τρέχουσα «δραματική» διεργασία

Όπως μπορεί εύκολα να καταλάβει ο αναγνώστης, είμαστε αντιμέτωποι με μια τρέχουσα και πολυδιάστατη *διαδικασία-διεργασία*, που –φαίνεται– πρέπει να βιώνει σε μια *επώδυνη* και *δραματική πορεία* η Ορθοδοξία στην περιοχή μας: πρόκειται για τη διαδικασία της αυτογνωσίας, της επανένωσης και του διαλόγου. Παράδοξως μπορούμε να διευκρινίσουμε δύο εσωτερικές διαδικασίες στην ίδια πράταση:

- η διαδικασία που αφορά εμάς σε ένα πανορθόδοξο περιβάλλον –*ad intra*
- η διαδικασία όλων των Χριστιανών σε ένα οικουμενικό περιβάλλον –*ad extra*

Όσο αφορά στην Ορθόδοξη Εκκλησία, πιστεύω ότι στη Νότια Αμερική η επιτυχία του δεύτερου σκέλους εξαρτάται από την πρώτη. Αυτό είναι θέμα μείζονος προτάσεως.

Και στις δύο περιπτώσεις η διαδικασία δεν είναι εύκολη. Αλλά είναι απολύτως απαραίτητη. Διαφορετικά παραμένει αθεράπευτη και ενεργής η επιρροή του «*θηρσκευτικού γκέτο*» και η απειλή του «*εθνοφυλετισμού*».

Η πρωτοβουλία της Συνέλευσης Ορθοδόξων Κανονικών Ιεραρχών της περιοχής ήταν μια ελπίδα. Όσο λειτουργούσε οι Ορθόδοξοι είχαμε το κατάλληλο μέρος για διάλογο και συνεργασία που χρειαζόμασταν. Τότε είχαμε ένα εργαλείο στα χέρια μας που θα μας επέτρεπε να ανοίξουμε τον εαυτό μας σε ένα άλλο επίπεδο, μεγαλύτερο, βαθύτερο, με θεσμικό και συστηματικό τρόπο. Ήταν μια ευκαιρία. *Είναι μια ευκαιρία!* Χρειάζεται θέληση και όραμα: αν δεν κάνουμε

διάλογο μεταξύ μας, πώς θα κάνουμε διάλογο με άλλους; Όμως, φαίνεται πολύ ρομαντικό το ερώτημα.

Τελική αξιολόγηση

Φρονώ ότι είναι πρωταρχική ανάγκη ο οικουμενικός διάλογος στη Νότια Αμερική να προηγηθεί από τον πανορθόδοξο διάλογο. Το ιδανικό θα ήταν στο πλαίσιο της συνεργασίας και διαλόγου της Συνέλευσης των Ορθόδοξων Κανονικών Επισκόπων της Νότιας Αμερικής. Προς τούτο, θεωρώ προτεραιότητα για τους ορθοδόξους ιεράρχες της περιοχής –και μετέπειτα για το Σεπτό Κέντρο– η επανεξέταση της δυνατότητας αναδημιουργίας ή επαναλειτουργίας ενός παρομοίου οργανισμού.

Αυτή η προτεραιότητα πρέπει αναμφίβολα να προηγηθεί μιας επικείμενης έρευνας, ανάλυσης και προβληματισμού σχετικά με το θέμα στην περιοχή, προκειμένου να μπορέσουμε να προχωρήσουμε συστηματικά και από κοινού κατόπιν ενημέρωσης και διαβούλευσης με το Σεπτό Κέντρο.

Ομοίως, κάθε δικαιοδοσία, με το ίδιο πνεύμα, δύναται να συνεχίσει την οικουμενική της συνεργασία σε εθνικό και επαρχιακό επίπεδο ως μέρος της ίδιας διαδικασίας που βρίσκεται, θα έλεγα, ακόμα σε πρώιμη φάση.

Πρέπει επιτέλους να εγκαταλείψουμε τον πνευματικό ατομικισμό, την πιετιστική ασφάλεια και το φαρισαϊκό ναρκισσισμό που βρίσκεται στα **όρια** ενός θρησκευτικού οικοδομήματος –κατά πάντα φανταστικό, μάλιστα– που πολλοί συντηρητικοί –και δήθεν παραδοσιακοί– δυστυχώς συγχέονται με την Ορθοδοξία.

Η Ορθοδοξία, ως γνήσια έκφραση και βιωματική ερμηνεία της θείας Αποκάλυψης, δεν απέτρεπε ποτέ το διάλογο, την επικοινωνία και τη γεφύρωση με πάντας τους ανθρώπους άνευ διακρίσεως. Απεναντίας πάντα ήταν πρωτοποριακός κινητήρας αποδοχής και θεραπείας. *Διότι για θεραπεία πρόκειται.* Για φωτισμό και δοξασμό.

Και η οικουμενική στάση της Εκκλησίας μόνο σε αυτό το πλαίσιο λειτουργεί και ασκείται.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία στην πλουραλιστική Ευρώπη: Οι θέσεις του Μητροπολίτη Δαμασκηνού Παπανδρέου

Νίκη Παπαγεωργίου
Τμήμα Θεολογίας Α.Π.Θ.

1. Εισαγωγικά

Όταν στη δεκαετία του '60 ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Pieter Berger μιλούσε για το «θρυμματισμό» του ενιαίου και σταθερού «θόλου», της μιας δηλαδή και μοναδικής και ομοιόμορφης θρησκευτικής αναφοράς, σε πολλούς μικρούς «θολίσκους», δηλαδή σε ποικίλες και επιμέρους θρησκευτικές αναφορές¹ κανείς δεν μπορούσε να φανταστεί ότι στις αρχές του 21^{ου} αιώνα θα μιλούσαμε όχι μόνο για την επιβίωση της θρησκείας αλλά και για τις διαρκώς ανανεούμενες εκφάνσεις της. Την εποχή εκείνη είχε ανοίξει η μεγάλη συζήτηση για την εκκοσμίκευση των μοντέρνων κοινωνιών, με την οποία ο πλουραλισμός εμφανιζόταν άρρηκτα συνδεδεμένος.² Η εκκοσμίκευση είναι η διαδικασία εκείνη κατά την οποία, στις σύγχρονες μοντέρνες κοινωνίες, αποδυναμώνεται η κοινωνική σημασία της θρησκείας και περιορίζεται η επιρροή της στον ιδιωτικό / προσωπικό χώρο. Η βαθμιαία εμβάθυνση της διαδικασίας της εκκοσμίκευσης, σύμφωνα με τους «σκληρούς» μελετητές της,³ θα οδηγούσε σε διάσπαση της θρησκείας σε πολλές θρησκευτικές αναφορές και θα αποδυνάμωνε τη δυναμική της. Για την εποχή εκείνη το φαινόμενο είχε θεωρηθεί ανησυχητικό και δημιουργούσε σοβαρές απειλές για το μέλλον της θρησκείας. Η αύξηση των θρησκευτικών αναφορών, υπονομεύοντας τη μία και μοναδική αλήθεια, την οποία διεκδικεί

1. Βλ. Peter Berger, *The Sacred Canopy: Element of a Sociological Theory of Religion*, Anchor Press, New York 1990.

2. Βλ. Peter Berger, *The Heretical Imperative: Contemporary Possibilities of Religious Affirmation*, Anchor Press, Garden City 1979, Milton Yinger, "Pluralism, Religion, and Secularism", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 6 (1967) 17–28, Olivier Tschannen, "The Secularization Paradigm: A Systematization", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 3 (1991) 395–415.

3. Grace Davie, *Κοινωνιολογία της Θρησκείας*, μτφρ. Ευαγγελία Λίλιου – Νίκη Παπαγεωργίου, Εκδ. Κριτική, Αθήνα 2010, σσ. 93–102.

κατά απόλυτο τρόπο κάθε θρησκεία, θα υπονόμει εντέλει και την ίδια τη θρησκεία με πιθανά μοιραία αποτελέσματα για την επιβίωσή της στο σύγχρονο κόσμο.

Ο «θρημματισμός», όμως, του ενιαίου και μοναδικού «θόλου» – για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του Berger– δεν έφερε την παρακμή του θρησκευτικού στοιχείου, αλλά αντίθετα διευκόλυνε την εμφάνιση μιας ποικίλης θρησκευτικής ζωτικότητας. Η ζωτικότητα αυτή εκδηλώνεται με διάφορους τρόπους, παίρνει εσωτερική ή εξωτερική μορφή, εκφράζεται σε ατομικό ή κοινωνικό επίπεδο, είτε διευρύνοντας τις εκδοχές στο εσωτερικό μιας θρησκείας, είτε πολλαπλασιάζοντας το θρησκευτικό τοπίο με τη συνύπαρξη πολλών θρησκειών σε ένα συγκεκριμένο ιστορικο–κοινωνικό, πλαίσιο.⁴

Εντούτοις, η ανάπτυξη πολλών τάσεων σε μια θρησκεία, αλλά και η ύπαρξη πολλών θρησκειών σε μια κοινωνία δεν λειτουργεί πάντα με ομαλούς τρόπους. Η αναπτυσσόμενη θρησκευτική ετερογένεια και πολλαπλότητα θέτει διάφορα ζητήματα σε ένα κοινωνικό σώμα, αφού προκαλεί πολλές φορές εντάσεις, αντιπαραθέσεις, ενίοτε και συγκρούσεις, και δημιουργεί φόβους για υπονόμηση της κοινωνικής συνοχής και ενότητας. Η ανάπτυξη του διαλόγου μεταξύ των θρησκειών παραμένει βασικό ζητούμενο των σύγχρονων κοινωνιών για τη διευθέτηση ζητημάτων ομαλής συνύπαρξης και κοινωνικής ειρήνης που θέτει ο θρησκευτικός πλουραλισμός.

Στο άρθρο αυτό θα διερευνήσουμε με ποιον τρόπο ο τιμώμενος, σε αυτόν τον τόμο, Μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου αντιμετωπίζει την πρόκληση της πλουραλιστικής, πολύ–εθνικής και πολύ–θρησκευτικής Ευρώπης και πως βλέπει το ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας μέσα σε αυτήν. Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου δραστηριοποιείται ως ιεράρχης κατά το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα και ζει από κοντά όλες τις διεργασίες που συμβαίνουν, είτε στη Δυτική Ευρώπη με την προσπάθεια για πλήρη νομισματική, οικονομική και πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης, είτε στην Ανατολική Ευρώπη με τις κοσμογονικές αλλαγές του μετασχηματισμού των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού. Ως άνθρωπος του διαλόγου θεωρεί τη θρησκεία ως βασικό παράγοντα για την ειρηνική συνύπαρξη των λαών και τους θρησκευτικούς πολέμους ως σοβαρή

4. Βλ. Peter Berger, *The Many Altars of Modernity: Toward a Paradigm for Religion in a Pluralistic Age*, De Gruyter, Boston 2014.

εκτροπή από τη φύση τους και την πνευματική τους αποστολή.⁵ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μιας ραγδαία μεταβαλλόμενης και πλουραλιστικής Ευρώπης τοποθετεί την Ορθόδοξη Εκκλησία και αναζητά το ρόλο της στο νέο ευρωπαϊκό τοπίο που αναδύεται.

2. Η διαμόρφωση της πλουραλιστικής Ευρώπης

Η μακρά ιστορία της Δυτικής Ευρώπης συνδέεται με ένα μονο-πολιτισμικό και μονο-θρησκευτικό μοντέλο δομής και οργάνωσης που διατηρήθηκε επί πολλούς αιώνες, υπό την κυριαρχία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Εντούτοις, η διάσπαση του δυτικού χριστιανικού κόσμου, με την ανάδυση του Προτεσταντισμού, λειτούργησε ως θρυαλλίδα ανάδυσης μιας θρησκευτικής πολλαπλότητας. Δεδομένου ότι ο Προτεσταντισμός έχει εγγενώς τον πλουραλισμό μέσα του, η διάσπαση του δυτικού χριστιανικού κόσμου αρχίζει να διαμορφώνει μια πλουραλιστική Ευρώπη, συνθέτοντας διαφορετικές εθνο-θρησκευτικές και γλωσσικές ταυτότητες, συνδεδεμένες με τη γένεση πολλών επί μέρους εθνών-κρατών. Η διάσπαση του χριστιανικού κόσμου δεν υπήρξε ανώδυνη, αφού οδήγησε στους θρησκευτικούς πολέμους του 16ου και 17ου αιώνα και «ανάγκασε» –μετά το τέλος αυτών– πολιτικούς και πολιτειακούς φορείς να πάρουν θέση απέναντι στη θρησκευτική διαφορετικότητα προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις εντάσεις και τις συγκρούσεις.

Η επίλυση αυτών των συγκρούσεων μαζί με την παράδοση του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης οδήγησαν σταδιακά στη διαμόρφωση μιας κοσμικής κοινωνίας η οποία θα ήταν απαλλαγμένη από τη θρησκευτική αυθεντία και στην ανάδειξη μιας πολιτικής κουλτούρας βασισμένης στα ατομικά δικαιώματα, με εξέχον αυτό της θρησκευτικής ελευθερίας.⁶ Η διαδικασία αυτή που χαρακτηρίστηκε ως εκκοσμίκευση έχει πολλαπλές διαστάσεις: την ατομική, την κοινωνική, την πολιτική.⁷ Μεταξύ αυτών, καθιερώνεται ο αυστηρός διαχωρισμός των αρμοδιοτήτων κράτους και θρησκείας /

5. Βλ. Δαμασκηνός Παπανδρέου (Μητροπολίτης Ελβετίας), *Λόγος διαλόγου (Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας)*, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1997.

6. Βλ. Jean Duffar, *Le statut constitutionnel des cultes dans les pays de l'Union européenne*, Litec Giuffrè, Paris-Milan 1995, Gérard Gonzalez (dir.), *Laïcité, liberté de religion et Convention européenne des droits de l'homme*, Bruylant, Bruxelles 2006, Christine Peyrard (dir.), *Politique, religion et laïcité*, Publications de l'Université de Provence, Aix-en-Provence 2009.

7. Βλ. γενικότερα, Νίκη Η. Παπαγεωργίου – Κωνσταντίνος Γ. Παπαγεωργίου, *Κοινωνία, Θρησκεία και Δίκαιο. Επάλληλες σχέσεις και τομές*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2020, σσ. 21–55.

Εκκλησίας, ο οποίος, παρά τις επιμέρους διαφορές από χώρα σε χώρα, αποτελεί πολιτιστική κληρονομιά της Ευρώπης.⁸ Η θρησκεία / Εκκλησία περιορίζεται στον ιδιωτικό χώρο δραστηριοτήτων αφού θεωρείται ότι δεν έχει λόγο στα δημόσια πράγματα και δεν μπορεί πλέον να επηρεάζει την κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή ενός φιλελεύθερου, δημοκρατικού κράτους. Τα προβλήματα επομένως που δημιούργησε η θρησκευτική διαφορετικότητα στην Ευρώπη επιλύονται με την αναγνώριση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας σε ατομικό επίπεδο, και την περιθωριοποίηση της θρησκείας / Εκκλησίας στο δημόσιο χώρο.

Μετά το δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, η ανάγκη εργατικών χεριών για την ανασύσταση της Ευρώπης που είχε καταστραφεί, δημιούργησε ένα μεταναστευτικό κύμα που προερχόταν τόσο από τον ευρωπαϊκό Νότο, όσο και από τις χώρες του Μαγκρέμπ. Την περίοδο αυτή, ένας μεγάλος αριθμός αγροτών από τις χώρες της Νότιας Ευρώπης, αλλά και την ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου, μετατρέπονται σε βιομηχανικούς εργάτες για να ανοικοδομήσουν τη ραγδαία αναπτυσσόμενη μεταπολεμική Βόρεια και Κεντρική Ευρώπη. Ενώ αρχικά οι μετανάστες αντιμετωπίζονται ως προσωρινοί εργάτες, σταδιακά εγκαθίστανται μόνιμα και μετατρέπονται σε πολίτες της Ευρώπης, οι οποίοι διεκδικούν την αναγνώριση της ιδιαίτερής τους ταυτότητας. Ιδιαίτερη ευκαιρία ανάδειξης βρίσκει εκεί το Ισλάμ που συνοψίζει την ταυτότητα των μεταναστών αραβο-μουσουλμανικής προέλευσης και γίνεται παράγων δράσης και αντίδρασης. Η υπόθεση της καταδίκης των *Σατανικών Στίχων* του Σαλιμάν Ρουσντί στην Αγγλία και της μουσουλμανικής μαντίλας, στη Γαλλία, στο τέλος της δεκαετίας του '80, αποτελούν μια συμβολική καμπή στην πορεία του κοσμικού ουδετερόθρησκου κράτους και θέτουν υπό αμφισβήτηση τους όρους με τους οποίους είχαν ρυθμιστεί οι σχέσεις θρησκείας και πολιτικής.⁹ Η διεύρυνση των πληθυσμών της Ευρώπης με τους μετανάστες κυρίως μουσουλμανικής προέλευσης και ταυτότητας, «εμπλουτίζει» το εθνο-θρησκευτικό τοπίο της Δυτικής

8. Βλ. Grace Davie & Daniele Hervieu-Léger, *Identités religieuses en Europe*, La Découverte, Paris 1996, Jean Baubérot (dir.), *Religions et laïcité dans l'Europe des douze*, Syros, Paris, 1994, Marie-Dominique Charlier-Dagras, *La laïcité française à l'épreuve de l'intégration européenne. Pluralisme et convergences*, L'Harmattan, Paris 2002.

9. Βλ. Françoise Gaspard & Farhad Khosrokhavar, *Le foulard et la République*, La Découverte, Paris 1995, Robert Bistolfi & Esther Benbassa, *La République face à ses minorités. Les Juifs hier, les Musulmans aujourd'hui*, Mille et Une Nuits, Paris 2004, John R. Brown, *Why the French don't like Headscarves*, Princeton University Press, Princeton & Oxford 2007.

Ευρώπης, θέτει όμως και ζητήματα κοινωνικής συνοχής. Ο πλουραλισμός και η ετερότητα, ο ρατσισμός και η ξеноφοβία, ο κοινωνικός αποκλεισμός ή η ειρηνική συνύπαρξη αναδεικνύονται σε μείζονα ζητήματα του δυτικού ευρωπαϊκού χώρου.¹⁰

Την ίδια περίπου εποχή αλλάζει και το τοπίο της Ανατολικής Ευρώπης. Η πτώση του τείχους του Βερολίνου (1989) έφερε την κατάρυση της Σοβιετικής Ένωσης και την επανεμφάνιση των επιμέρους εθνών-κρατών που είχε υπό την επιρροή της η Σοβιετική εξουσία. Ο μετασχηματισμός που έλαβε χώρα συνδέθηκε με την απελευθέρωση της θρησκείας από τις καταπιεστικές διατάξεις των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού και κατέστησε δυνατή τη συζήτηση για την αναβίωση, ακόμα και την αύξηση του ρόλου της θρησκείας στις περιοχές της Ανατολικής Ευρώπης. Η αλλαγή αυτή ήταν τόσο εντυπωσιακή ώστε κάποιοι μίλησαν την εποχή εκείνη για επιστροφή της θρησκείας από το περιθώριο της μοντέρνας κοινωνίας στο οποίο είχε τεθεί λόγω της εκκοσμίκευσης.¹¹ Παρά το γεγονός ότι επρόκειτο για μια δημοσιογραφική υπερβολή των ΜΜΕ, το ενδιαφέρον για τη θρησκεία αρχίζει να αναζωπυρώνεται και επανέρχεται στην ατζέντα των θεμάτων που απασχολούν το δημόσιο λόγο.

Η θρησκευτική ζωτικότητα που λαμβάνει χώρα στα μετα-κομμουνιστικά καθεστώτα παίρνει ποικίλες μορφές. Αν και η πλειοψηφία των πιστών σε αυτές τις χώρες είναι ορθόδοξοι, με περισσότερο ή λιγότερο τυπικούς όρους, παρατηρείται επίσης μια μεγάλη ποικιλία θρησκευτικών πεποιθήσεων, όπως Ρωμαιοκαθολικές και Προτεσταντικές Εκκλησίες, καθώς και πολλές νέες θρησκευτικές κινήσεις. Η κατάσταση αυτή της αύξουσας ποικιλίας θρησκευτικών ομολογιών και νέων θρησκευτικών κινήσεων στα μετα-σοβιετικά κράτη παρομοιάζει με αυτήν της Δυτικής Ευρώπης και του δυτικού κόσμου γενικότερα. Γενικά, η θρησκευτική κατάσταση στις μετα-σοβιετικές δημοκρατίες περιλαμβάνει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: πλουραλισμός θρησκευτικών οργανώσεων, ελεύθερη ατομική επιλογή θρησκευτικών πεποιθήσεων, ειδικές συμφωνίες μεταξύ των χριστιανικών εκκλησιών και του κράτους και θρησκευτική ελευθερία του πληθυσμού.¹²

10. Βλ. Ιωάννης Σ. Πέτρου, *Κοινωνική θεωρία και σύγχρονος πολιτισμός*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 12-15, Χρήστος Τσιρώνης, *Κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαίδευση στην ύστερη νεωτερικότητα*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 111 κ.εξ

11. Βλ. ενδεικτικά, Gilles Kepel, *Η επιστροφή του Θεού. Χριστιανικά, ισλαμικά, εβραϊκά κινήματα στην επανάκτηση του κόσμου*, μτφρ. Γεώργιος Φασουλάκης, Εκδ. Λιβάνης, Αθήνα 1992.

12. Βλ. Larissa Titarenko, "Religious Pluralism in Post-communist Eastern Europe", *Anthropological Journal of European Cultures* 19/1 (2010) 40-53.

Η κατάλυση της Σοβιετικής Ένωσης όμως σηματοδεύτηκε και από σκληρές εθνικιστικές αντιπαραθέσεις, με τις οποίες συνδέθηκαν και οι θρησκευτικές διαφοροποιήσεις. Ο εθνικισμός χρησιμοποιεί τη θρησκεία με διάφορους τρόπους,¹³ έτσι ώστε η ανάδειξη των πάσης φύσεως εθνικιστικών διεκδικήσεων φέρει μαζί και θρησκευτικούς ή ομολογιακούς ανταγωνισμούς. Η διεύρυνση επομένως του εθνοθρησκευτικού πλουραλισμού στην Ανατολική Ευρώπη δεν έγινε με ομαλό τρόπο, καθώς θέτει νέες προσκλήσεις τόσο για την ενότητα της Ευρωπαϊκής κοινωνίας όσο και για την ειρηνική συνύπαρξη των ευρωπαϊκών λαών ανεξαρτήτως της ομολογιακής / θρησκευτικής ή εθνικής προέλευσης.

Ο θρησκευτικός πλουραλισμός έχει γίνει κεντρικό ζήτημα στη σύγχρονη Ευρώπη. Η συζήτηση που διεξάγεται αφορά σε ποιο βαθμό μια κοινωνία μπορεί να ανεχθεί τη θρησκευτική διαφορετικότητα και πόσο είναι πρόθυμη να διαχειριστεί το θρησκευτικό πλουραλισμό. Θρησκευτικά ζητήματα φαίνεται να είναι ιδιαίτερα κρίσιμα για τη συνύπαρξη διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων και την ενίσχυση της κοινωνικής ειρήνης. Είναι σημαντικό επομένως να δημιουργηθούν πλαίσια επίλυσης των εντάσεων που προκύπτουν μεταξύ των θρησκειών αφενός και αφετέρου μεταξύ της θρησκείας, της πολιτικής και της κουλτούρας.¹⁴ Αν και η διαχείριση του πλουραλισμού δεν είναι έργο της Θεολογίας, εντούτοις οι μονοθεϊστικές θρησκείες και οι χριστιανικές ομολογίες που διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό το θρησκευτικό τοπίο στην Ευρώπη φέρουν ένα μέρος της ευθύνης στη διαχείριση της θρησκευτικής διαφορετικότητας, ώστε να συμβιώνουν όλοι ειρηνικά χωρίς να προδίδουν τις ιδιαίτερες θρησκευτικές ταυτότητες των πιστών τους.

3. Η ενωμένη Ευρώπη του Μητροπολίτη Δαμασκηνού Παπανδρέου

Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου δραστηριοποιείται στο τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα, όπου παρατηρούνται κοσμολογικές αλλαγές για το μέλλον της Ευρώπης και όχι μόνον. Ενδιαφέρεται για την Ευρώπη των ποικίλων πολιτικών, κοινωνικών και πνευματικών ζυμώσεων, οι οποίες συντελούνται τόσο στην Ανατο-

13. Βλ. Rogers Brubaker, «Religion and Nationalism: Four Approaches», *Nations and Nationalism* 18 (2012) 2–20.

14. Βλ. Ednan Aslan, Ranja Ebrahim, Marcia Hermansen (Eds.) *Islam, Religions, and Pluralism in Europe*, Springer Fachmedien Wiesbaden 2016.

λική πλευρά με την κατάρρευση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού όσο και στη Δυτική πλευρά με την προώθηση της ιδέας της ευρωπαϊκής ενότητας.¹⁵ Την εποχή που ασχολείται με το θέμα που μας ενδιαφέρει, ενώ η Δυτική Ευρώπη, της Ελλάδας συμπεριλαμβανομένης, έτεινε να ενοποιηθεί με τη μορφή της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Ανατολική Ευρώπη βίωνε την απειλή της διάσπασης από την έκρηξη των ποικίλων εθνικισμών, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν και τη θρησκεία –στις περισσότερες περιπτώσεις την Ορθοδοξία– για εθνικιστικές επιδιώξεις.

Μεγάλη πρόκληση αποτελεί, για αυτόν, η ανανέωση της ενιαίας ταυτότητας της Ευρώπης, παρά τις επιμέρους εθνικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές διαφορές που αυξήθηκαν μετά τις αλλαγές που επήλθαν στην Ανατολική Ευρώπη. Προβληματίζεται για τον τρόπο με τον οποίο η διευρυμένη εκδοχή της Ευρώπης, διατηρώντας την ποικιλομορφία της, μπορεί να λειτουργήσει ενωτικά και όχι διασπαστικά. Όπως επισημαίνει, το όραμα της ενωμένης Ευρώπης όλων των λαών και όλων των εθνών απειλείται από «τα υποδαυλιζόμενα από ένα τυφλό θρησκευτικό φανατισμό εθνικιστικά κινήματα [που] επαναφέρουν στο προσκήνιο της μνήμης τα τραγικά φαινόμενα των θρησκευτικών πολέμων του ιστορικού παρελθόντος και απειλούν τη μακροχρόνια διαδικασία αναδείξεως της εσωτερικής πνευματικής συνοχής του ευρωπαϊκού πολιτισμού».¹⁶ Για τον ιεράρχη η πρόκληση που τίθεται για την ενότητα της Ευρώπης είναι ακριβώς η «ανεξέλεγκτη σύνδεση των εθνικιστικών παροξυσμών», όπως λέει, με τις «ιστορικές ομολογιακές αγκυλώσεις φανατισμού και μισαλλοδοξίας»¹⁷ που απειλούν όχι μόνο την ενότητα των χριστιανών, αλλά και την ειρηνική συμβίωση των ευρωπαϊκών λαών. Αναδεικνύει εδώ το γεγονός της ιδεολογικής χρήσης των θρησκευιών για εθνικιστικούς λόγους.

Η κατάλυση των συνόρων μεταξύ της Δυτικής και Ανατολικής Ευρώπης του δίνει πλέον και ιστορικά τη δυνατότητα να αντιμετωπίσει την Ευρώπη ως μια ενιαία γεωγραφική περιοχή παρά τις εθνικές, πολιτιστικές και θρησκευτικές διαφορές των λαών της. Θεωρεί ότι η κατάλυση των σοσιαλιστικών καθεστώτων είναι μια ιστορική ευκαιρία για να αναδειχθεί η ενότητα της Ευρώπης, η οποία υπερβαίνει τα όρια της Ευρωπαϊκής Ένωσης (τότε ΕΟΚ) και περι-

15. Βλ. Δαμασκηνού Αλεξ. Παπανδρέου, Μητροπολίτου Ελβετίας, *Ορθοδοξία και κόσμος*, Εκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1993, σ. 9.

16. *Ο.π.*, σ. 45.

17. *Ο.π.*, σ. 9.

λαμβάνει μια ενιαία Ευρώπη από τον Ατλαντικό μέχρι τα Ουράλια και από τη Σκανδιναβία μέχρι τη Μεσόγειο.¹⁸ Αναγνωρίζει βέβαια τη σημασία και τη δυναμική της οικονομικής και πολιτικής ενότητας που προωθούσε τότε, στις αρχές της δεκαετίας του '90, η τότε Ευρωπαϊκή Κοινότητα και η οποία προέβλεπε την κατάργηση των οικονομικών συνόρων μεταξύ των κρατών, τη νομισματική ενοποίηση, την εναρμόνιση των νομοθεσιών, την ελεύθερη διακίνηση των πληθυσμών, κλπ. Πιστεύει όμως ότι η ενωμένη Ευρώπη είναι πέραν του σχήματος αυτού, το οποίο μάλιστα βασίζεται σε μονομερή οικονομικά κριτήρια.¹⁹ Παραδέχεται ότι ο στενός πυρήνας της Ευρώπης που περιλαμβάνει την Ευρωπαϊκή Ένωση (τότε ΕΟΚ), παραμένει βασικός άξονας για την ολοκλήρωση της ευρωπαϊκής ενότητας και τη διαμόρφωση μιας νέας ευρωπαϊκής ταυτότητας, αλλά αυτή παραμένει λειψή χωρίς την ευρύτερη εκδοχή της. Το όραμα της ενωμένης Ευρώπης θα πρέπει να περιλαμβάνει, κατά τη γνώμη του, και τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες χάρη στην ιστορική συγκυρία των ιστορικών αλλαγών που συνέβησαν εκεί, είναι πλέον υλοποιήσιμο. Όπως τονίζει, «[η] προοπτική του κοινού ευρωπαϊκού οίκου δεν μπορεί και δεν πρέπει να οικοδομείται χωρίς τους λαούς της Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίοι είναι φορείς της ίδιας πνευματικής και θρησκευτικής κληρονομιάς, συνεισέφεραν δε πάντοτε δημιουργικά στη διαμόρφωση της πολιτιστικής ταυτότητας της Ευρώπης».²⁰

Η ενότητα, κατά συνέπεια, της Ευρώπης πρέπει να έχει πολιτισμικό και όχι οικονομικό χαρακτήρα, σύμφωνα με τον ιεράρχη. Με βάση την κοινή πολιτισμική ταυτότητα μπορεί να οδηγηθεί στην ενότητα η ευρωπαϊκή ήπειρος και να ξεπεράσει τις επιμέρους εθνικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές διαφορές. Ή, για να το πούμε διαφορετικά, πίσω από τις επιμέρους διαφορές των ευρωπαϊκών λαών υπάρχει μια κοινή πολιτισμική μήτρα, μια κοινή πολιτισμική κληρονομιά, μια ενιαία πολιτισμική παράδοση. Γι' αυτό και ανατρέχει στο ιστορικό παρελθόν για να αναζητήσει τις συνιστώσες της ευρωπαϊκής ταυτότητας, όπως το ελληνικό πνεύμα, τη ρωμαϊκή κληρονομιά και τη χριστιανική πίστη.²¹ Η ταυτότητα αυτή, όπως λέει, ολοκληρώνεται μέσα από την εκκλησιαστική παράδοση και προκαλεί το

18. Βλ. *ό.π.*, σ. 54.

19. Βλ. *ό.π.*, σ. 52.

20. *Ό.π.*, σ. 53. Βλ. επίσης, *ό.π.*, σ. 54.

21. Βλ. *ό.π.*, σ. 24.

σταδιακό μετασχηματισμό της οικουμενικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε αυτοκρατορία της χριστιανικής οικουμένης.²² Παρά τους εσωτερικούς (ενδο-εκκλησιαστικούς) και εξωτερικούς (μεταξύ κράτους και εκκλησίας) ανταγωνισμούς, η σύνθεση των τριών μεγεθών (Ελλάς, Ρώμη, χριστιανική πίστη) «οριοθέτησε» τη μεσαιωνική Ευρώπη και διαμόρφωσε τόσο τη Δύση όσο και την Ανατολή.²³

Οι παράγοντες αυτοί που συνθέτουν την κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα, κατά τη διάρκεια των Μέσων Χρόνων, παραμερίζονται σταδιακά, κατά τους Νέους Χρόνους, λόγω της εκκοσμίκευσης. Η εκκοσμίκευση είναι μια διαδικασία, η οποία συνδέεται με τη σταδιακή μείωση του ρόλου και αποδυνάμωση της σημασίας της θρησκείας –ιστορικά της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας που ήταν τότε κυρίαρχη στη Δυτική Ευρώπη– στην κοινωνία την πολιτική και τον πολιτισμό. Διαμορφώνεται έτσι μια νέα ιστορικο-κοινωνική πραγματικότητα που οδηγεί στη διάκριση της κοσμικής και της θρησκευτικής σφαίρας δραστηριοτήτων, η οποία περιορίζει σταδιακά τη θρησκεία / Εκκλησία σε μια ιδιωτική σφαίρα δραστηριοτήτων.²⁴

Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου προσεγγίζει τη διαδικασία αυτή περισσότερο σε επίπεδο πνευματικών / ιδεολογικών και λιγότερο σε επίπεδο κοινωνικών / πολιτικών μετασχηματισμών. Έτσι, κατ' αυτόν, οι ρωγμές του οικοδομήματος της ενιαίας ευρωπαϊκής ταυτότητας εμφανίζονται με την Αναγέννηση και ιδιαίτερα με το Διαφωτισμό, ο οποίος σταδιακά προωθεί την αποδέσμευση της κοινωνίας από την επιρροή της Εκκλησίας και δημιουργεί ένα κλίμα αντιπαράθεσης των νέων ιδεών με τον Χριστιανισμό. Το κύριο ρυθμιστικό όργανο για τον περιορισμό της επιρροής της Εκκλησίας γίνεται το κοσμικό λαϊκό κράτος, το οποίο αναλαμβάνει την ευθύνη να προωθήσει τις νέες ιδέες που περιλαμβάνουν την πλήρη αυτονομία του ανθρώπου από κάθε θρησκευτική ή άλλη αυθεντία και το διαχωρισμό κράτους και Εκκλησίας περιθωριοποιώντας την Εκκλησία.²⁵

Για τον ιεράρχη η αμφισβήτηση του χριστιανισμού στην Ευρώπη θέτει εν αμφιβόλω την ίδια την (πνευματική) ταυτότητα της Ευ-

22. Βλ. *ό.π.*, σ. 24–25.

23. Βλ. *ό.π.*, σ. 25.

24. Βλ. Ιωάννης Σ. Πέτρου, *Χριστιανισμός και κοινωνία*, Εκδ. Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη 2017, σσ. 161–178.

25. Βλ. Δαμασκηνού Αλεξ. Παπανδρέου, Μητροπολίτου Ελβετίας, *Ορθοδοξία και κόσμος*, *ό.π.*, σσ. 26–27.

ρώπης.²⁶ Κατά συνέπεια, για να αναστραφεί το κλίμα αυτό χρειάζεται η από-περιθωριοποίηση και η εκ νέου ενεργοποίηση του Χριστιανισμού, ο οποίος αποδείχτηκε ανθεκτικός στην «πίεση» της εκκοσμίκευσης και του κοσμικού κράτους και μπορεί να συμβάλλει στην αντιμετώπιση των διασπαστικών κρίσεων που υφίσταται η Ευρώπη τα τελευταία χρόνια. Αναγνωρίζει το γεγονός ότι οι διάφορες χριστιανικές ομολογίες, λειτούργησαν πολλές φορές διασπαστικά, όταν «αποδέχτηκαν ή τουλάχιστον ανέχτηκαν τη χρησιμοποίησή τους για την εξυπηρέτηση εθνικιστικών επιδιώξεων ή περιστασιακών πολιτικών σκοπιμοτήτων»²⁷ λειτουργώντας εις βάρος την ίδια τους της αυτοσυνειδησίας. Αυτό συνέβη στο παρελθόν, κατά τη διαμόρφωση της νεότερης Ευρώπης, συμβαίνει όμως και στην εποχή του, κατά τη ανα-διαμόρφωση της σύγχρονης Ευρώπης μετά την κατάλυση της Σοβιετικής Ένωσης. Η ενωτική δυναμική των χριστιανικών Εκκλησιών αποδυναμώνεται, όταν αυτές εμπλέκονται σε εθνικές, εθνικές ή και πολιτικές αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις.

Επομένως, για την αποκατάσταση της ευρωπαϊκής ενότητας δεν αρκεί ο διάλογος μεταξύ των ιδεολογικοπολιτικών συστημάτων. Κατά τον ιεράρχη, ένας τέτοιος διάλογος εμπεριέχει τη μερικότητα, την τοπικότητα και την αποσπασματικότητα και γι' αυτό δεν μπορεί να οδηγήσει από μόνος του στην αποκατάσταση της πληρότητας του ευρωπαϊκού πολιτισμού.²⁸ Αν η θρησκεία και ειδικότερα ο χριστιανισμός παίζει διασπαστικό ρόλο όταν χρησιμοποιείται ως εθνικιστικό εργαλείο, τότε ο ίδιος χριστιανισμός μπορεί να παίξει το ρόλο ενωτικού και συναινετικού εργαλείου για την Ευρώπη, όταν λειτουργεί απαλλαγμένος από αλλότριες επιδιώξεις. Γι' αυτό και προτείνει το διάλογο μεταξύ των χριστιανικών Εκκλησιών προκειμένου να αναδειχθεί σε πρώτο στάδιο η σημασία της ενότητας των χριστιανών. Η αποκατάσταση της ενότητας του χριστιανικού κόσμου μπορεί να συμβάλλει, σε ένα δεύτερο στάδιο, στην ενότητα της Ευρώπης.²⁹ Με άλλα λόγια η ενότητα των ευρωπαϊκών λαών, κατά τον ιεράρχη, περνάει από την ενότητα των θρησκευτικών τους παραδόσεων.

Η ενότητα αυτή δεν μπορεί να είναι εις βάρος της διαφορετικότητας. Το μέλλον της Ευρώπης εξαρτάται από τη διατήρηση του

26. Βλ., *ό.π.*, σ. 28.

27. *Ό.π.*, σ. 10.

28. Βλ. *ό.π.*, σ. 40–41.

29. Βλ. *ό.π.*, σ. 34.

πλουραλιστικού της χαρακτήρα, ο οποίος περιλαμβάνει την ιδιαιτερότητα των εθνικών παραδόσεων των ευρωπαϊκών λαών και την αυθεντικότητα της χριστιανικής τους πίστης.³⁰ Όπως τονίζει, «[ο]ποιαδήποτε συστηματική προσπάθεια καταπίεσεως ή υποβαθμίσεως των δύο αυτών στοιχείων θα οδηγεί σε κρίση ή και ανατροπή των οποιωνδήποτε άλλων οικονομικών ή κοινωνικών ισορροπιών γιατί ο εθνικός και ο θρησκευτικός πλουραλισμός είναι οργανικό και αναπαλλοτρίωτο στοιχείο του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η ορθή όμως αξιοποίηση των στοιχείων του ευρωπαϊκού πλουραλισμού προϋποθέτει την ανακάθαρση της μνήμης των λαών από όλες τις αρνητικές ή επαχθείς φορτίσεις του ιστορικού παρελθόντος».³¹

4. Ο ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ενωμένη Ευρώπη

Στο πλαίσιο της από-περιθωριοποίησης του Χριστιανισμού στη σύγχρονη κοσμική Ευρώπη και της εκ νέου ανάδειξης της σημασίας του προσεγγίζεται και ο ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου δίνει ιδιαίτερη σημασία στη δυναμική της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία μπορεί να συμβάλει στη διαμόρφωση της ταυτότητας της ενωμένης Ευρώπης, είτε μέσω των ορθόδοξων λαών της Ανατολικής Ευρώπης, είτε μέσω των ορθόδοξων κοινοτήτων της Δυτικής Ευρώπης. Θεωρεί ότι οι ορθόδοξοι λαοί της Ανατολικής Ευρώπης, μετά το μετασχηματισμό των χωρών αυτών, «τροφοδοτούν με συνέχεια και συνέπεια την ιδέα του κοινού ευρωπαϊκού οίκου όλων των χριστιανικών λαών, διευρύνουν τους γεωγραφικούς και πολιτιστικούς ορίζοντες της ευρωπαϊκής νεότητας και εμπλουτίζουν το σύγχρονικό περιεχόμενο της κοινής πνευματικής κληρονομιάς».³² Επιπλέον, σημαντική είναι και η παρουσία των ορθόδοξων κοινοτήτων στην πλουραλιστική Ευρώπη, οι οποίες, αποτελώντας αναπόσπαστο πλέον μέρος του ευρωπαϊκού πληθυσμού, ζουν και μαρτυρούν για την πίστη και το βίωμα αυτών.

Κατά τον Παπανδρέου η αποστολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο πλαίσιο της ενωμένης Ευρώπης είναι «να καταστεί παράγων μαρτυρίας Χριστού και φως εις τα έθνη» όχι σε απομόνωση από τους χριστιανούς της Δύσης, αλλά σε διάλογο μαζί τους κηρύσσοντας την ενσαρκωμένη Αλήθεια, την αλήθεια που ελευθερώνει και

30. Βλ. *ό.π.*, σ. 45.

31. *Ό.π.*, σ. 45.

32. *Ό.π.*, σ. 57-58.

σώζει.³³ Γι' αυτόν, η ύπαρξη και η παρουσία της Ορθόδοξης Εκκλησίας αποτελεί σημαντική συνιστώσα της ευρωπαϊκής αυτοσυνειδησίας και διαθέτει ποικίλες δυνατότητες, που μπορεί να συμβάλλουν θετικά στην ενότητα της Ευρώπης.

Οι δυνατότητες της Ορθόδοξης Εκκλησίας για να παίξει έναν επιτυχημένο ρόλο στη διαδικασία ενοποίησης της Ευρώπης συνοψίζονται κατά τη γνώμη του στις ακόλουθες: (α) έχει την ίδια πίστη σε οποιοδήποτε κράτος ή πολιτικο-κοινωνικό σύστημα και αν βρίσκεται, (β) ενισχύει την κοινή παράδοση του χριστιανισμού, (γ) ενθαρρύνει το σύγχρονο διάλογο για την αποκατάσταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο, με βάση την πατερική παράδοση, (δ) συνεργάζεται με τις άλλες χριστιανικές Εκκλησίες και Ομολογίες για την επίλυση των σύγχρονων προβλημάτων, (ε) συμβάλλει στη διαθρησκευτική συνεργασία με σκοπό την εξάλειψη του φανατισμού και την καλλιέργεια της συμφιλίωσης των λαών και την επικράτηση της ειρήνης και της ελευθερίας στον κόσμο, ανεξαρτήτως φυλής και θρησκείας, (στ) επιδιώκει τη συνεργασία με κάθε άνθρωπο καλής θελήσεως με σκοπό το καλό της ανθρωπίνης κοινωνίας, (ζ) αγωνίζεται για την ιερότητα και τη μοναδικότητα του ανθρωπίνου προσώπου, (η) αναδεικνύει το πρότυπο του χριστιανού ανθρώπου ως μοναδικού για την οργάνωση μιας πνευματικώς υγιούς κοινωνίας, (θ) εντοπίζει τη ζημιά που μπορεί να προκαλέσει η κρατική αυθεντία στη διαφύλαξη της ιδιαίτερης πνευματικής ταυτότητας του ευρωπαϊκού πολιτισμού.³⁴

Με αυτές τις προϋποθέσεις, η Ορθόδοξη Εκκλησία μπορεί να αναδειχθεί σε σημαντικό παράγοντα αυτοσυνειδησίας και ενότητας της σύγχρονης Ευρώπης μέσω του διαλόγου με τις άλλες χριστιανικές παραδόσεις. Είναι απαραίτητο όμως να προσλάβει και τις νεότερες κατακτήσεις του ευρωπαϊκού πολιτισμού, όπως το αίτημα για ανθρώπινα δικαιώματα, για κοινωνική δικαιοσύνη, για δημοκρατία, κ.λπ.³⁵ Αυτό μπορεί να εμπλουτίσει τόσο τον ευρωπαϊκό πολιτισμό με τον πλούτο της πατερικής παράδοσης, όσο και την Ορθόδοξη Εκκλησία διευρύνοντας την κοινωνική της αποστολή στο σύγχρονο κόσμο.³⁶

33. Βλ. ό.π., σ. 37.

34. Βλ. ό.π., σ. 39–40.

35. Βλ. ό.π., σ. 64.

36. Βλ. ό.π., σ. 64–65.

Η προσφορά του Μητροπολίτου Δαμασκηνού Παπανδρέου στην ανάπτυξη του εν Σαμπεζύ Ορθοδόξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου

*Γαβριήλ, Μητροπολίτης Ν. Ιωνίας,
Φιλαδελφείας, Ηρακλείου & Χαλκηδόνος*

Στην μακράιωνη πορεία του ιστορικού βίου της Εκκλησίας μας πέρασαν μεγάλες και σπουδαίες εκκλησιαστικές προσωπικότητες, που με τη ζωή, τον λόγο και το έργο τους λάμπρυναν το πνευματικό στερέωμά Της, συμβάλλοντας αποφασιστικά όχι μόνο στην διάδοση του λόγου του Θεού, αλλά και στη σωτηριώδη αποστολή Της. Αναμφίβολα, μία τέτοια λαμπρή και δεσπύουσα προσωπικότητα υπήρξε ο μακαριστός μητροπολίτης κυρός Δαμασκηνός Παπανδρέου, που με την αρχιερατική του διακονία λάμπρυνε έτι περισσότερο την Πρωτόθρονη μητέρα Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως, στερέωσε δυναμικά τα δικάια Της στην οικουμένη και προσέφερε τα μέγιστα στην ορθόδοξη διασπορά.

Θα ήταν βεβαίως ατυχές ή και αδύνατο το εγχείρημα να προσπαθήσει κάποιος να γράψει ένα ολοκληρωμένο κείμενο ή μία εμπεριστατωμένη αναφορά για μία προσωπικότητα πολυσχιδή, τέτοιου βελνεκούς, με ένα τόσο πλούσιο, πολυδιάστατο πνευματικό και ιεραποστολικό έργο. Ωστόσο, πορευόμενοι με οδηγό την αλησιμόνητη ανάμνηση καθώς και την προσωπική εμπειρία καταθέτουμε τούτες τις γραμμές ως ελάχιστο αντίδωρο ευγνωμοσύνης στη μνήμη του πολυσεβάστου μακαριστού Μητροπολίτου κυρού Δαμασκηνού.

Ο αείμνηστος Μητροπολίτης Αδριανουπόλεως, πρώην Ελβετίας, Δαμασκηνός Παπανδρέου γεννήθηκε στην Κάτω Χρυσοβίτσα της Αιτωλίας το έτος 1936 και υπήρξε γόνος ιερατικής οικογενείας. Σπούδασε Θεολογία στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης και συνέχισε τις Μεταπτυχιακές του σπουδές στις Θεολογικές και Φιλοσοφικές Σχολές των Πανεπιστημίων Βόννης και Μάρμπουργκ (1959–1965), στη Γενική Εκκλησιαστική Ιστορία και στη Φιλοσοφία της Θρησκείας. Η διδακτορική διατριβή του εγκρίθηκε από τη Θεολογική

Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών το έτος 1966.

Τρία χρόνια αργότερα, το 1969, διορίστηκε Προϊστάμενος του Ορθοδόξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Σαμπεζύ της Γενεύης και ορίστηκε από τον αοίδιμο Οικουμενικό Πατριάρχη Αθιναγόρα Προϊστάμενος της Γραμματείας επί της προπαρασκευής της Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας, αναλαμβάνοντας έτσι το ιδιαίτερα κοπιαστικό και επίπονο έργο του συντονισμού του προπαρασκευαστικού έργου των Προσυνοδικών Διορθοδόξων Επιτροπών και των Πανορθόξων Διασκέψεων. Το 1970 εξελέγη Μητροπολίτης Τρανουπόλεως και το 1974 έγινε καθηγητής της ρωμαιοκαθολικής Θεολογικής Σχολής της Λουκέρνης καθώς και μέλος της Διεθνούς Ακαδημίας Θρησκευτικών Επιστημών.

Το 1982 απετέλεσε έτος ορόσημο για τον αοίδιμο Ιεράρχη, αφού εξελέγη από την Αγία και Ιερά Σύνοδο του σεπτού Οικουμενικού Πατριαρχείου πρώτος Μητροπολίτης της νεοσύστατης Ιεράς Μητροπόλεως Ελβετίας και Έξαρχος Κεντρικής Ευρώπης, συμβάλλοντας ενεργά στην διαποίμανση του ορθοδόξου λαού της κεντρικής Ευρώπης. Εν συνεχεία κατεστάθη Κοσμήτορας του Μεταπτυχιακού Ινστιτούτου Ορθοδόξου Θεολογίας στο Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου και ακολούθως διορίστηκε συμπρόεδρος των Μικτών Επιτροπών Θεολογικού Διαλόγου της Ορθοδόξου Εκκλησίας με την Παλαιοκαθολική Εκκλησία και με τις Αρχαίες Ανατολικές Εκκλησίες. Διετέλεσε πρόεδρος, από χριστιανικής πλευράς, των διμερών Ακαδημαϊκών Συναντίσεων με τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ καθώς και αντεπιστέλλον Μέλος της Ακαδημίας Αθηνών.

Κατά την διάρκεια του σεμνού και συνάμα ανήσυχου πνευματικού βίου του τιμήθηκε με τον τίτλο του Επίτιμου Διδάκτορα από 14 Ορθόδοξες Θεολογικές Σχολές. Βεβαίως, έργα των χειρών του αποτελούν πλείονα των διακοσίων συγγραφικών μελετών, άρθρων, εκδόσεων και διαλέξεων, τα οποία κυκλοφορούν σε διάφορες γλώσσες και σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες¹. Συνεπώς, δικαίως έχει χαρακτηριστεί ως ένας από τους επιφανέστερους και σημαντικότερους πρωτεργάτες του πνεύματος της Οικουμενικής κίνησης στους κόλπους της Ορθοδόξου Εκκλησίας κατά το δεύτερο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα².

1. Βλ. Schneemelcher W. *Όρθοδοξία καί Οικουμένη: συλλογή άρθρων Μητροπολίτου Δαμασκηνού (Παπανδρέου)*, Στουτγάρδη, 1986.

2. Brun M., *Δαμασκηνός Παπανδρέου, πρώτος Μητροπολίτης Έλβετίας 1969-2003*, Αθήνα, 2011, σ. 581.

Αναμφίβολα, ο αείμνηστος Μητροπολίτης αφιέρωσε ολοκληρωτικά τον βίο του στην διάδοση του Ευαγγελίου του Χριστού. Αφιερώθηκε όμως επίσης και στην επίτευξη ενός μεγάλου στόχου. Διαπνεόμενος από αποστολικούς οραματισμούς προσπλώθηκε αφ' ενός μεν στην ενότητα και στην σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ των κατά τόπους Αυτοκεφάλων Ορθοδόξων Εκκλησιών, αφ' ετέρου δε στην ενίσχυση του Διαλόγου της Ορθοδόξου Εκκλησίας τόσο με τις λοιπές χριστιανικές Ομολογίες, όσο και με τις μονοθεϊστικές θρησκείες, στο πλαίσιο πάντοτε της ειρηνικής συνύπαρξης, της εποικοδομητικής επικοινωνίας, της ομόνοιας και εμπιστοσύνης στον ένα Θεό. Ο ίδιος μάλιστα, αντιλαμβανόμενος τα σημεία των καιρών τόνιζε διαρκώς την αναγκαιότητα διεξαγωγής διαθρησκευτικού διαλόγου³.

Έτσι, βαθιά προσπλωμένος στην ορθόδοξη πίστη και στην ιερά παράδοση και όντας πάντοτε συνεπής στην βίωση των ευαγγελικών αρχών, ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός άφησε ανεξίτηλα τα ίχνη του τόσο στα διορθόδοξα και διαχριστιανικά, όσο και στα διαθρησκευτικά δρώμενα της εποχής του, συνδιαμορφώνοντας έτσι κατά πολύ και σε σημαντικό βαθμό το γίνεσθαι της οικουμενικής κίνησης. Ο ίδιος, μεγαλόπνοος οραματιστής, άνθρωπος ενωτικός και ενθουσιώδης ιεράρχης δεν δίστασε να τολμά και να καινοτομεί. Ως γνήσιο πνευματικό τέκνο της Μητρός Εκκλησίας, στηρίχθηκε στην αγιοπνευματική μυστική Παράδοση της Εκκλησίας μας και διέσπασε τα στενά και άκαμπτα, έως τότε, πλαίσια των διαχριστιανικών και διαθρησκευτικών σχέσεων.

Το ανοικτό και ελεύθερο πνεύμα του έναντι της οικουμενικής κίνησης, σε συνδυασμό τόσο με την υψηλή θεολογική επιστημονική του επάρκεια, όσο και με την εκκλησιαστική του διπλωματία, τού παρείχαν όλα εκείνα τα δυναμικά εφόδια, ώστε να μην καταβάλλεται, ούτε να διστάζει εμπρός στα προκλητικά διλήμματα των σχέσεων ή του διαλόγου με τις άλλες χριστιανικές Ομολογίες, απαλλύνοντας έτσι συντηρητικές αντιλήψεις και εμπνέοντας εκκλησιαστικό σεβασμό και εμπιστοσύνη στην Ορθόδοξη Εκκλησία.

Στο αυτό πνεύμα, η οικουμενική εκκλησιαστική του εμβέλεια, η ενεργή συμμετοχή του στις δράσεις του Παγκοσμίου Συμβουλίου

3. Metropolitan Damaskinos Papandreou, *Le Dialogue de l'Eglise Orthodoxe avec le Judaïsme et l'Islam. Expériences de conflit, de réconciliation et de coexistence*, στο Brun M. – Schneemelcher W. *Ευχαριστήρια-Eucharisteria, Festschrift für Damaskinos Papandreou, Metropolit der Schweiz, Athen, 1996, σ. 343-355.*

Εκκλησιών (ΠΣΕ), η συμμετοχή του ως μέλος στη Διεθνή Ακαδημία Θρησκευτικών Επιστημών, η αποφασιστική συμβολή του ως συμ-προέδρου στις Θεολογικές Επιτροπές του Θεολογικού Διαλόγου μεταξύ της Ορθοδόξου Εκκλησίας και της Παλαιοκαθολικής και των Ορθοδόξων με τους Προχαλκηδονίους επέφεραν την πρόσκληση του πάπα Ρώμης Ιωάννου Παύλου Β΄ (1981), προκειμένου ο ίδιος να συμμετάσχει ως ομιλητής στην Ιεραρχία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στη Βασιλική του Αγίου Πέτρου με την ευκαιρία του εορτασμού της 1600^{ης} επετείου από τη σύγκληση της Β΄ Οικουμενικής Συνόδου.

Είναι προφανές ότι ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός ήταν άνθρωπος αγάπης, ειρηνιστής, ιδεαλιστής, δοτικός και δίκαιος. Ήταν όμως και άνθρωπος των έργων: «*η εποχή των λόγων έχει παρέλθει*», τόνιζε χαρακτηριστικά⁴. Ο ίδιος έθετε υψηλούς αντικειμενικά στόχους και κατόρθωνε, παρά τις δυσκολίες, να τους επιτυγχάνει. Στις αντιξοότητες που προέκυπταν δεν πτοούνταν. Ποτέ δεν έχανε την ελπίδα του. Με οδηγό την βαθιά πίστη του στον Θεό και την αγάπη του για τον πλησίον ξεπερνούσε τις δοκιμασίες και αντλούσε δύναμη για να συνεχίσει ακόμη και μέσα από τις δυσκολίες⁵.

Το έργο που επετέλεσε ως πρώτος Ποιμενάρχης της Μητροπόλεως Ελβετίας είναι πράγματι αξιομνημόνευτο. Ο ίδιος ποτέ δεν αντιμετώπισε την διακονία του μονοδιάστατα. Στον ενθρονιστήριο λόγο του, ανήμερα της εορτής των Εισοδίων της Θεοτόκου (21 Νοεμβρίου 1982) στη Ζυρίχη, είχε επισημάνει: «*Η διαποίμανση δεν είναι επαγρύπνηση επί των φακέλων και απλή μελέτη αρχείου... Είναι, κυρίως και πρωτίστως, έργο λυτρωτικό, που έχει την αναφορά του στη σωτηρία των ψυχών και ασκείται με τον λόγο του Θεού, την διακονία και την μυστηριακή ζωή. Έτσι φανερώνεται και αποκαλύπτεται η λύτρωση και πραγματοποιείται η αληθινή επανένωση του ανθρώπου και του Θεού στο πρόσωπο του Χριστού*»⁶.

Ως πρώτος Μητροπολίτης Ελβετίας εργάσθηκε ακαταπόνητα για την οργάνωση της νεοσύστατης τότε Ιεράς Μητροπόλεως Ελβετίας. Καθ' όλη την διάρκεια της αρχιερατικής του διακονίας στην

4. Brun M., *Δαμασκηνός Παπανδρέου, πρώτος Μητροπολίτης Έλβετίας 1969-2003*, Αθήνα, 2011, σ. 582.

5. Δαμασκηνός Παπανδρέου, *Ορθοδοξία και Ηνωμένη Ευρώπη*, εκδ. Τέρτιος, Κατερίνη, 1989, σ. 19-21.

6. Brun M., *Δαμασκηνός Παπανδρέου, πρώτος Μητροπολίτης Έλβετίας 1969-2003*, Αθήνα, 2011, σ. 642.

Ελβετία κατάφερε να καταστήσει το Ορθόδοξο Κέντρο του Σαμπεζύ λίκνο της Ορθοδοξίας, καθώς και πνευματικό κέντρο εκκλησιαστικού διαλόγου μεταξύ Ανατολής και Δύσεως. Ένα κέντρο διαλόγου και συναντήσεως που υπηρετούσε όχι μόνο την εσωτερική ενότητα της Ορθοδόξου Εκκλησίας, αλλά και την πορεία της για την αποκατάσταση των εκκλησιαστικών σχέσεων με τον υπόλοιπο χριστιανικό κόσμο. Έτσι, το Ορθόδοξο Κέντρο του Σαμπεζύ έλαβε σταδιακά μία εξαιρετική αναγνώριση, όπου πλήθη κόσμου τόσο από την Ελλάδα, όσο και από διάφορες χώρες της Ευρώπης επισκέπτονταν τη Γενεύη και βίωναν εκ του σύνεγγυς την ανύστακτη ορθόδοξη εκκλησιαστική μαρτυρία και την πολυσχιδή δράση της στο σύγχρονο οικουμενικό γίγνεσθαι.

Άλλωστε, η ίδρυση του Ορθοδόξου Κέντρου στο Σαμπεζύ της Γενεύης το 1966, με απόφαση του αιμνήστου Οικουμενικού Πατριάρχου Αθηναγόρα Α΄ (1886–1972) και της Αγίας και Ιεράς Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου αποσκοπούσε σε αυτήν ακριβώς την προϋπόθεση. Πιο συγκεκριμένα, οι σκοποί του Ορθοδόξου Κέντρου, όπως αναγράφονται στον Πατριαρχικό και Συνοδικό Τόμο της ιδρύσεώς του συνδέονταν και συνδέονται έως σήμερα άρρηκτα με τους οραματισμούς της Μητρός Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως για μία όσο το δυνατόν πιο υπεύθυνη, πιο οργανωμένη και πιο αυθεντική συμμετοχή της Ορθοδόξου Εκκλησίας στον σύγχρονο διάλογο με τις άλλες Εκκλησίες και Ομολογίες του χριστιανικού κόσμου.

Σκοπός λοιπόν ιδρύσεως του Ορθοδόξου Κέντρου ήταν: α) η πληροφόρηση του χριστιανικού κόσμου της Δύσεως και ειδικότερα της Δυτικής Ευρώπης, σχετικά προς την ορθόδοξη λατρεία και την ορθόδοξη διδασκαλία, παράδοση και θεολογία, β) η επί τόπου μελέτη της θεολογίας και του πνευματικού βίου των άλλων χριστιανικών Εκκλησιών και Ομολογιών, γ) η εξυπηρέτηση των επαφών μεταξύ των κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών και η κατά τον τρόπο αυτό προώθηση της ορθόδοξης ενότητας, δ) η προαγωγή του οικουμενικού πνεύματος με την καλλιέργεια των σχέσεων της Ορθοδοξίας προς τις άλλες χριστιανικές Εκκλησίες και Ομολογίες με απώτερο στόχο την προώθηση της διαχριστιανικής ενότητας⁷.

Το ολοκληρωμένο πλέον Ορθόδοξο Κέντρο ανακηρύχθηκε Πατριαρχικό Σταυροπήγιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου με Πατριαρχ-

7. Δαμασκηνός Παπανδρέου, *Ορθοδοξία και Κόσμος*, Εκδ. Τέρτιος, Κατερίνη, 1993, σ. 169.

χικό και Συνοδικό Συγίλλιο, στο οποίο αναφερόταν η ειδική του αποστολή: «...ἵνα τὸ Ὁρθόδοξον τοῦτο Κέντρον, κτῆμα καὶ σταυροππηγιακὸν ἐξάρτημα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου ἔσαι ὑπάρχον καὶ παρ' αὐτοῦ μόνον ἀμέσως δεσποζόμενον καὶ ἐξουσιαζόμενον καὶ κυβερνώμενον...σκοπὸν καὶ προορισμὸν ἔχη τὴν διακονίαν ἀπάσης... τῆς Ἁγίας, Καθολικῆς, Ἀποστολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ συμπάσης τῆς ἐπὶ γῆς Χριστιανοσύνης..., εἰδικώτερον δὲ τὴν ἀνάπτυξιν ἐν αὐτῷ ἐπιστημονικοῦ θεολογικοῦ φυτωρίου ἐν οἰκουμενικῇ προοπτικῇ, μέλλοντος ἵνα μεταπτυχιακῶς καταρτίξῃ στελέχη ἐξ ἀπασῶν τῶν κατὰ τόπους ἀγιωτάτων Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, χρήσιμα διὰ τὰς ἀνάγκας αὐτῆς, ἐξειδικευμένα δὲ καὶ εἰς τὴν διεξαγωγὴν διορθόδοξων καὶ διαχριστιανικῶν διαλόγων εἰς ἀντίδοσιν χριστιανικῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς θεολογίας... ἐπὶ ἐνὶ καὶ μόνῳ στόχῳ, τῇ οἰκοδομῇ τοῦ ὅλου σώματος τοῦ Χριστοῦ εἰς ἐνότητα μιᾶς καὶ μόνης πίστεως καὶ ὁμολογίας»⁸.

Ο αείμνηστος Μητροπολίτης οραματιζόταν μια ενωμένη και ειρηνική Ευρώπη, όπου θα απουσίαζε ο φανατισμός και θα κυριαρχούσε ο σεβασμός προς τον πλησίον, ώστε η κοινωνία να προβεί σε μία όχι τυπική, αλλά ουσιαστική αποδοχή του άλλου⁹. Ἐτσι, ἐπὶ τῆς ποιμαντορίας του το Ὁρθόδοξο Κέντρο του Σαμπεζύ μετεβλήθη σε ἕναν πανορθόδοξο τόπο. Αιτία αὐτοῦ ἀπετέλεσε ο ὀρισμὸς τοῦ Μητροπολίτη Δαμασκηνοῦ ἀπὸ το σεπτὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο (1969), ὡς Προϊσταμένου τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῆς Προπαρασκευῆς τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλῆς Συνόδου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τῆς Δ' Πανορθοδόξου Διασκέψεως (Σαμπεζύ, 1968) γιὰ τὴν ἰδρυση Γραμματείας γιὰ τὴν Προπαρασκευὴ τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλῆς Συνόδου με ἔδρα τὸ Ὁρθόδοξο Κέντρο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στο Σαμπεζύ τῆς Γενεύης. Ἐκτοτε, ὁ ἴδιος ὀρίσθηκε Γραμματέας ὅλων τῶν Διορθόδοξων Προπαρασκευαστικῶν Επιτροπῶν καὶ τῶν Προσυνοδικῶν Διασκέψεων¹⁰.

Συνεπῶς, ὡς Προϊστάμενος τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῆς Προπαρασκευῆς τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλῆς Συνόδου τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλη-

8. Δαμασκηνός Παπανδρέου, *Ὁρθοδοξία καὶ Κόσμος*, Ἐκδ. Τέρτιος, Κατερίνη, 1993, σ. 169-170.

9. Μητροπολίτου Ἑλβετίας Δαμασκηνοῦ, *Θρησκεία καὶ Κοινωνία στὴ σύγχρονη Ευρωπαϊκὴ πραγματικότητα*, στὸ *Église et État en Europe*, στὴ σειρά *Études Théologiques*, v.11, Ed.Centre Orthodoxe de Chambesy, Genève, 1996, σ. 63.

10. Brun M., *Δαμασκηνός Παπανδρέου, πρῶτος Μητροπολίτης Ἑλβετίας 1969-2003*, Ἀθήνα, 2011, σ. 635.

σίας ενεργούσε ως ενωτικός κρίκος μεταξύ των κατά τόπους Ορθοδόξων Αυτοκεφάλων Εκκλησιών, συντονίζοντας και προωθώντας συνάμα το πολυποίκιλο και εξαντλητικό προπαρασκευαστικό έργο της Συνόδου. Επί τριάντα και πλέον συναπτά έτη διηκόνησε με ακαταπόνητο ζήλο το ως άνω έργο, αναπτύσσοντας πρωτοβουλίες για την προώθηση των συνοδικών εργασιών.

Στο πλαίσιο αυτό, χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του μακαριστού Μητροπολίτου Γαλλίας κυρού Μελετίου στον χαιρετισμό του κατά την τελετή των εγκαινίων της έδρας της Ιεράς Μητροπόλεως Ελβετίας που αφορούσαν στην πράγματι καρποφόρα δράση του Μητροπολίτη Δαμασκηνού ως Προϊσταμένου της Γραμματείας επί της Προπαρασκευής της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου. Ο ίδιος τόνισε: «*Έξησφαλίσατε τήν Γραμματείαν Προπαρασκευής τῆς Ἁγίας καί Μεγάλης Συνόδου καί συνεβάλετε εἰς τό νά δοθῇ συγκεκριμένον περιεχόμενον εἰς τήν ἀποστολὴν πρωτοβουλίας καί προεδρίας τοῦ Οἴκουμενικοῦ Θρόνου, ἐντός τῶν δυσκόλων συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς μας. Ἐπίσκοποι καί Θεολόγοι τῶν Ὁρθοδόξων Ἀυτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν ἀπέκτησαν τήν συνήθειαν νά συναντῶνται γύρω σας, γύρω ἀπό τήν Α.Θ. Παναγιότητα, τόν Πατριάρχην Δημήτριον τόν Α΄. Κατ'αὐτόν τόν τρόπον, ὀλίγον κατ'ὀλίγον, ἀνανεώνεται ὁ θεσμός τῆς ὀρθοδόξου συνοδικότητος, κατορθώνεται ἡ κοινὴ ἐμβάθυνσις τῆς πίστεως καί ἡ φιλική καί ἀδελφικὴ συνεργασία... Ἀποτελεῖτε δι' ἡμᾶς ἓνα μεγάλο παράδειγμα. Εἴσθε ἓνας μεγάλος οἰκοδόμος, ἀλλά δέν οἰκοδομεῖτε μόνον μέ τούς λίθους, δημιουργεῖτε κυρίως μέ τούς ἀνθρώπους, τούς ὁποίους ἔχετε τήν ἰκανότητα νά προσεγγίζετε καί νά ἐνώνετε»¹¹.*

Βεβαίως, άξιες μνείας αποτελούν οι υψηλές τιμητικές διακρίσεις που ο ίδιος έλαβε σε αναγνώριση της χαρισματικής διεκκλησιαστικής διακονίας του από όλες σχεδόν τις κατά τόπους Αυτοκέφαλες Ορθόδοξες Εκκλησίες. Ενδεικτικά αναφέρουμε, τον *Μεγαλόσταυρο του Αγίου Αποστόλου και Ευαγγελιστού Μάρκου μετ' αστέρος του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, το Ανώτατο Παράσημο του Πατριαρχείου Αντιοχείας, το παράσημο του Ταξιάρχου του Τάγματος των Σταυροφόρων του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, το παράσημο του Αγίου Σεργίου Ραντονέξ Α΄ Τάξεως της Εκκλησίας της Πολωνίας, το παράσημο των*

11. Brun M., *Δαμασκηνός Παπανδρέου, πρώτος Μητροπολίτης Έλβετίας 1969-2003*, Αθήνα, 2011, σ. 649.

Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου της Εκκλησίας της Τσεχίας και Σλοβακίας.

Ως Προϊστάμενος τόσο του Ορθοδόξου Κέντρου του Σαμπεζύ, όσο και της Γραμματείας επί της Προπαρασκευής της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου εργάσθηκε υπεύθυνα για την ίδρυση νέων ιερών ενοριών, για την απόκτηση ναών και την οργάνωση ποιμαντικών δομών και ποικίλων πνευματικών δραστηριοτήτων με στόχο αφ' ενός μεν την πνευματική ενίσχυση, αφ' ετέρου δε την δυναμικότερη παρουσία του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας στην κεντρική Ευρώπη. Γι' αυτό ανέπτυξε δράσεις για την ανάπτυξη αρμονικών σχέσεων με τις Ελβετικές χριστιανικές Ομολογίες (Παλαιοκαθολική, Ρωμαιοκαθολική, Προτεσταντική), οι οποίες ενισχύθηκαν σαφώς με την συμμετοχή τόσο στους διμερείς τοπικούς Διαλόγους, όσο και στη Συνέλευση Χριστιανικών Εκκλησιών και κοινοτήτων Γενεύης, πρωτοβουλίες που στήριξαν σημαντικά το ποιμαντικό έργο της Ιεράς Μητροπόλεως Ελβετίας. Έτσι, με την σταθερότητα και την οργάνωση του ποιμαντικού έργου μέσω των ενοριών της, η Ιερά Μητρόπολη Ελβετίας έκανε ευρέως γνωστή την ορθόδοξη μαρτυρία της στην Ελβετία, ώστε από το 1990 να αποτελεί τακτικό μέλος της «*Κοινότητας Εργασίας*» των Χριστιανικών Εκκλησιών της Ελβετίας¹².

Η αξιόλογη διακονία του Μητροπολίτη Δαμασκηνού στην Ιερά Μητρόπολη Ελβετίας επιστεγάσθηκε επίσης με το πλούσιο και συνάμα πολυσήμαντο κοινωνικό, φιλανθρωπικό και εκδοτικό έργο που ανέπτυξε. Στο πλαίσιο αυτό, η ίδρυση στην πόλη της Λωζάννης κέντρου υποδοχής και διάσωσης με την ονομασία: «*Le Parachute*», ήλθε να προβάλλει την ευαγγελική αξία της ανιδιοτελούς αγάπης προς τον πλησίον, προσφέροντας ασφαλές καταφύγιο, φροντίδα, πνευματική και υλική στήριξη σε αστέγους και ψυχικά πάσχοντες. Επιπλέον, η Δημιουργία μη κερδοσκοπικού Φιλανθρωπικού Ιδρύματος, με σκοπό την προσφορά οικονομικής βοήθειας και ηθικής στηρίξεως τόσο στις νεοσύστατες ενορίες, όσο και στους εν Ελβετία εγκατεστημένους Ορθόδοξους πιστούς, απετέλεσε επίσης μία εξίσου σημαντική φιλανθρωπική δράση της Ιεράς Μητροπόλεως.

Στο πλαίσιο των δράσεων αυτών, αξίζει επίσης να αναφερθούν: η διοργάνωση πολλαπλών καλλιτεχνικών εκδηλώσεων, η ίδρυση

12. Brun M., *Δαμασκηνός Παπανδρέου, πρώτος Μητροπολίτης Έλβετίας 1969-2003*, Αθήνα, 2011, σ. 645.

γραφείου Νεότητος, η δημιουργία του Ιδρύματος «*Atef Danial*», το οποίο συνέβαλλε αποφασιστικά στην χριστιανική προσέγγιση και την προαγωγή της ενότητας των χριστιανών τόσο με την έκδοση σχετικών εκκλησιαστικών κειμένων, όσο και με την οργάνωση διεκκλησιαστικών συναντήσεων, και η μεγάλη σειρά Εκδόσεων της Ιεράς Μητροπόλεως Ελβετίας με την έκδοση μονογραφιών, θεολογικών συγγραμμάτων και μελετών τόσο του Μητροπολίτη Δαμασκηνού, όσο και άλλων εγκρίτων ακαδημαϊκών και θεολόγων.

Είναι λοιπόν ευνόμοτο ότι η συμβολή του πρώτου Προϊσταμένου του Κέντρου Μητροπολίτου Τρανουπόλεως και, από το 1982 Μητροπολίτου Ελβετίας Δαμασκηνού Παπανδρέου στην προβολή και στην απήχηση του Ορθόδοξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Σαμπεζύ της Γενεύης υπήρξε όχι μόνο μεγαλόπνοη, αλλά και καθοριστική. Ο ίδιος, με την άοκνη ποιμαντική του δράση και με την συνεχή διεύρυνση των διορθόδοξων και των διεκκλησιαστικών δραστηριοτήτων του κατάφερε να καθιερώσει το Ορθόδοξο Κέντρο στη συνείδηση του χριστιανικού κόσμου ως μία γέφυρα επικοινωνίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τις άλλες Χριστιανικές Εκκλησίες, ως μία πόρτα ανοικτή στον κόσμο δίχως δισταγμούς και πλέγματα ξεο-νοφοβίας, αλλά επικοινωνίας και αποδοχής στην διακονία του πλη-σίον.

Η διαχρονική αξία του Βυζαντινού Πολιτισμού

Προκόπης Παυλόπουλος
Τέως Πρόεδρος της Δημοκρατίας
Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Στόχος των σκέψεων που ακολουθούν είναι η ανάδειξη της δι-πλής ιστορικής αλήθειας, ότι αφενός το Βυζάντιο δεν υπήρξε μέρος του Μεσαίωνα αλλά, όλως αντιθέτως, δίχως τον εν γένει Βυζαντινό Πολιτισμό δεν θα είχαμε φθάσει στην Αναγέννηση, τουλάχιστον στον χρόνο και υπό την μορφή, με την οποία συνιστά, διαχρονικώς, μια από τις βάσεις του όλου Ευρωπαϊκού Πολιτισμού. Και, αφετέρου, ο Βυζαντινός Πολιτισμός ήταν εκείνος, ο οποίος συνέβαλε τα μέγιστα ώστε οι αρχές και αξίες της Χριστιανικής Διδασκαλίας να καταστούν ο τρίτος βασικός πυλώνας του κοινού μας Ευρωπαϊκού Πολιτισμού.

- I. Οι μελετητές ανακαλύπτουν ολοένα και πιο συναρπαστικές πτυχές της πεμπτούσιας του Βυζαντινού Πολιτισμού που, συμβατικώς, θεωρούμε ότι είχε ως αφετηρία τον τέταρτο αιώνα και «έπεσε» το 1453. Χρησιμοποιώ τον όρο «συμβατικώς», διότι οι αυστηροί χρονικοί προσδιορισμοί δεν αρκούν, φυσικά, για να περιγραφεί η πολύπλευρη φυσιογνωμία του Βυζαντίου.
- A. Ο Βυζαντινός Πολιτισμός συνίσταται αφενός, σε μια τεραστίων διαστάσεων, –τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά– Γραμματεία αποτελούμενη από σπουδαία έργα. Έργα που μαρτυρούν βαθύτατη φιλοσοφική παιδεία, αγωνιώδεις αναβάσεις στο δύσβατο όρος της θεογνωσίας, υπαρξιακές αναζητήσεις, αναλύσεις περί της ανθρώπινης ψυχής από τους Νηπτικούς Πατέρες –οι οποίοι ακόμη εκπλήσσουν τον μελετητή με την εμβρίθεια και την οξυδέρκειά τους– τέχνη υψηλού επιπέδου, οι επιρροές της οποίας ανιχνεύονται ακόμη και στους μοντερνιστές ζωγράφους του 20ού αιώνα, μουσική που δεν αποτελεί ένα συναυλιακό ακρόαμα αλλά

διατηρεί την ζωντανή, λειτουργική της, θέση στην Ορθόδοξη Λατρεία. Αφετέρου, ο Βυζαντινός Πολιτισμός συνίσταται σ' ένα διοικητικό σύστημα και έναν Νομικό Πολιτισμό, που διέσωσε την Ελληνορωμαϊκή Παράδοση και διαδραμάτισε θεμελιώδη ρόλο στην δημιουργία των σύγχρονων Δημοκρατιών, προβάλλοντας τον σεβασμό στον Άνθρωπο, σύμφωνα με την ρήση του Αποστόλου Παύλου: «*Οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἕλλην, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἷς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ*» (Γαλ. 3,28).

- Β.** Μάλιστα, ο μεγάλος Πατέρας της Εκκλησίας, Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός, στο έργο του «*Πηγὴ Γνώσεως*», γράφει ότι, πριν παρουσιάσει την Ορθόδοξη Δογματική Διδασκαλία, όπως αυτή παραδόθηκε από τους Θεοδίδακτους αλιείς και τους Θεοφόρους Ποιμένες και Διδασκάλους, θα παραθέσει τα «*κάλλιστα τῶν παρ' Ἑλλήσι σοφῶν*», γνωρίζοντας ότι καθετί αγαθό «*παρὰ Θεοῦ τοῖς ἀνθρώποις δεδῶρηται*». Είναι μια από τις πιο εύλωτες μαρτυρίες που περιγράφουν την φυσιογνωμία του Βυζαντίου: Τον σεβασμό προς το Αρχαίο Πνεύμα και την προσήλωση στην Ορθόδοξη Πίστη. Το Βυζάντιο ανακεφαλαίωσε και διέσωσε τον Αρχαίο Κόσμο, γονιμοποίησε και εμπλούτισε την κολοσσιαία Αρχαιοελληνική και Ελληνορωμαϊκή κληρονομιά, τις παραδόσεις των λαών που έζησαν και άκμασαν στην λεκάνη της Μεσογείου και, ταυτοχρόνως, φώτισε με την δική του κληρονομιά τους Μεταβυζαντινούς Χρόνους, τόσο στην Δύση όσο και στην Ανατολή.
- Γ.** Είναι, επιπλέον, ιδιαίτερος εντυπωσιακό –έστω και αν η εξήγηση αυτού του φαινομένου δεν παρουσιάζει, ιστορικά, ιδιαίτερη δυσκολία– ότι όταν πια η Βυζαντινή Αυτοκρατορία άρχισε ν' ακολουθεί τροχιά παρακμής, η πνευματική και καλλιτεχνική ζωή στο Βυζάντιο, μ' επίκεντρο την Κωνσταντινούπολη όπου είχαν σωρευθεί πολλά οικονομικά μέσα και είχε εγκατασταθεί πλήθος διανοουμένων, έφθασε στο επίπεδο της μέγιστης ακμής της, ουσιαστικώς στο απόγειό της. Ήταν τότε, κατά την διάρκεια του 11^{ου} αιώνα, όταν είδαν το φως έξοχα φιλολογικά έργα, τόσο στο πεδίο της πεζογραφίας όσο και σ' εκείνο της ποίησης. Έργα τα οποία ανέτρεχαν, με ολοένα και μεγαλύτερη ένταση, σε όλο το φάσμα

της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματολογίας, με αντίστοιχη προσφυγή στα Αρχαία Ελληνικά, κυρίως μέσω πλειάδας παραπομπών στην κλασική φιλολογία της Αρχαίας Ελλάδας. Η παλιά «αντιπαλότητα» ανάμεσα στο Αρχαίο Ελληνικό Πνεύμα και στον Χριστιανισμό είχε περάσει, για πάντα, στο παρελθόν. Με τον τρόπο αυτόν, ο Βυζαντινός Πολιτισμός υπήρξε η «γέφυρα» η οποία, στηριζόμενη, όπως προεκτέθηκε, και στην αντηρίδα της Αρχαίας Ρώμης –κατ' εξοχήν ως προς την οργάνωση του Κράτους και την καλλιέργεια της Νομικής Επιστήμης– επέτρεψε στο Αρχαίο Ελληνικό Πνεύμα να διατηρηθεί ακμαίο ως την Αναγέννηση, «μπολιάζοντας» ευεργετικά τα θεμελιώδη πολιτισμικά της χαρακτηριστικά. Παράλληλη –βεβαίως τηρουμένων των σχετικών αναλογιών– ήταν και η διαδρομή της Τέχνης στο Βυζάντιο, με πιο χαρακτηριστικό πλαίσιο εκείνο της ζωγραφικής: Η νατουραλιστική τεχνοτροπία ακολούθησε πιστά τα κλασικά πρότυπα, ενώ η σταδιακή της εξέλιξη έδωσε την δυνατότητα να διαμορφωθούν πολυάριθμες «τοπικές» σχολές ζωγραφικής, όπως π.χ. στην Κρήτη. Σπάνιας τέχνης ζωγραφικά έργα και ψηφιδωτά, με ολοένα και πιο έντονο τον «κοσμικό» τους χαρακτήρα, πέρασαν γρήγορα τα στενά όρια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και επηρέασαν την Τέχνη στην Δύση. Όταν, λοιπόν, η τουρκική κατάκτηση σήμανε το οριστικό τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, η ανεκτίμητη πνευματική και καλλιτεχνική συνεισφορά της είχε ήδη «μετακενωθεί» στην Δύση, θέτοντας τις βάσεις για την «ανατολή» της Αναγέννησης.

- Δ. Οφείλουμε, εν τέλει, πολλά στο Βυζάντιο. Όχι μόνον εμείς, οι Έλληνες, αλλά και ο Δυτικός Κόσμος, στον οποίο το Βυζάντιο διέδωσε τις αξίες και τα πνευματικά επιτεύγματα της Αρχαίας Σκέψης. Το ίδιο και ο κόσμος των Σλάβων, ο οποίος χάρη στο έργο των Βυζαντινών Ιεραποστόλων φωτίστηκε και οδηγήθηκε στην Ορθόδοξη Πίστη, γεγονός που, και σήμερα, αναγνωρίζουν οι Σλαβικοί λαοί. Σ' έναν βαθμό, στο Βυζάντιο οφείλει και ο κόσμος των Αράβων και των Οθωμανών, οι οποίοι, αν και συγκρούστηκαν με το Βυζάντιο, σίγουρα θ' αδυνατούσαν να δημιουργήσουν μια στέρεη κρατική δομή, εάν δεν είχαν ως υπόδειγμα την Βυζαντινή Διοίκηση.

- II. Ας μου επιτραπεί, στο πλαίσιο αυτής της σύντομης ομιλίας, να συμπυκνώσω τον πυρήνα της συνεισφοράς του Βυζαντινού Πολιτισμού στον κοινό μας Ευρωπαϊκό αλλά και στον εν γένει Δυτικό Πολιτισμό:
- A. Η Ελένη Γλύκατζη Αρβελέρ, στο βιβλίο της με τίτλο *«Γιατί το Βυζάντιο»*, παραπέμποντας στον Paul Valéry, γράφει ότι: *«Ευρώπη είναι εκεί όπου το όνομα του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα, του Κικέρωνα και του Οράτιου, του Παύλου και του Μωυσή, έχουν βάρος και σημασία. Αυτά γράφει όχι κάποιος Έλληνας ή ελληνοκεντρικός μελετητής, αλλά ο Paul Valéry προκειμένου να δώσει τον λειτουργικό και πολιτιστικό ορισμό της Ευρώπης. Η Ευρώπη πολιτιστικά, κατά τον Valéry, στηρίζεται και τρέφεται από το αρχαιοελληνικό ορθολογιστικό επίτευγμα, από τη ρωμαϊκή οργανωτική και νομοθετική διευθέτηση και από την ιουδαιοχριστιανική πνευματικότητα»*. Αν θεωρήσουμε ορθές αυτές τις διαπιστώσεις, δεν θα ήταν υπερβολή να δεχθούμε και ότι το Βυζάντιο είναι η πρώτη –έστω και σε πρωτόλεια μορφή– Ευρωπαϊκή κρατική δομή.
- B. Με τον τρόπο αυτό γίνεται φανερό, ότι οι ρίζες του Ευρωπαϊκού και του εν γένει Δυτικού Πολιτισμού φυτρώνουν πάντα στο απαράμιλλο, από πλευράς έμπνευσης και δημιουργίας, έδαφος του Αρχαίου Ελληνικού Πολιτισμού. Όμως, πρέπει ν' αναλογιζόμαστε και το ότι δίχως την σημαντική συμβολή της Αρχαίας Ρώμης, της κρατικής της δομής και των πολιτισμικών της προεκτάσεων, ο Αρχαίος Ελληνικός Πολιτισμός και το Αρχαίο Ελληνικό Πνεύμα δεν θα είχαν βρει το όχημα, πάνω στο οποίο ταξίδεψαν για πέντε, τουλάχιστον, αιώνες. Κι ακόμη περισσότερο, όλο αυτό το, μοναδικό στην ιστορία της Ανθρωπότητας, πολιτισμικό αμάλγαμα θα είχε σβήσει και θ' αποτελούσε ένα –έστω και τεράστιας αξίας– «απολίθωμα» πάνω στο οικοδόμημα του Παγκόσμιου Πολιτισμού, χωρίς την τελική σφραγίδα που του εναπέθεσε το Βυζάντιο και ο δικός του Πολιτισμός.
- Γ. Σφραγίδα, η οποία συντέθηκε από το τρίπτυχο του Αρχαίου Ελληνικού Πνεύματος, των θεσμών και της έννομης τάξης της Αρχαίας Ρώμης και της Χριστιανικής Διδασκαλίας. Δηλαδή τους «κίονες», πάνω στους οποίους στηρίζεται και σή-

μερα το αέτωμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κατά την προφητική «ομολογία» του Paul Valéry –ιδίως στο εμβληματικό δοκίμιό του «*Ποιος είναι Ευρωπαίος*» (1924), ήτοι Homo Europaeus– αλλά και την άκρως ανθρωπιστική οξυδέρκεια των Ιδρυτών της. Μέσ' από αυτές τις πολιτισμικές του καταβολές, το Ευρωπαϊκό Ιδεώδες υπηρετεί τις αρχές και τις αξίες του Ανθρωπισμού, της Αλληλεγγύης, της Ειρήνης και της Δικαιοσύνης, μ' έμφαση στον άξονα της Κοινωνικής Δικαιοσύνης. Είναι δε ιδίως αυτές οι αρχές και αξίες, οι οποίες δίνουν στην Ευρωπαϊκή μας Οικογένεια, την Ευρωπαϊκή Ένωση, τα εφόδια για να διαδραματίσει τον πλανητικό ρόλο που της αναλογεί και που της αρμόζει, μέσα στους ταραγμένους καιρούς μας, όπου κρίνεται το μέλλον του Ανθρώπου και της Ανθρωπότητας εν γένει.

- Δ. Αυτό τον Πολιτισμό πρέπει να υπερασπισθούμε ιδίως σήμερα, στο πλαίσιο της Μεγάλης Ευρωπαϊκής μας Οικογένειας, έναντι όσων επιβουλεύονται το Ευρωπαϊκό Οικοδόμημα και τις πολιτισμικές του καταβολές. Και με βάση τις παρακαταθήκες του Πολιτισμού αυτού πρέπει να στείλουμε, *urbi et orbi*, το μήνυμα ότι, εμείς οι Έλληνες, είμαστε κατ' εξοχήν υπέρμαχοι της Ειρήνης και της Φιλίας μεταξύ των Λαών. Είμαστε όμως, όπως είναι αυτονόητο, εξίσου υπέρμαχοι αλλά και ανυποχώρητοι εγγυητές, έναντι πάντων, του πραγματικού θεμελίου της Ειρήνης, που δεν είναι άλλο από τον πλήρη και ειλικρινή σεβασμό της Διεθνούς και της Ευρωπαϊκής Νομιμότητας, στο σύνολό τους.

Αυτό το μήνυμα είναι εξαιρετικά επίκαιρο ιδίως δε στις μέρες μας, όταν η Τουρκία παραβιάζει, κατά συρροήν και κατ' εξακολούθηση, το Διεθνές και το Ευρωπαϊκό Δίκαιο, επιβουλευόμενη ευθέως την Κυριαρχία μας και περιφρονώντας επιδεικτικώς την Διεθνή Κοινωνότητα και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Μια Τουρκία η οποία, επιπροσθέτως, καθίσταται τόσο περισσότερο επικίνδυνη για την Δημοκρατία και τον Πολιτισμό, όσο βυθίζεται, κυριολεκτικώς, στο τέλμα του σουνιτικού φονταμενταλισμού για να διεκδικήσει «ηγετικό» ρόλο στην Ανατολική Μεσόγειο και στην Μέση Ανατολή. Ως προς το ότι ο σουνιτικός φονταμενταλισμός της Τουρκίας βάλλει ευθέως κατά του Πολιτισμού γενικώς, μαρτυρούν απευδώς και αμαχίτως ιδίως οι πρόσφατες βάρβαρες πολιτισμικές βεβηλώσεις της Αγίας Σοφίας και της Μονής της Χώρας.

Μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου Προϊστάμενος του Ορθοδόξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου και πρώτος Μητροπολίτης Ελβετίας

Μητροπολίτου Ελβετίας Μαξίμου

Δέκα έτη συμπληρώνονται τον προσεχή Νοέμβριο από την εις Κύριον εκδημία του μακαριστού Μητροπολίτου Αδριανουπόλεως Δαμασκηνού, του από Ελβετίας, και ο εντιμ. κ. Σπ. Κωνσταντάρας, Δήμαρχος Θέρμου, ανέλαβε την επαινετή πρωτοβουλία της εκδόσεως αφιερωματικού Τιμητικού Τόμου με σκοπό την προβολή της προσωπικότητας του ευκλεούς αυτού γόνου της ευάνδρου αιτωλικής γης. Η πρόσκληση του Δημάρχου προς τον γράφοντα να καταθέσει μικρή συμβολή στον ανά χείρας Τόμο αποτελεί, ασφαλώς, τιμή, ανυψώνεται, όμως, και σε επίπεδο αξιοχρέου οφειλής προς το σεπτό πρόσωπο και την ιερή μνήμη του χειροτονήσαντός με εις διάκονον και πρεσβύτερον και τιμήσαντός με διά του τίτλου του Πρωτοσυγκέλλου του αιιδίμου πνευματικού πατρός και ήδη, από τριετίας, και προκατόχου μου, Δαμασκηνού αρχιερέως. Η έκδοση του Τόμου αυτού θα προσθέσει στην εκκλησιαστική και θύραθεν βιβλιογραφία ένα ακόμη πόνημα τιμής και προβολής της προφοράς και του έργου ενός από τους πλέον διακεκριμένους Ιεράρχες της συγχρόνου Ιεραρχίας του πανσέπτου Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Μία πορεία που άρχισε από την Κάτω Χρυσοβίτσα Αιτωλίας το έτος 1936, πέρασε από την Βασιλεύουσα και την Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης, την Βόννη και το Μάρμπουργκ της Γερμανίας, το Ταϊζέ της Γαλλίας, κατέληξε στην πόλη της Γενεύης, και πίο συγκεκριμένα στο προάστιό της Σαμπεζύ, το έτος 1969. Την χρονιά εκείνη ο αρχιμανδρίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου καλείται από τον Πατριάρχη Αθιναγόρα να αναλάβει την Προϊσταμενία του Ορθοδόξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Στα τέλη του επομένου έτους εκλέγεται Μητροπολίτης Τρανουπόλεως· τίτλο, τον οποίο έφερε μέχρι τον Οκτώβριο του έτους 1982, όταν το σεπτό Οικουμε-

νικό Πατριαρχείο ίδρυσε την Ι. Μητρόπολη Ελβετίας και τον εξέλεξε πρώτο ποιμενάρχη αυτής.

A. Προϊστάμενος του Ορθοδόξου Κέντρου

Το Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου ιδρύθηκε με απόφαση του αιεμνίστου Οικουμενικού Πατριάρχου Αθηνάγορα και της Αγίας και Ιεράς Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου και οι σκοποί του, όπως καθορίστηκαν με τον Ιδρυτικό Τόμο του Ιουνίου 1966, συνδέονται με τους οραματισμούς για μία υπεύθυνη, αντιπροσωπευτική, οργανωμένη και αυθεντική συμμετοχή της Ορθοδοξίας στον σύγχρονο διάλογο με τον λοιπό χριστιανικό κόσμο. Αναφέρονται, μεταξύ άλλων: α) η πληροφόρηση του χριστιανικού κόσμου της Δύσεως σχετικά προς την ορθόδοξη λατρεία, την διδασκαλία, την παράδοση και την θεολογία, β) η εξυπηρέτηση των επαφών μεταξύ των κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών και η προώθηση της ορθοδόξου ενότητας, γ) η επί τόπου μελέτη της θεολογικής διδασκαλίας των άλλων χριστιανικών παραδόσεων και δ) η προαγωγή των σχέσεων της Ορθοδοξίας προς τον λοιπό χριστιανικό κόσμο με στόχο την προώθηση της διαχριστιανικής ενότητας.

Ο μακαριστός Μητροπολίτης Τρανουπόλεως και, στην συνέχεια, Ελβετίας Δαμασκηνός, ασπασθήκε με ευλάβεια και εξέλαβε ως διακονία προς την Εκκλησία την δράση του εντός του πλαισίου των σκοπών του Ορθοδόξου Κέντρου. Έτσι, ως δραστηριότητες του Ορθοδόξου Κέντρου κατά την περίοδο της 32ετούς προϊσταμενίας του, είναι δυνατόν να αναφερθούν:

α) Η βίωση του πλούτου της ορθοδόξου λατρείας μέσα στο Πατριαρχικό Σταυροπήγιο, κατά την παράδοση και τάξη της Μητρος Εκκλησίας.

β) Η δραστηριότητα της Γραμματείας επί της προπαρασκευής της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Το Κέντρο ήταν η έδρα της Γραμματείας, η οποία είχε ως αποστολή την προώθηση των διαφόρων φάσεων της προετοιμασίας του έργου της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου, σύμφωνα προς τα πανορθόδοξως αποφασιζόμενα και με την συντονιστική πάντοτε πρωτοβουλία του Οικουμενικού Θρόνου.

γ) Η φιλοξενία στο Ορθόδοξο Κέντρο Μικτών Επιτροπών, σε ολομέλειες ή και σε υποεπιτροπές, διαφόρων διμερών θεολογικών

Διαλόγων της Ορθοδόξου Εκκλησίας με άλλες χριστιανικές Εκκλησίες ή Ομολογίες. Στην συνάφεια αυτή εντάσσονται και άλλες δραστηριότητες του Ορθοδόξου Κέντρου, όπως λ.χ.: η σύγκληση διομολογιακών συνεδρίων ακαδημαϊκού επιπέδου για την βαθύτερη μελέτη ενός συγκεκριμένου θέματος, οι επισκέψεις διαπρεπών εκκλησιαστικών, πολιτικών ή ακαδημαϊκών προσωπικοτήτων. Πολλές από αυτές συνδέονταν με ισχυρούς δεσμούς φιλίας με τον Μητροπολίτη Δαμασκηνό, ο οποίος επίστευε και καλλιεργούσε συστηματικά τις φιλικές αυτές σχέσεις προς όφελος του Ορθοδόξου Κέντρου, αλλά και της καλής πορείας και της θετικής εκβάσεως των ενίοτε λεπτών ή περιπλόκων εκκλησιαστικών υποθέσεων. Ασφαλώς, και από το γεγονός αυτό είχε προσλάβει το προσωνύμιο του εκκλησιαστικού *διπλωμάτου*.

δ) Η διοργάνωση 17 ακαδημαϊκών θεολογικών Σεμιναρίων μεταπτυχιακού επιπέδου. Οι επιστημονικές εισηγήσεις κάθε θεολογικού Σεμιναρίου εκδόθηκαν στην σειρά εκδόσεων του Κέντρου «*Θεολογικές Μελέτες*».

ε) Η εκδοτική δραστηριότητα του Ορθοδόξου Κέντρου με επιλογή τίτλων: i) «ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ», μηνιαίο πληροφοριακό Δελτίο. Από το έτος 2017 ανεστάλη η έκδοση του Δελτίου και τεύχη του αναρτήθηκαν στην ιστοσελίδα του Κέντρου. ii) «ΣΥΝΟΔΙΚΑ». Σειρά περιοδικής εκδόσεως, στην οποία δημοσιεύτηκαν τα πρακτικά των Πανορθόδοξων και Προσυνοδικών Διασκέψεων, μελέτες και άρθρα για το θεματολόγιο της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας και γενικά κάθε σχετικό με την Σύνοδο και την προετοιμασία της υλικό. iii) Η σειρά «ΘΕΟΛΟΓΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ». Εκδόθηκε με βάση τις εισηγήσεις διαπρεπών εκκλησιαστικών και θεολογικών προσωπικοτήτων, οι οποίες ανακοινώθηκαν στα θεολογικά Σεμινάρια. Ο τίτλος κάθε τόμου της σειράς ταυτίζεται με τους τίτλους των θεμάτων των αντιστοίχων Θεολογικών Σεμιναρίων.

Οι πάγιοι σκοποί ή και οι έκτακτες δραστηριότητες του Ορθοδόξου Κέντρου απαιτούσαν και αναλόγους χώρους, προκειμένου να εξυπηρετηθούν με αξιοπρέπεια. Ιδιαίτερη αγωνία του Προϊσταμένου Μητροπολίτου Δαμασκηνού ήταν η αναγκαία επέκταση των χώρων του Ορθοδόξου Κέντρου διά της οικοδομήσεως νέων συγχρόνων εγκαταστάσεων και η εξεύρεση των απαραίτητων μεγάλων χρηματικών κεφαλαίων για την επίτευξη του σπουδαίου αυτού έργου. Κάνοντας χρήση προσωπικών γνωριμιών στους κύκλους τόσο των ομογενών,

των δυναμένων να προσέλθουν αρωγοί, όσο και στον γερμανικό χριστιανικό κόσμο, με τον οποίο ανέπτυξε, καλλιέργησε και μέχρι τέλους της ζωής του διετήρησε στενότερες σχέσεις, είδε δίπλα στα δύο παλαιά κτήρια του Ορθοδόξου Κέντρου να κτίζονται ο ιερός ναός του Αποστόλου Παύλου και οι ευρύχωρες εγκαταστάσεις κοιτώνων, αιθουσών, βιβλιοθήκης και βοηθητικών χώρων.

Η χρονικώς τελευταία και ίσως μία από τις πιο σημαντικές πρωτοβουλίες του μακαριστού Μητροπολίτου Δαμασκηνού ήταν η ίδρυση του Ινστιτούτου Μεταπτυχιακών Σπουδών Ορθοδόξου Θεολογίας ως ακαδημαϊκής δραστηριότητας του Ορθοδόξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Το Ινστιτούτο λειτουργεί από το ακαδημαϊκό έτος 1997–1998 σε συνεργασία με την ρωμαιοκαθολική Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου του Φριβούργου και την προτεσταντική Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου της Γενεύης. Η αποστολή του Μεταπτυχιακού Ινστιτούτου στα πλαίσια των θεσμικών δραστηριοτήτων του Ορθοδόξου Κέντρου έχει καθορισθεί διά του από 19ης Οκτωβρίου 1975 Πατριαρχικού Σιγγιλίου. Προσφέρει στους νέους θεολόγους, κληρικούς ή λαϊκούς, των κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών αφ' ενός μεν μεταπτυχιακές σπουδές στην ορθόδοξη Θεολογία, αφ' ετέρου δε μία πληρέστερη αξιοποίηση των νεωτέρων τάσεων της ρωμαιοκαθολικής και της προτεσταντικής Θεολογίας στον σύγχρονο διάλογο της Ορθοδοξίας προς τον λοιπό χριστιανικό κόσμο και προς τις άλλες θρησκείες. Πρώτος πρύτανης του Ινστιτούτου ανέλαβε ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός (1997–2001). Οι διάδοχοί του λαμβάνουν τον τίτλο του κοσμίτορος.

Οι αναληφθείσες πρωτοβουλίες του Μητροπολίτου Δαμασκηνού στον χώρο της διαθρησκευτικής συνεννοήσεως και του διαλόγου απέδωσαν καρπούς με την δημιουργία δύο βημάτων (forum) διμερών ακαδημαϊκών Συναντήσεων της Ορθοδόξου Εκκλησίας με τον Ιουδαϊσμό και με το Ισλάμ, τα οποία ενέταξε, με την ευλογία πάντοτε της Μητρός Εκκλησίας, στον ευρύτερο κύκλο των δραστηριοτήτων του Ορθοδόξου Κέντρου.

Η αιφνίδια ασθένεια (Ιανουάριος 2001) διέκοψε την δράση του αειμνήστου Μητροπολίτου Δαμασκηνού ως Προϊσταμένου του Ορθοδόξου Κέντρου και Πρυτάνεως του Ινστιτούτου Μεταπτυχιακών Σπουδών και τον Σεπτέμβριο του ιδίου έτους, με απόφαση της Μητρός Εκκλησίας, τον διαδέχθηκε ως Προϊσταμενέων του σταυροπηγικού αυτού Ιδρύματος και Κοσμίτωρ του Ινστιτούτου ο

διαπρεπής κληρικός του Οικουμενικού Θρόνου και διορθοδόξως και διαχριστιανικώς ευφήμως γνωστός Μέγας Πρωτοπρεσβύτερος του Οικουμενικού Πατριαρχείου κ. Γεώργιος Τσέτσης.

Ο νέος Κοσμίτωρ στην ομιλία του κατά την τελετή ενάρξεως του νέου ακαδημαϊκού έτους (dies academicus), του Ινστιτούτου Μεταπτυχιακών Σπουδών Ορθοδόξου Θεολογίας, συμπύκνωσε μέσα σε λίγες γραμμές και με τρόπο δωρικά λιτό την συνολική προφορά του μακαριστού Δαμασκηνού στο Ορθόδοξο Κέντρο και στο Ινστιτούτο. “...Κατ’ αυτήν την επίσημη στιγμή, η σκέψη μας στρέφεται τελείως φυσικά προς τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Ελβετίας Δαμασκηνό, Ίδρυτή του Ινστιτούτου μας και κινητήρια δύναμη του Ορθοδόξου Κέντρου, ο οποίος επί τρεις δεκαετίες υπήρξε ο δημιουργός όλων όσων επραγματοποιήθηκαν στο Σαμπεξύ για την ενίσχυση της ορθοδόξου ενότητας, την προώθηση της χριστιανικής ενότητας και την συμφιλίωση των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών...”.

Β. Μητροπολίτης Ελβετίας

Στις 2 Οκτωβρίου 1982, με συνοδική απόφαση, το Οικουμενικό Πατριαρχείο απέσπασε το κράτος της Ελβετίας από την εκκλησιαστική δικαιοδοσία της Ι. Μητροπόλεως Αυστρίας και ίδρυσε την Ι. Μητρόπολη Ελβετίας με έδρα την Γενεύη. Στην κανονική δικαιοδοσία της νέας Μητροπόλεως εντάχθηκε και το γερμανόφωνο Πριγκιπάτο του Λιχτενστάιν. Η Αγία και Ιερά Σύνοδος του Οικουμενικού Πατριαρχείου εξέλεξε πρώτο Μητροπολίτη Ελβετίας τον Τρανουπόλεως Δαμασκηνό, τόν Παπανδρέου. Έτσι, παράλληλα προς την διακονία του ως Προϊσταμένου του Ορθοδόξου Κέντρου ανέλαβε και την ποιμαντική ευθύνη του Ποιμενάρχου της καθ’ Ελβετίαν τοπικής εκκλησίας. Η νέα μικρή Μητρόπολη Ελβετίας συναντούσε εκ του σύνεγγυς Ποιμένα και Διδάσκαλο. Οι λίγες ενορίες, άλλες πολυάριθμες και άλλες ευάριθμες, και με άναρχο καθορισμό της εδαφικής εκτάσεώς τους, είχαν ιδρυθεί σε εποχές κατά τις οποίες την κανονική τους εποπτεία ασκούσαν, αρχικώς, ο Αρχιεπίσκοπος Θυατείρων και Μ. Βρεταννίας από το Λονδίνο και, στην συνέχεια, ο Μητροπολίτης Αυστρίας από την Βιέννη. Η κατ’ ουσίαν ανυπαρξία ποιμαντικού και διοικητικού ελέγχου προσδιόρισε νοοτροπίες και ενέπνευσε συμπεριφορές, ίχνη των οποίων, ευτυχώς οσημέραι εξίτηλα και σβεννύμενα, διατηρούνται μέχρι σήμερα.

Μέριμνα του πρώτου Μητροπολίτου της Ελβετίας ήταν η απόκτηση στέγης της κεντρικής διοικήσεως και των υπηρεσιών της αρτισυστάτου Μητροπόλεως. Πράγματι, βρέθηκε κατάλληλο οίκημα στην δεξιά όχθη της λίμνης Lemán, στο προάστιο της Γενεύης Σαμπεζύ, μόλις λίγες εκατοντάδες μέτρων από τον ναό του Αγίου Παύλου και το κτηριακό συγκρότημα του Ορθοδόξου Κέντρου. Το κτήριο αγοράστηκε με το σύστημα του στεγαστικού τραπεζικού δανεισμού, με προηγουμένη καταβολή μέρους της συνολικής του τιμής αγοράς, το ποσόν της οποίας συνεισέφεραν ευγενείς χορηγοί, συνδεδεμένοι με δεσμούς ανιδιοτελούς φιλίας και ειλικρινούς εκτιμήσεως με τον μακαριστό Δαμασκηνό.

Πρώτη διοικητική πράξη ποιμαντικού χαρακτήρος του νέου, αλλά όχι αγνοούντος τα της Ελβετίας πράγματα, Ποιμενάρχου ήταν η απόσπαση της Ανατολικής Ελβετίας από την αχανή Ενορία της Ζυρίχης, η ίδρυση νέας Ενορίας με έδρα την ιστορική πόλη του St. Gallen και η χειροτονία ιερέως. Για την αρτιότερη οργάνωση της ενοριακής ζωής αναζητήθηκε και βρέθηκε ευκτίριος οίκος για τις λατρευτικές ανάγκες των πιστών της περιοχής με την προσφορά απο πλευράς της δημοτικής Αρχής της πόλεως ενός παλαιού δημοτικού κοιμητηριακού ναού. Τον ναό εγκαινίασε ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός το 1987 επ' ονόματι των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης.

Στην ποιμαντική ευθύνη της νέας Ενορίας υπήχθη και το Πριγκιπάτο του Λιχτενστάιν. Επιθυμία του Μητροπολίτου Δαμασκηνού ήταν η ίδρυση Ενορίας και ενός εκκλησιαστικού Κέντρου στο έδαφος του κρατιδίου αυτού· μάλιστα έφερε τις διαβουλεύσεις όχι μόνο για έγκριση δημιουργίας ενοριακής δομής, αλλά και για αναγνώριση της Ορθοδόξου Εκκλησίας στο νομικό πρόσωπο της Ι. Μητροπόλεως Ελβετίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο υψηλότερο δυνατό επίπεδο, αυτό του ιδίου του Πρίγκιπος. Η δοθείσα υπόσχεση ευμενούς αντιμετώπισεως του σχεδίου ενεθάρρυνε τόν αοίδιμο Δαμασκηνό να αναζητήσει και να βρει υποψήφιο ιερέα και μάλιστα ρωσσομαθή, ένεκα του σημαντικού αριθμού σλαβοφώνων ορθοδόξων πιστών στην περιοχή. Όμως οι εγκατεστημένες σε κοντόφθαλμους μελανεμονούντες νοοτροπίες έδρασαν συστηματικά και τορπίλισαν αυτό το έργο πνοής. Τόσο οι πρόσφατες σημαντικές αλλαγές στην σχετική νομοθεσία του Πριγκιπάτου και η πολιτική επιλογή για μεγαλύτερη απόκλιση προς το “λαϊκό” κράτος (laïcité), όσο και η εγκατάσταση στο κρατίδιο μεγάλου αριθμού σέρβων ορθοδόξων με πλήρη ενοριακή οργάνωση κατέστησαν πλέον δυσχερεστάτη την, κά-

ποτε εφικτή, προνομιακή και σύμφωνη προς την εκκλησιαστική κανονική τάξη αντιμετώπιση της Ι. Μητροπόλεως Ελβετίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Την ιδιαίτερη προσοχή του Μητροπολίτου Δαμασκηνού εφείλκε πάντοτε, όπως ήταν φυσικό, η Ενορία του Αγίου Παύλου της Γενεύης, ως η Ενορία της Έδρας της Μητροπόλεώς του. Ένα έτος (1983) μετά από την εκλογή του, εμπιστεύθηκε την Ενορία αυτή στον επί πενταετία διάκονο και στενό συνεργάτη του π. Βασίλειο Κοτρώτσιο, τον Αιτωλό, συγγενή καί συγχωριανό του, ο οποίος συνεχίζει να διακονεί με πιστότητα την Ενορία αυτή και, με απόφαση του γράφοντος, και τις κεντρικές υπηρεσίες της Ι. Μητροπόλεως Ελβετίας από την υπεύθυνη θέση του Γενικού Αρχιερατικού Επιτρόπου αυτής. Την χειροτονία του νέου πρεσβυτέρου και Ιερ. Προϊσταμένου της Ενορίας τέλεσε ο αείμνηστος Δαμασκηνός τον Αύγουστο του 1983 στον ναό του Αγίου Νικολάου της κοινής γενετείρας αμφοτέρων, της Κάτω Χρυσοβίτσας, προς έπαινο και εγκαύχηση των συμπατριωτών για την κατά Θεόν πρόοδο των γόνων του τόπου τους.

Δεύτερος μεγάλος σταθμός της αρχιερατικής διακονίας του Μητροπολίτου Ελβετίας Δαμασκηνού υπήρξε η απόκτηση ναού στην Ενορία της Ζυρίχης. Οι πιστοί της πολυαριθμότερης ενορίας της Μητροπόλεως για πολλά χρόνια χρησιμοποιούσαν τον παλαιοκαθολικό ναό της Αγίας Ελισάβετ στο κέντρο της πόλεως. Ο αείμνηστος Παναγιώτης Αγγελόπουλος, φίλος του μακαριστού Δαμασκηνού και στενά συνδεδεμένος με την πόλη της Ζυρίχης, ανέγειρε σε κεντρικό σημείο της πόλεως ιερό ναό, αφιερωμένο στον Άγιο μεγαλομάρτυρα Δημήτριο τον μυροβλύτη, εις μνήμην του δολοφονηθέντος στην Ελλάδα από τρομοκρατική οργάνωση αδελφού του Δημητρίου. Τόν θεμέλιο λίθο του ναού έθεσε το 1994 ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός και τον Ιούνιο του επομένου έτους τα εγκαίνια τέλεσε η Α.Θ. Παναγιώτης, ο Οικουμενικός Πατριάρχης κ.κ. Βαρθολομαίος.

Οι αναγκαίες προπαρασκευαστικές διαδικασίες και η όλη προετοιμασία για την ανέγερση του ναού της του Θεού Σοφίας Βασιλείας περατώθηκαν μεν επί αρχιερατείας του, αλλά η ασθένεια δεν του επέτρεψε να παραστεί ούτε στην θεμελίωση (2002) ούτε στα εγκαίνια του περικαλλούς αυτού ναού (2003), τα οποία έγιναν επί αρχιερατείας του διαδόχου του Μητροπολίτου Ιερεμίου, του από Γαλλίας. Αμφότερες οι ιερές ακολουθίες τελέσθηκαν, κατά πρόνοια Θεού, από την Α.Θ. Παναγιότητα, τον Οικουμενικό Πατριάρχη κ.κ.

Βαρθολομαίο. Ο αείμνηστος Δαμασκηνός είχε ευχαρίστως χορηγήσει την έγκρισή του για την ανέγερση αυτού του ναού δια δωρεάς του ζεύγους Αχιλλέως και Ελισάβετ Κομπνού, το γένος Παπαστραύτου, και με την συντονιστική πρωτοστασία και αποφασιστική συμβολή της διαπρεπούς ψυχιάτρου της Βασιλείας αειμνήστου Σουμέλας Τερζάνη, όνειρο ζωής της οποίας ήταν η απόκτηση ναού στην ελβετική αυτή πόλη. Ως Πρωτοσύγκελλος τότε του μακαριστού ο γράφων υπήρξε αυτόκοος μάρτυς μακράς τηλεφωνικής συνδιαλέξεως του Μητροπολίτου με τον εξ Αθηνών ευεργέτη κτήτορα, κατά την οποία ο αοιδίμος Ποιμενάρχης κατέβαλε σοβαρή προσπάθεια και κατόρθωσε να αρθούν οι ζωηρές επιφυλάξεις, εν πολλοίς δικαιολογημένες, του κτήτορος, τις οποίες είχε προκαλέσει, όπως συμβαίνει συνήθως στην διαχείριση μεγάλων έργων ή ιερών υποθέσεων, η παρεμβατική μικροψυχία ή η πειρασμική πολυπραγμοσύνη αυτοκλήτων τρίτων.

Τόσο οι μεγάλοι οραματισμοί του αειμνήστου Μητροπολίτου Δαμασκηνού όσο και οι ανατιθέμενες σε αυτόν από την Μητέρα Εκκλησία αποστολές έλαβαν σάρκα και οστά, κατά τις δυνάμεις και τις δυνατότητες των καιρών και των τρόπων, που εκείνος είχε στην διάθεσή του. Στην κατά Θεόν επίτευξη του έργου της Εκκλησίας ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός είχε πλησίον του, είτε καθ' όλη την ενεργό υπηρεσία του είτε σε περιόδους αυτής, αφοσιωμένους κληρικούς (πρωτοπρ. Βασίλειο Κοτρώτσιο, αρχιμ. Βασίλειο Καραγιάννη, διάκονο Βασίλειο Παπαθανασίου), αλλά, κυρίως, λαϊκούς συνεργάτες, όπως οι Αναστάσιος Μαυροφρύδης, Γεώργιος Λαιμόπουλος, Δημήτριος Θηραίος, Κυριακός (Gary) Βατσικούρας κ.ά. Χωρίς να αδικείται κάποιος από τους πολλούς λαϊκούς συνεργάτες του παρελθόντος, ιδιαίτερη μνεία γίνεται στην αδιάκοπη υπερτεσσαρακονταετή διακονία καί σήμερα, πλέον, εθελοντική και ανάργυρη προσφορά των εκ του σύνεγγυς ή εκ του μακρόθεν ενεργουσών πιστών συνεργατίδων Γεωργίας Βατσικούρα, Ντόρας Νικολοπούλου και Μαρίας Brun. Κάποιοι από αυτούς με πιστότητα και αυταπαρήνηση, αγνοούντες πολλάκις ωράρια, αργίες ή αμοιβές προσέφεραν χωρίς φειδώ τις δυνάμεις και τα τάλαντά τους. Τα ονόματα αυτών έχουν ταυτισθή με την ζωή και το έργο τόσο του Ορθοδόξου Κέντρου όσο και της Ι. Μητροπόλεως Ελβετίας και όποιος παραβλέπει ή υποτιμά την θυσιαστική προσφορά τους προσβάλλει την μνήμη και ακυρώνει το έργο του Μητροπολίτου Δαμασκηνού στην Εκκλησία.

Το σοβαρό αιμορραγικό εγκεφαλικό επεισόδιο, το οποίο έπληξε την νύκτα της 18ης προς 19η Ιανουαρίου 2001 τον μακαριστό Μητροπολίτη Δαμασκηνό διέκοψε την πλούσια και καρποφόρα εκκλησιαστική διακονία του ως Προϊσταμένου του Ορθοδόξου Κέντρου και ως Μητροπολίτου Ελβετίας. Την 20ή Ιανουαρίου 2003 εξελέγη από την Αγία και Ιερά Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου Μητροπολίτης Αδριανουπόλεως και με τον τίτλο της ιστορικής και προβλημένης αυτής Επαρχίας του Οικουμενικού Θρόνου πορεύθηκε την προσωπική του *via crucis*, της νόσου και της ασθενείας. Με όσες δυνάμεις του είχαν απομείνει παρακολουθούσε με ενδιαφέρον τις εκκλησιαστικές υποθέσεις. Από το κατάλυμά του, στο κέντρο της Γενεύης, πέρασαν κατά καιρούς κορυφαίες προσωπικότητες του εκκλησιαστικού και του πολιτικού κόσμου για επίσκεψη, όπως η Α.Θ. Παναγιώτης, ο Οικουμενικός Πατριάρχης κ.κ. Βαρθολομαίος, και η Α. Εξοχότης, ο εν ενεργεία τότε Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας κ. Κάρολος Παπούλιας, επιστήθιος φίλος του από τα χρόνια των μεταπτυχιακών σπουδών στην Γερμανία, Ιεράρχες, ακαδημαϊκοί διδάσκαλοι, πολιτικοί κ.ά., ημέτεροι και μη.

Στην μακρά αυτή περίοδο της δοκιμασίας του σταθμοί ήταν και τα δύο ταξίδια στην Ρώμη, τα οποία μπόρεσε να πραγματοποιήσει, κατόπιν προσκλήσεως του πιστού φίλου του Πάπα Βενεδίκτου ΙΣΤ΄, το ενδιαφέρον του οποίου για τον Ιεράρχη Δαμασκηνό και την κατάσταση της υγείας του ήταν πάντοτε ζωηρό και ειλικρινές και εκδηλωνόταν με κάθε δυνατό τρόπο.

Μία απλή, πλίν αναγκαία, χειρουργική επέμβαση, την 9η Αυγούστου του 2011, απερύθμισε σχεδόν όλα τα συστήματα του ήδη καταπονημένου οργανισμού. Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός διήνυε πλέον τα τελευταία βήματα του προσκυνήματός του πάνω σε αυτή την γη. Ο γράφων, φέροντας μαζί του την Θ. Κοινωνία, μπόρεσε να τον συναντήσει μία ημέρα μετά από την αποσωλήνωσή του, με ειδική άδεια, σε θάλαμο πυξημένης φροντίδος του πανεπιστημιακού νοσοκομείου της Γενεύης. Κοινώνησε με συγκίνηση των Αχράντων Μυστηρίων. Ίσως ήταν η τελευταία επί της γης μετάληψη. Η ραγδαία επιδείνωση της υγείας του κατήργησε την δυνατότητα καταπόσεως. Το ημερολόγιο έγραφε: 23 Αυγούστου. Η απόδοση της μεγάλης θεομπορικής εορτής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Πανήγυρις της Ι. Μονής του Προυσού. Η ευλάβεια του μακαριστού προς την Παναγία την Προυσιώτισσα ήταν μεγάλη. Ήταν, όμως, και η παραμονή της μνήμης του αγίου οσιομάρτυρος Κοσμά του Αιτωλού, του «πατρο-

Κοσμά», όπως πάντοτε τον αποκαλούσε και τον επεκαλείτο και εικόνα του οποίου τοποθέτησε στο εικονοστάσιο (τέμπλο) του ιερού ναού του Αγίου Παύλου.

Μετά από δύο διαδοχικές νοσηλείες σε εξειδικευμένα νοσηλευτήρια της Γενεύης, το πρωί του Σαββάτου, 5 Νοεμβρίου, παρέδωσε το πνεύμα στον της ζωής και του θανάτου κυριεύοντα Κύριο και τελειωτίν Ιησούν, τον θανάτω τον θάνατον πατίσαντα.

Η εξόδιος ακολουθία εψάλη στον ι. ναό του Αποστόλου των Εθνών Παύλου του Πατριαρχικού Σταυροπηγίου, την Τετάρτη, 9η Νοεμβρίου 2011. Την Α.Θ. Παναγιότητα, τον Οικουμενικό Πατριάρχη κ.κ. Βαρθολομαίο, εκπροσώπησε ο Αρχιεπίσκοπος Θυατείρων και Μ. Βρετανίας Γρηγόριος († 2019) και την Α. Μακαριότητα, τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ. Ιερώνυμο Β΄ και την Εκκλησία της Ελλάδος ο Σεβ. Μητροπολίτης Εδέσσης και Πέλλης κ. Ιωήλ. Κατά την εξόδιο ακολουθία εντύπωση προκάλεσε ότι αριθμητικώς υπερτερούσαν των ελλήνων οι «ξένοι», αυτοί, που ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός είχε συναντήσει στις διαδρομές του στις λεωφόρους της Οικουμένης και ουδέποτε θεώρησε «ξένους». Άλλωστε, πολλές φορές ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός χρειάστηκε να στηρίξει εαυτόν και το έργο του «στην καλοσύνη των ξένων».

Ο αείμνηστος Μητροπολίτης Αδριανουπόλεως Δαμασκηνός, ο Παπανδρέου, ο από Ελβετίας, ετάφη, με ειδική άδεια της Κυβερνήσεως του Καντονίου της Γενεύης, πλησίον του Ι. Βήματος του σταυροπηγιακού ναού του Αγίου Παύλου στον αύλειο χώρο του Ορθοδόξου Κέντρου. Παρέδοθη στην γη της Γενεύης, στο έδαφος του Ορθοδόξου Κέντρου, που τόσο αγάπησε και υπέρ αυτού αναλώθηκε, προσδοκών ανάστασιν νεκρών και ζωήν του μέλλοντος αιώνας. Η κυβερνητική άδεια εδόθη κατόπιν ευμενούς εισηγήσεως της δημοτικής Αρχής του Σαμπεζύ, την οποία επέτυχαν οι αγαθές σχέσεις του π. Βασιλείου Κοτρώτσιου με τους δημοτικούς άρχοντες, όπως ομολόγησε κατά την τελετή των εγκαινίων του *Μουσείου Χριστιανικής Τέχνης* του Ορθοδόξου Κέντρου, την 3η Φεβρουαρίου 2011, ο τότε Δήμαρχος του Σαμπεζύ κ. Jean-Marc Mermoud.

Έγγραφα στην Γενεύη, στην έδρα της Ιεράς Μητροπόλεως, την 29η Ιουνίου 2021, μνήμη του Αγίου ενδόξου, πανευφήμου και πρωτοκορυφαίου Αποστόλου των Εθνών Παύλου.

† Ο Ελβετίας Μάξιμος

Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου και η συμβολή του στην ανάπτυξη των οικουμενικών διαλόγων

Αναπλ. Καθηγήτρια Β. Σταθοκώστα
Τμήμα Θεολογίας, Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ

Ευλογημένη στιγμή στη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών μου υπήρξε η μετάβασή μου από τη Θεσσαλονίκη στη Γενεύη και η φοίτησή μου στο Οικουμενικό Ινστιτούτο του Bossey/Θεολογική Σχολή της Γενεύης. Ακόμη πιο ευλογημένη ήταν η στιγμή της επίσκεψής μου στο Chambésy και η γνωριμία μου με τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Ελβετίας Δαμασκηνό Παπανδρέου, τον οποίο έσπευσα να συναντήσω, ακολουθώντας τις οδηγίες των δασκάλων μου, ειδικά του καθηγητή κ. Νίκου Ζαχαρόπουλου. Από την αρχή ένιωσα οικεία αντικρύζοντας τον δεσπότη της Ορθόδοξης διασποράς, μια μορφή πνευματική, αλλά συνάμα και ένα αρχοντάνθρωπο, έναν ρουμελιώτη με ευθύτητα στους τρόπους και με ευγένεια, με φανερά –στα δικά μου μάτια– τα χαρακτηριστικά του τόπου μας. Με πολύ καλή αίσθηση του χιούμορ και μάλλον λιγομίλητος, με καλούς τρόπους και γλωσσομαθής, έδειχνε να κινείται με μεγάλη άνεση ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, να ασκεί το επισκοπικό έργο στις Ορθόδοξες κοινότητες της διασποράς και παράλληλα να βλέπει, να ζυγίζει και να διαχειρίζεται με θαυμαστή διπλωματία σχέσεις και καταστάσεις στις χώρες εγκατάστασης. Η προσωπικότητα και ο χαρακτήρα του υπήρξαν χαρίσματα που υπηρέτησαν τον σκοπό της ειρήνης και της ενότητας. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Θεόδωρος Β΄, ο Δαμασκηνός διακρίθηκε για τις εμπειριστατωμένες εισηγήσεις του, τις εύστοχες παρατηρήσεις, αλλά και «τις εξαιρετικής δεξιοτεχνίας παρεμβάσεις του για την αποφόρτιση περιστασιακών εντάσεων και για την υπέρβαση των κάθε φορά αναφυομένων δυσχερειών»¹.

1. Βλ. Επιστολή του Αλεξανδρείας Θεοδώρου Β΄ προς την Επιτροπή Εκδόσεως του Εβδομηκονταετηριδικού Τιμητικού Τόμου προς τιμήν του Σεβ. Μητρ. Δαμασκηνού Παπανδρέου: 13 Ιουν. 2006 στο *Εκκλησία – Οικουμένη – Πολιτική: Χαριστήρια στον Μητροπολίτη Αδριανουπόλεως Δαμασκηνό*.

Μολονότι γεννημένος σε ένα μικρό χωριό της Αιτωλίας σε χρόνους δύσκολους (1936) μπόρεσε να υπερβεί κάθε δυσκολία, να ανοίξει τους πνευματικούς του ορίζοντες, να γίνει πολίτης του κόσμου. Με σπουδές στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης (αποφοίτησε το 1959), στη Θεολογική και τη Φιλοσοφική Σχολή Βόννης και Μάρμπουργκ (1959–1965), έλαβε ειδίκευση στη Γενική Εκκλησιαστική Ιστορία και στη Φιλοσοφία της Θρησκείας. Υπέβαλε τη διδακτορική διατριβή του στη Θεολογική Σχολή του ΕΚΠΑ (1966) με θέμα την Ίδρυση και Οργάνωση της Αρμενικής Εκκλησίας μέχρι την Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο, η οποία μεταφράστηκε στα Αρμενικά.

Οι σπουδές του τον κατηύθυναν προς την οικουμενική κίνηση, το ίδιο και η ποιμαντική αποστολή που του ανέθεσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ορίζοντάς τον Ηγούμενο του νεοσύστατου ορθοδόξου μοναστικού κέντρου στο Taize της Γαλλίας (1965–1969). Με αυτόν τον τρόπο ο Δαμασκηνός διακόνησε και ως εκπρόσωπος της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην οικουμενική μοναστική κοινότητα στο Taize. Η ιστορία αυτής της κοινότητας ξεκινά το 1940, όταν ο Ελβετός μοναχός Ροζέ πρόσφερε καταφύγιο για πρόσφυγες και για όσους κατάφεραν να δραπετεύσουν από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Επίσημα, η μοναστική κοινότητα, με τα ιδιαίτερα οικουμενικά χαρακτηριστικά, ιδρύθηκε το 1949 με σκοπό την προσευχή για την επικράτηση της αγάπης και της καλοσύνης, της συμφιλίωσης και της ειρήνης πρώτα μεταξύ των Χριστιανών και μετά σε ολόκληρο τον κόσμο. Στο διάστημα της παραμονής του στο Taize, ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός εργάστηκε για την κατάθεση μαρτυρίας της Ορθόδοξης πίστης, δίνοντας τη δυνατότητα στους αδελφούς της Δυτικής Εκκλησίας να γνωρίσουν τη διδασκαλία και την εκκλησιαστική παράδοση της Μίας, Αγίας, Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας, από την οποία και οι ίδιοι κατάγονται και στην οποία ανήκουν. Διακόνησε και μαθήτευσε εκείνα τα χρόνια, δίδαξε και έμαθε πολλά για τις πνευματικές ανησυχίες και τις θρησκευτικές αναζητήσεις και συμπεριφορές κυρίως των νέων ανθρώπων στη Δύση, αποκόμισε εμπειρίες που θα του χρησίμευαν στην μετέπειτα αποστολή του στην οικουμενική κίνηση.

Από το Taize αναχώρησε όταν το 1969 διορίστηκε Προϊστάμενος του Ορθοδόξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Chambésy της Γενεύης. Το ίδιο έτος ο Πατριάρχης Αθηνάγορας τον τίμησε δίνοντάς του το οφφίκιο του Μεγάλου Αρχιμανδρίτου του Οι-

κουμενικού Θρόνου και την επόμενη χρονιά εξελέγη Μητροπολίτης Τρανουπόλεως. Ταυτόχρονα, το Οικουμενικό Πατριαρχείο τού ανέθεσε την ευθύνη της Γραμματείας για την προπαρασκευή της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Στη συνέχεια, το 1982, η Σύνοδος του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον εξέλεξε Μητροπολίτη της νεοσύστατης Ι. Μητροπόλεως Ελβετίας και Έξαρχο Ευρώπης. Εκεί, στο Chambésy, ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός οργάνωσε α) την ποιμαντική δράση της νέας μητροπόλεως, β) την ενίσχυση της παρουσίας των Ορθοδόξων στην Ελβετία, γ) το κεντρικό επιτελείο για την ανάπτυξη των διορθοδόξων διεκκλησιαστικών σχέσεων, των διαχριστιανικών σχέσεων, των διμερών θεολογικών διαλόγων, αλλά και των διαθρησκευτικών διαλόγων, δ) τις εκπαιδευτικές και μορφωτικές δραστηριότητες του Ορθοδόξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου με την οργάνωση ακαδημαϊκών συναντήσεων, μεταπτυχιακών σεμιναρίων, καθώς και τη φιλοξενία της διεξαγωγής οικουμενικών διαλόγων. Το Chambésy λειτούργησε στα χρόνια του Μητροπολίτη Δαμασκηνού ως θεολογικό και οικουμενικό εργαστήριο με πλούσια εκδοτική δραστηριότητα. Εύλογα, ο Δαμασκηνός υπήρξε

- Πρόεδρος των Διορθοδόξων Επιτροπών για τον διάλογο της Ορθόδοξης Εκκλησίας με την Παλαιοκαθολική Εκκλησία
- Πρόεδρος των Διορθοδόξων Επιτροπών για τον διάλογο της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τις Αρχαίες Ανατολικές Εκκλησίες
- Μέλος του Προεδρείου της Διάσκεψης των Ευρωπαϊκών Εκκλησιών (1986–1992)
- Μέλος της προπαρασκευαστικής επιτροπής για τον διάλογο της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τις Μεταρρυθμισμένες (1986)
- Πρόεδρος (από χριστιανικής πλευράς) των Διμερών Ακαδημαϊκών Συναντήσεων με τον Ιουδαϊσμό (1977)
- Πρόεδρος (από χριστιανικής πλευράς) των Διμερών Ακαδημαϊκών Συναντήσεων με το Ισλάμ (1986)
- Πρόεδρος του Ιδρύματος Διαθρησκευτικών και Διαπολιτισμικών Ερευνών και Διαλόγων (Γενεύη)
- Πρόεδρος της Διεθνούς Ακαδημίας Θρησκευτικών Επιστημών (Βρυξέλλες)
- Επίτιμο Μέλος του Pro Oriente, Βιέννη, Ιδρύματος για την Ενότητα των Χριστιανών που έχει την έδρα του στη Γενεύη (1984)

- Μέλος της Διεθνούς Συμβουλευτικής Διαθρησκευτικής Επιτροπής της Unesco, καθώς και πολλών άλλων Επιτροπών.

Παράλληλα, ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός ενίσχυσε την Ορθόδοξη παρουσία στο ακαδημαϊκό χώρο της Δύσης, όταν το 1974 ανέλαβε καθήκοντα ως καθηγητής της Πατρολογίας της Ρωμαιοκαθολικής Θεολογικής Σχολής στο Πανεπιστήμιο της Λουκέρνης/Ελβετία. Υπό την επίβλεψή του εκπονήθηκε η διατριβή της Maria Brun με θέμα την απίχηση της Β΄ Συνόδου του Βατικανού στους Ορθοδόξους. Η δρ Maria Brun, μέλος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, εργάστηκε ως Θεολογική Συνεργάτης του Ορθοδόξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Chambésy της Γενεύης (1982–2003). Η μαρτυρία της για τον αείμνηστο Μητροπολίτη είναι σημαντική, καθώς τον έζησε από κοντά και συνεργάστηκε μαζί του. Το βιβλίο της, μία δίγλωσση έκδοση με τίτλο *Damaskinos Papandreou: Erster Metropolit den Schweiz 1969–2002, Δαμασκηνός Παπανδρέου: Πρώτος Μητροπολίτης Ελβετίας 1969–2003*, Αθήνα 2011, και θέμα τη ζωή και το έργο του Δαμασκηνού είναι πολύτιμο.

Η συμβολή του Μητροπολίτη Δαμασκηνού στις Διορθόδοξες Σχέσεις

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ανέθεσε στον Μητροπολίτη Δαμασκηνό τη μεγάλη ευθύνη για την Προπαρασκευή της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου. Ως Προϊστάμενος της Γραμματείας για την Προπαρασκευή της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου ανέλαβε την οργάνωση και πραγματοποίηση στο Ορθόδοξο Κέντρο στο Chambésy

- των Διορθοδόξων Προπαρασκευαστικών Επιτροπών του 1971, 1986, 1990, 1993, 1999 και
- των Προσυνοδικών Πανορθόδοξες Διασκέψεων το 1976, το 1982, και το 1986.

Γενικότερα, υπήρξε μεγάλη η έγνοια του για τις διορθόδοξες σχέσεις τις οποίες χειρίστηκε με μεγάλη επιτυχία. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η μαρτυρία του συνεργάτη του π. Βασιλείου Καραγιάννη, νυν μητροπολίτη Κωνσταντίας και Αμμοχώστου, ότι ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός κατέβαλε κόπους και θυσίες για τις προετοιμασίες Πανορθοδόξων συναντήσεων σε τέτοιο βαθμό που «ανάλωνε τον εαυτό του, ώστε να επισκεφθεί το σύνολο των Ορθοδόξων

Εκκλησιών, με στόχο την αναγκαία προετοιμασία, αλλά και κυρίως για να μη πιστευθεί ότι κάποια από τις Εκκλησίες ετοποθετείτο σε δεύτερη μοίρα. Για όλες τις Εκκλησίες επεδείκνυε τον ίδιο σεβασμό και εκτίμηση, όντας γνήσιος εκφραστής της αποστολικής διακονίας όλων των Ορθοδόξων Εκκλησιών από το Οικουμενικό Πατριαρχείο»². Ο στόχος του ήταν η διασφάλιση της ειρήνης και της συνεργασίας ανάμεσα στις Ορθόδοξες Εκκλησίες και η ενότητά τους ως προϋπόθεση για την κοινή μαρτυρία της Μίας, Αγίας, Καθολικής και Αποστολικής Εκκλησίας στον κόσμο.

Χάρη στις εντατικές προπαρασκευαστικές εργασίες από τα τέλη της δεκαετίας του '60 και τις αρχές της δεκαετίας του '70, κατέστη δυνατή η πραγματοποίηση της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου των Ορθοδόξων τον Ιούνιο του 2016 στην Κρήτη. Τα κείμενα της Συνόδου είχαν περάσει από την κονίστρα των Προπαρασκευαστικών Επιτροπών και των Προσυνοδικών Πανορθόδοξων Διασκέψεων και με τις κατάλληλες βελτιώσεις εγκρίθηκαν από την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο, οπότε σήμερα αποτελούν πολύτιμο βοήθ για την ποιμαντική της Εκκλησίας, το κοινωνικό έργο της, τη σχέση της με τους ετεροδόξους, με τις άλλες θρησκείες, με την επιστήμη, με τον κόσμο και τις ανάγκες του, για τις ανησυχίες και τις δοκιμασίες του σύγχρονου ανθρώπου.

Επιπλέον, οι εκδόσεις του Ορθοδόξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Chambésy υπήρξαν πολύτιμες. Η έκδοση του ενημερωτικού Δελτίου «Επίσκεψις», η σειρά «Συνοδικά», οι «Θεολογικές Μελέτες του Σαμπεζύ» παρείχαν άμεσα ενημέρωση για την πορεία της Ορθοδοξίας στην Ευρωπαϊκή Χριστιανική Δύση, με κάθε λεπτομέρεια για το κάθε βήμα κατά την προετοιμασία της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Επιπλέον, περιλαμβάνουν μελέτες για θέματα Ορθοδόξου Θεολογίας και Οικουμενικής Κινήσεως. Οι καρποί όλων αυτών των εκδοτικών προσπαθειών αποτελούν πολύτιμες πηγές για την έρευνα των διορθοδόξων, διαχριστιανικών και διαθρησκευτικών διαλόγων.

Ο ίδιος ο μακαριστός Ιεράρχης τόνιζε την οικουμενική αποστολή του Ορθοδόξου Κέντρου, ότι είναι: «ένας προωθημένος θεσμός του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ο οποίος αισθητοποιεί με τις συγκεκριμένες δραστηριότητές του την οικουμενική αποστολή της Μη-

2. *Εκκλησία - Οικουμένη - Πολιτική: Χαριστήρια στον Μητροπολίτη Αδριανουπόλεως Δαμασκινό*, σ. 325-336.

τρός Εκκλησίας και της Ορθοδοξίας στη Δυτική Ευρώπη. Η δυναμική και η ακτινοβολία του πηγάζει μεν από το πανορθόδοξο κύρος του Οικουμενικού Θρόνου, αλλά αναφέρεται σ' ολόκληρη την Ορθοδοξία και κατ' επέκταση σ' ολόκληρο τον Χριστιανικό κόσμο»³.

Η συμβολή του Μητροπολίτη Δαμασκηνού στις Διαχριστιανικές Σχέσεις

Ο Μητροπολίτης διακρίθηκε κατά τη συμμετοχή τους στους διαλόγους με τους Ρωμαιοκαθολικούς, με τους Λουθηρανούς, με τους Μεταρρυθμισμένους, και κυρίως με τις Αρχαίες Ανατολικές Εκκλησίες και τους Παλαιοκαθολικούς.

Εκπροσώπησε την Ορθόδοξη Εκκλησία και συνεργάστηκε σε πολλές περιπτώσεις με το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών. Επίσης, ως μέλος του προεδρείου της Διάσκεψης Ευρωπαϊκών Εκκλησιών εκπροσώπησε την Ορθόδοξη Εκκλησία και βοήθησε πολύ στην ανάπτυξη των σχέσεων μεταξύ των Ευρωπαϊκών Εκκλησιών, οι οποίες δεν ήταν πάντα εύκολες λόγω κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών κ.ά. παραγόντων.

Ευφυής και οξυδερκής, ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός αντιλαμβάνοταν ότι οι εκκλησιολογικές, θεολογικές και εκκλησιαστικές αρχές της κάθε Εκκλησίας και Ομολογίας συνθέτουν την ταυτότητά της. Γι' αυτό, εκτιμούσε ότι οι Εκκλησίες ή Ομολογίες που συμμετέχουν στους διμερείς θεολογικούς διαλόγους δεν είναι εύκολο να «απαγκιστρωθούν» από τις βασικές αυτές αρχές⁴. Ο ρεαλισμός με τον οποίο αντιμετώπιζε τις διαχριστιανικές σχέσεις πιστεύω ότι συνέβαλε καθοριστικά στην εξέλιξή τους. Δίχως βιασύνη, ενθουσιασμό ή παρορμητισμό, αλλά με ευγένεια, σοβαρότητα, υπομονή, με καταδεκτικό πνεύμα, με προθυμία για συνάντηση και συζήτηση, με ακλόνητα θεολογικά επιχειρήματα, ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός διαμόρφωσε μία στέρεη βάση για τους διαλόγους, οι οποίοι ήκμασαν στα χρόνια του. Γνωστή είναι η θέση του ότι εμείς οι Ορθόδοξοι «ουδέποτε θα θυσιάσουμε την αλήθεια, αλλ' αντιθέτως θα θυσιάσουμε τα πάντα για την αλήθεια».

3. «Το Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, Σαμπεζύ Γενεύης: Απολογισμός μιας εικοσαετίας (1966–1986)», στο Δαμασκηνός Παπανδρέου (Μητροπολίτης Ανδριανουπόλεως), *Ορθοδοξία και Κόσμος*, εκδ. Τέρτιος, 1993, σ. 167–180 (180).

4. «δεν είναι δυνατόν ή δεν δύνανται να απαγκιστρωθούν εκ των θεμελιωδών εκκλησιολογικών, θεολογικών και εκκλησιαστικών αρχών, οι οποίες συνθέτουν την ιδίαν αυτών ταυτότητα». Βλ. Δαμασκηνός Ελβετίας, *Θεολογικοί Διάλογοι–Μία Ορθόδοξη Προοπτική*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 105.

Η συμβολή του στην ανάπτυξη των οικουμενικών διαλόγων υπήρξε πολύπλευρη και είναι βέβαιο ότι βοήθησε σημαντικά και το σπάνιο χάρισμα του Δαμασκηνού να συνάπτει σχέσεις φιλίας και εμπιστοσύνης με προσωπικότητες των ετεροδόξων Εκκλησιών. Για παράδειγμα, αναφέρω την μακροχρόνια φιλία του με τον καρδινάλιο και μετέπειτα πάπα Ρώμης Josef Ratzinger. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η αλληλογραφία τους⁵ στο διάστημα 2000–2001 γύρω από την εγκύκλιο «Dominus Iesus» και την «Παρατήρηση περί αδελφών Εκκλησιών» της Ποντιφικής Επιτροπής για τη Διδασκαλία της Πίστεως (2000). Στην επιστολή του προς τον τότε καρδινάλιο Joshef Ratzinger (και στη συνέχεια Πάπα Βενέδικτο 16^ο) ο Δαμασκηνός επιχειρούσε να απαντήσει στο ερώτημα εάν μιλώντας για τις «δύο εκκλησίες» σε πληθυντικό αριθμό υπονοείται η «μία εκκλησία», υποστηρίζοντας ότι η Ορθόδοξη και η Ρωμαιοκαθολική είναι «δύο εκκλησίες» οι οποίες «έχουν ανακαλύψει η μία την άλλη ως αδελφές εκκλησίες», δηλ. υποστηρίζει τη θεολογία των «αδελφών εκκλησιών», όπως αναπτύχθηκε στα χρόνια του Πατριάρχη Αθιναγόρα στη βάση του διαλόγου της αγάπης. Γράφοντας στον καρδινάλιο, τον αναγνωρίζει ως αδελφό στην πίστη και εκφράζει την πεποίθηση ότι μεταξύ τους υπάρχει «κοινότητα της πίστης και της αγάπης» και αυτή είναι η Χριστιανική πίστη και η αγάπη εν Χριστώ⁶.

Σημαντική υπήρξε και συμβολή του στην έκδοση των εκθέσεων και των εγγράφων σύγκλισης των διαχριστιανικών διαλόγων σε παγκόσμιο επίπεδο, από το 1931 έως το 2001⁷. Πρόκειται για τρεις τόμους με πηγαίο υλικό, ιδιαίτερα χρήσιμο για την ιστορία των διαχριστιανικών διαλόγων.

5. Damaskinos to Ratzinger: 30 Οκτ. 2000 και Ratzinger προς Damaskinos: 20 Φεβρ. 2001

6. Πρβλ. Prof. Dr. Barbara Hallensleben, Freund des Papstes und Wegbereiter der Verständigung unter Schwesterkirchen: Metropolit Damaskinos (Papandreou) am 5. November in Genf verstorben στην http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2011/11/06/ch_metropolit_damaskinos_verstorben/ted-535451 (29.5.2021).

7. Harding Meyer, Damaskinos Papandreou, Hans Jörg Urban, Lukas Vischer (eds.): *Documents of growing agreement. All reports and consensus texts of interdenominational discussions at world level. Volume 1. 1931–1982*. 1983, 2nd edition 1991.

Harding Meyer, Damaskinos Papandreou, Hans Jörg Urban, Lukas Vischer (eds.): *Documents of growing agreement. All reports and consensus texts of interdenominational discussions at world level. Volume 2. 1982–1990*. 1992.

Harding Meyer, Damaskinos Papandreou, Hans Jörg Urban, Lukas Vischer (eds.): *Documents of growing agreement. All reports and consensus texts of interdenominational discussions at world level. Volume 3. 1990–2001*. 2003.

Η συμβολή του Μητροπολίτη Δαμασκηνού στους Ακαδημαϊκούς Διαθρησκευτικούς Διαλόγους

Ο ορισμός του Μητροπολίτη Δαμασκηνού από το Οικουμενικό Πατριαρχείο ως υπευθύνου για την ανάπτυξη των διαθρησκευτικών διαλόγων υπήρξε καθοριστική. Σχετική απόφαση για την προώθηση των σχέσεων με τις άλλες θρησκείες, κυρίως με τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ, είχε λάβει η Α΄ Προσυνοδική Πανορθόδοξη Διάσκεψη στο Chambésy. Ακολούθησε η περιόφημη διακήρυξη της Γ΄ Προσυνοδικής Διάσκεψης με τίτλο «Συμβολή της Ορθόδοξου Εκκλησίας εις την επικράτησιν της ειρήνης, της δικαιοσύνης, της ελευθερίας, της αδελφότητας και της αγάπης μεταξύ των λαών και άρσιν των φυλετικών και άλλων διακρίσεων», ένα κείμενο με μεγάλη δυναμική και εξαιρετικά διατυπωμένη τη διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας για τα σύγχρονα και συνάμα διαχρονικά αυτά ζητήματα.

Σε αυτό το πλαίσιο οργανώθηκαν οι διαθρησκευτικοί διάλογοι. Για τον μακαριστό Μητροπολίτη ο διάλογος του Χριστιανισμού με τις άλλες θρησκείες «απορρέει από την παγκοσμιότητα του λυτρωτικού έργου του Χριστού και κατανοείται ως μία ουσιαστική πτυχή της χριστιανικής διδασκαλίας για τη σχέση της Εκκλησίας με τον κόσμο»⁸. Η καλλιέργειά του έχει μεγάλη σημασία προκειμένου να ανατραπεί η επιστράτευση των θρησκειών προς εξυπηρέτηση σκοπών ξένων προς την αποστολή τους, για την «άρση της επικίνδυνης σύγχυσης μεταξύ της θρησκείας και των εθνικών ή πολιτικών σκοπιμοτήτων»⁹.

Το ενδιαφέρον του Μητροπολίτη Δαμασκηνού για τους διαθρησκευτικούς διαλόγους συνεχίστηκε αμείωτο στα επόμενα χρόνια, οπότε το έτος 1999 σε συνεργασία με τον πρίγκιπα της Ιορδανίας Hassan Ibn Talâl ιδρύθηκε το «Ίδρυμα Διαθρησκευτικών και Διαπολιτισμικών Ερευνών και Διαλόγων» («Foundation for Interreligious and Intercultural Research and Dialogue», 1999) στη Γενεύη¹⁰.

8. Βλ. Δαμασκηνός Παπανδρέου (Μητροπολίτης Ελβετίας), «Οι διαθρησκευτικοί διάλογοι και η συνάντηση των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών» ό.π., σ. 303–346.

9. Δαμασκηνός Παπανδρέου (Μητροπολίτης Ελβετίας), «Οι διαθρησκευτικοί διάλογοι και η συνάντηση των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών» στο Του ιδίου, *Λόγος Διαλόγου: Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1997, σ. 303–346 (307).

10. Βλ. ενδεικτικά και για τη φιλία του με τον πρίγκιπα Hassan Ibn Talâl την επιστολή του τελευταίου, HRH Prince El Hassan's Message Marking Metropolitan Damaskinos' Seventy Years στο *Εκκλησία – Οικουμένη – Πολιτική: Χαριστήρια στον Μητροπολίτη Αδριανούπόλεως Δαμασκηνό*, Αθήνα 2007.

Στον Μητροπολίτη Δαμασκινό είχε αναθέσει το Οικουμενικό Πατριαρχείο τον συντονισμό των επαφών με τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ. Στη λειτουργία του Ορθοδόξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Chambésy συμπεριλαμβανόταν η οργάνωση διμερών ακαδημαϊκών συναντήσεων διά εκπροσώπων τους. Ο ίδιος αντιλαμβανόταν ότι οι εκδηλώσεις αυτές «εκφράζουν το ευρύτερο πνεύμα του Οικουμενικού Πατριαρχείου για μια θετικότερη συμβολή της Ορθοδοξίας προς την κατεύθυνση της ειρηνικής συνυπάρξεως των πιστών των τριών θρησκειών, οι οποίοι συμβιώνουν στον ίδιο γεωγραφικό χώρο και αντιμετωπίζουν κοινά προβλήματα»¹¹.

Ο διάλογος Χριστιανισμού και Ιουδαϊσμού πραγματοποιήθηκε στα χρόνια του Δαμασκινού μέσω του Ορθοδόξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της «Διεθνούς Ιουδαϊκής Επιτροπής επί των Διαθρησκευτικών Διασκέψεων». Μέσω του Ορθοδόξου Κέντρου πραγματοποιήθηκε και ο διάλογος με το Ισλάμ, σε συνεργασία με τη Βασιλική Ακαδημία για την Έρευνα του Ισλαμικού Πολιτισμού του Ιδρύματος Al-Albait του Αμμάν της Ιορδανίας. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Μητροπολίτης έθεσε σε γερές βάσεις και έδωσε προοπτική στον διάλογο μαζί με τον πρίγκιπα της Ιορδανίας Hassan Ibn Talâl¹².

Συμπεράσματα

Ο μακαριστός Μητροπολίτης Δαμασκινός εργάστηκε και πρόσφερε σε πολλούς τομείς.

- Κατάφερε να αναδείξει το Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Chambésy στο επιτελείο για την οργάνωση και την πραγματοποίηση των οικουμενικών διαλόγων, δηλ. των διορθοδόξων, διαχριστιανικών, καθώς και των διαθρησκευτικών διαλόγων.
- Ενίσχυσε την Ορθόδοξη παρουσία και ανέδειξε την Ορθόδοξη

11. Δαμασκινός Παπανδρέου, «Οι διαθρησκευτικοί διάλογοι της Ορθόδοξης Εκκλησίας», στο Μιλτ. Κωνσταντίνου – Α. Stirnemann (επιμ.), *Ο διάλογος Χριστιανισμού – Ισλάμ ως κοινό καθήκον*, Οικουμένη: Διάλογος – Προβληματισμοί, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1998, 31–51, 35.

12. Για τον διάλογο με το Ισλάμ βλ. Δαμασκινό Παπανδρέου, Μητροπολίτης Ελβετίας, «Ο ακαδημαϊκός διάλογος Χριστιανών και μουσουλμάνων», Επιστημονική Παρουσία Εστίας Θεολόγων Χάλκης, τ. Γ (Αθήνα, 1994) 167–192. Του ίδιου, *Λόγος Διαλόγου. Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1997, 136–320.

προσφορά στην κοινωνία της Ελβετίας και πέραν αυτής. Το Chambésy αναδείχθηκε σε κοιτίδα της Ορθοδοξίας με τους ναούς και τους πιστούς από τις διαφορετικές εθνικές προέλευσης κοινότητες (ελληνόφωνη, αραβόφωνη κτλ).

- Μεριμνήσε και για την απίχνηση και πρόσληψη του οικουμενικού έργου της Ορθόδοξης Εκκλησίας, με τη θεσμοθέτηση ετήσιων θεολογικών μεταπτυχιακών σεμιναρίων (1980–1996).
- Κατόρθωσε την ίδρυση του Ινστιτούτου Μεταπτυχιακών Σπουδών Ορθόδοξου Θεολογίας το 1997, σε συνεργασία με τις Θεολογικές Σχολές των Πανεπιστημίων της Γενεύης και του Φριμβούργου, και τη στήριξη της Ελληνικής Πολιτείας.
- Συνέβαλε στην κατάθεση μαρτυρίας της Ορθόδοξης πίστης με τρόπους σύγχρονους, όπως για παράδειγμα η αγιογράφηση του ναού του αποστόλου Παύλου του Ορθόδοξου Κέντρου, με καινούργια τεχνοτροπία και ταυτόχρονα διατήρηση της Ορθόδοξης πνευματικότητας και της κατάνυξης εντός αυτού.

Η προσωπικότητα του Μητροπολίτη Δαμασκηνού, η αποστολή και το έργο του, συνοψίζονται ίσως και αντικατοπτρίζονται στο ναό του Αγίου Παύλου, του Αποστόλου των Εθνών. Η με τρόπο σύγχρονο ανέγερση του ναού και η απεικόνιση της κλήσης του αποστόλου να διαβεί στη Μακεδονία και να διδάξει σήμερα δηλώνουν την ετοιμότητα της Ορθόδοξης Εκκλησίας για το άνοιγμά της στα πέρατα της οικουμένης. Αυτή την κλήση δέχτηκε ο μακαριστός Δαμασκηνός και αυτή την προθυμία επέδειξε με πνεύμα σωφροσύνης και ταπείνωσης σε όλο τον βίο του.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να στρέψω την προσοχή όλων μας σε μία θέση του Μητροπολίτη Δαμασκηνού, ιδιαίτερα σημαντική και επίκαιρη, για τον ρόλο της θρησκευτικής εκπαίδευσης και την ανάγκη αυτή να αποτελεί μέρος της ευρύτερης παιδείας, «ώστε να μην διαιώνονται ιστορικές προλήψεις και αρνητικές φορτίσεις και να μην υποθάλλονται τάσεις θρησκευτικής μισαλλοδοξίας». Μια τέτοια παιδεία θα πρόσφερε πολλά σε όλη την οικουμένη.

Μητροπολίτης Δαμασκηνός (Παπανδρέου) Ο οραματιστής της ζωντανής οικουμένης

Στυλιανός Χ. Τσομπανίδης
Καθηγητής Τμήματος Θεολογίας ΑΠΘ

Ένας «οικουμενικός άνθρωπος»

«Τόλμη για το καινοτόμο, επιδίωξη του αδύνατου, εύρεση διεξόδου από το αδιέξοδο, θάρρος για καινούργια πράγματα, ευήκοον ους για τη φωνή των νέων, το να βλέπει στα πάντα το καλό: όλα αυτά χαρακτήριζαν τον Μητροπολίτη Δαμασκηνό». Τα παραπάνω λόγια¹ περιγράφουν όχι μόνο μια εξέχουσα εκκλησιαστική προσωπικότητα με ευρείς ορίζοντες και οραματισμούς, αλλά επίσης χαρακτηρίζουν και τη δραστηριότητά του, που ήταν μια τολμηρή και κενωτική πορεία προσφοράς και συνεχές προσκλητήριο για διορθόδοξη και διαχριστιανική ενότητα, καθώς και για διαθρησκευτικό διάλογο με στόχο τη συνεργασία, την αμοιβαία κατανόηση και τη συμφιλίωση των λαών.

Ως Μητροπολίτης του Οικουμενικού Πατριαρχείου ο Δαμασκηνός ενσάρκωσε την οικουμενική διάσταση της Εκκλησίας και όσο λίγοι εκκλησιαστικοί ηγέτες στην ιστορία έδωσε μεγάλη βαρύτητα στον οικουμενικό διάλογο και την επικοινωνία ως πρωταρχικό μέλημα της θητείας του. Δικαίως χαρακτηρίστηκε ως «οικουμενικός άνθρωπος»², «οικουμενικός δάσκαλος της Ορθοδοξίας»³ και ως «ο πλέον διακεκριμένος εκκλησιαστικός άνδρας στον τομέα των “θεο-

1. Τα παραπάνω γράφει πολύ εύστοχα η επί τρεις δεκαετίες επιστημονική συνεργάτιδα του Μητροπολίτη Δαμασκηνού Παπανδρέου στο Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου του Σαμπτεζύ της Ελβετίας Δρ. Μ. Brun, «Η συμβολή του Μητροπολίτη Δαμασκηνού (Παπανδρέου) στους διαχριστιανικούς και διαθρησκευτικούς διαλόγους», *Θεολογία* 83 (2012) 223–251, σ. 235.

2. Μπτρ. Κωνσταντίας – Αμμοχώστου Βασίλειος (Καραγιάννης), «Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός: η ζωή και το έργο του. Προοπτικές πανορθόδοξου, διαχριστιανικού και διαθρησκευτικού διαλόγου», <http://www.imconstantias.org.cy/o-metropolites-adrianoupolews-damas-2/>, σ. 4.

3. Κ. Μυγδάλης, «Δαμασκηνός Α. Παπανδρέου: ο ιεράρχης, ο ηγέτης», στο *Εκκλησία – Οικουμένη – Πολιτική. Χαριστήρια στον Μητροπολίτη Αδριανουπόλεως Δαμασκηνό*, εκδ. Διακοινοβουλευτική Συνέλευση Ορθοδοξίας, Αθήνα 2007, 455–465, εδw σ. 465.

λογικών διαλόγων»⁴, «πρωτοπόρος της διεκκλησιαστικής συνεργασίας»,⁵ «γέφυρα μεταξύ των εκκλησιαστικών παραδόσεων της Ανατολίας και της Δύσης»⁶.

Οι διάλογοι τους οποίους ο Δαμασκηνός προξένισε, οργάνωσε, διεξήγαγε και κάποιους περαίωσε με επιτυχία δεν αποτελούσαν απλώς έναν τομέα διακονίας και προσφοράς του μεταξύ άλλων, αλλά τον κορμό του πολυσχιδούς έργου του⁷, τον άξονα της πολύπτυχης δραστηριότητάς του. Για τον Δαμασκηνό οι θεολογικοί διάλογοι, πολυμερείς και διμερείς, αποτελούν όχι μόνο μια αυθεντική έκφραση της αυτοσυνειδησίας της Ορθοδοξίας αλλά και μια ουσιαστική πτυχή της σύγχρονης αποστολής της στον κόσμο, ο οποίος έχει ανάγκη από τη μαρτυρία της Ορθοδοξίας. Οι θεολογικοί διάλογοι, υποστήριξε, είναι το σημαντικότερο παγκόσμιο βήμα για την αξιόπιστη μαρτυρία της Ορθοδοξίας προς τους εγγύς και τους μακράν. Αντιθέτως, θεωρούσε ότι «η αυτάρεσκη ή και αλαζονική ομολογιακή εσωστρέφεια αποτελεί προδοσία της βούλησης του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού, ο οποίος προ του Πάθους προσευχήθηκε 'ίνα πάντες εν ώσιν'».⁸ Αυτό που τον παρακινούσε να αναζητά πρώτα από όλα την προσέγγιση των Εκκλησιών ήταν η αναξιοπιστία μιας διχασμένης Εκκλησίας στον κόσμο τού σήμερα, ιδιαίτερα ενόψει των σοβαρών προκλήσεων που αυτός αντιμετώπιζει. Έχει απόλυτη συναίσθηση ευθύνης εμπρός στο σκάνδαλο της διαίρεσης και μεγάλη ευαισθησία για όλα τα φλέγοντα ζητήματα που απασχολούν την Εκκλησία και τον κόσμο⁹.

4. M. Brun, «Η συμβολή του Μητροπολίτου Δαμασκηνού (Παπανδρέου) στους διαχριστιανικούς...», σ. 251. Βλ. επίσης π. Αυγουστίνος Μπαϊραχτάρης, «Δαμασκηνός Ελβετίας – Ένας εργάτης της Οικουμένης», https://www.academia.edu/8305818/Μητροπολίτης_Ελβετίας_Δαμασκηνός_Ένας_εργάτης_της_Οικουμένης_στην_Επιστημονική_Επετηρίδα_της_Πατριαρχικής_Ανωτάτης_Εκκλησιαστικής_Ακαδημίας_Κρήτης_2014_σσ_141_146_Metropolit_Damaskinos_of_Switzerland_A_worker_of_the_Oikoumene_in_Greek_.

5. B. Hallensleben, «Orthodoxer Wegbereiter zwischenkirchlicher Verständigung», *Neue Zürcher Zeitung*, 07.11.11, Nr. 260, S. 9.

6. D. Heller, «In memoriam Metropolit Damaskinos (Papandreou) von Adrianopel (1936–2011)», *Ökumenische Rundschau* 61 (2012) 89–90, S. 90.

7. Κ. Μυγδάλης, «Δαμασκηνός Α. Παπανδρέου: ο ιεράρχης, ο ηγέτης», σ. 457.

8. Βλ. Μητρ. Δαμασκηνού, «Η αγία και μεγάλη Σύνοδος της Ορθοδοξίας», στο *Ορθοδοξία 2000: Παρελθόν–Παρόν–Μέλλον. Πρακτικά Διεθνούς Θεολογικού Συνεδρίου (Αθήναι, 4–8 Μαΐου 2000)*, εκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2002, 382–391, εδώ σ. 387.

9. Βλ. ενδεικτικά Δαμασκηνού Παπανδρέου (Μητρ. Τρανουπόλεως), «Το θέλημα του Θεού σήμερον», *Εκκλησία* 58 (1981) 568–570 και 59 (1982) 13–15, 58, 82–84, εδώ σ. 84. Του ίδιου, «Συνάντησις κληρικών και πολιτών εις Ottobeuren με θέμα την ηνωμένην Ευρώπην. Ο χαιρετισμός του σεβ. Μητροπολίτου Τρανουπόλεως κ. Δαμασκηνού», *Επίσκεψις* Αρ. 175, 1.10.1977, σ. 7–10, εδώ σ. 9.

Ο Δαμασκηνός έζησε με εγρήγορση στο επίκεντρο των εξελίξεων της εποχής του και δεν παρακολούθησε απλώς, αλλά μετείχε στις εξελίξεις του κόσμου γύρω του και στις οικουμενικές ζυμώσεις που διαμόρφωσαν τους όρους και το όραμα, τα οποία δίνουν ακόμη ώθηση και ρυθμό στην Οικουμενική Κίνηση. Πίστεψε ολόψυχα στους σκοπούς της οικουμενικής προσπάθειας και συντέλεσε, ώστε η Ορθοδοξία να εισακουστεί και να λάβει την πλήρη και ορθή θέση της στην Οικουμενική Κίνηση. Άνοιξε θύρες εξόδου από τον ομολογιακό εγωκεντρισμό και την αυτοδικαίωση. Μετείχε στην Οικουμενική Κίνηση ως αυθεντικός ερμηνευτής της Ορθόδοξης Παράδοσης και Θεολογίας και ως πρεσβευτής της καταλλαγής και της συνεννόησης.

Σημαντικός είναι ο κατάλογος με τις εκκλησιαστικές, ακαδημαϊκές και οικουμενικές θέσεις ευθύνης που ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός ανέλαβε και μέσα από αυτές άφησε το ανεξίτηλο στίγμα του και κατέδειξε με ανάγλυφο τρόπο την οικουμενική φύση και αποστολή της Εκκλησίας¹⁰. Επίσης, από τις καίριες και νευραλγικές θέσεις που υπηρέτησε, αντιλαμβάνεται κανείς ότι οι πρωτοβουλίες του Μητροπολίτη Δαμασκηνού πραγματοποιούνται όχι σε μικρό περίγυρο αλλά στο προσκήνιο του κόσμου και στις αμέτρητες συναντήσεις που έχει, όχι σε περιορισμένο αλλά σε οικουμενικό πλαίσιο.

10. Από τις θέσεις αυτές αναφέρονται εδώ ορισμένες μόνο:

Εκπρόσωπος του Οικουμενικού Πατριαρχείου το 1968 στη Δ' Γενική Συνέλευση του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών (ΠΣΕ) στην Ουνιάλα

Μέλος της Επιτροπής «Πίστη και Τάξη» του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών (δεκαετία του 1970)

Προϊστάμενος του Ορθόδοξου Κέντρου στο Σαμπεζύ της Γενεύης

Προϊστάμενος της Γραμματείας επί της Προπαρασκευής της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας

Πρόεδρος διμερών Θεολογικών Διαλόγων Ορθόδοξου Εκκλησίας (με την Παλαιοκαθολική Εκκλησία και τις Αρχαίες Ανατολικές Εκκλησίες)

Πρόεδρος Διασκέψεως Ευρωπαϊκών Εκκλησιών (1986–1992)

Οργάνωση Μεταπτυχιακών Θεολογικών Σεμιναρίων στο Ορθόδοξο Κέντρο στο Σαμπεζύ σε συνεργασία με τα Θεολογικά Τμήματα του Φριβούργου (Καθολικό) και της Γενεύης (Προτεσταντικό)

Οργάνωση διμερών Ακαδημαϊκών Διαθηρσκευιακών Συνδιασκέψεων με εκπροσώπους του Ιουδαϊσμού και του Ισλάμ

Ιδρυτής και Πρόεδρος του «Ιδρύματος Διαθηρσκευιακών και Διαπολιτισμικών Ερευνών και Διαλόγων» (1999)

Μέλος του Ιδρύματος Pro Oriente

Ο Δαμασκηνός Παπανδρέου συνεχίζοντας τη μακραίωνη παράδοση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο καθώς βρίσκεται στο σταυροδρόμι ηπείρων, πολιτισμών και θρησκευτικών κοινοτήτων, αποδέχθηκε την ευθύνη να χρησιμεύσει ως γέφυρα καλής θελήσεως και ειρηνικής συνεργασίας θρησκειών και πολιτισμών, λειτούργησε και αυτός ως «γεφυροποιός» στην έδρα του στο κέντρο της Ευρώπης, προς τέσσερις κατευθύνσεις: α) ενίσχυσε την ενότητα και τη συνεργασία των Ορθοδόξων Εκκλησιών, β) διευκόλυne τις διεκκλησιαστικές σχέσεις, γ) προώθησε και εντατικοποίησε τον διαθρησκευτικό και διαπολιτισμικό διάλογο και δ) συνέδεσε τη θεολογία με τη σύγχρονη κοινωνική προβληματική.

Η βάση: Ορθόδοξη εκκλησιολογία με οικουμενική προοπτική

Οι παραπάνω δραστηριότητες και τα επιτεύγματα θεμελιώνονται πάντα με οικουμενική διαλεκτική και προοπτική στην ορθόδοξη εκκλησιολογία. Αυτή αποτελεί την υποδομή του πολύπτυχου εκκλησιαστικού και θεολογικού έργου του. Ο ίδιος γνωρίζει και σημειώνει με έμφαση ότι «η Ορθόδοξη Εκκλησία βρίσκεται σε μια δυναμική εκκλησιολογική διαδικασία»¹¹, η οποία διαμορφώνεται από την έντονη πρόσκληση και τη συνεχή πρόκληση των σύγχρονων προοπτικών στις διορθόδοξες, τις διεκκλησιαστικές και τις διαθρησκευτικές σχέσεις και από τα επείγοντα προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου¹².

Επειδή έχει βεβαιότητα στην ακρίβεια της πίστης του, ερμηνεύει την αξίωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας να είναι η μία, αγία, καθολική και αποστολική Εκκλησία όχι αποκλειστικά, αλλά περιεκτικά, δηλαδή ως αναγκαία προϋπόθεση κάθε γνήσιας οικουμενικής κίνησης, σκανδαλίζοντας μερικά «υπερορθόδοξα» πνεύματα που θέλουν να συντηρήσουν την Ορθοδοξία σαν να είναι «μουσειακός θησαυρός»

11. Βλ. Damaskinos, Papandreou (Metropolit), «Zur Anerkennung der Taufe seitens der orthodoxen Kirche unter Berücksichtigung des heiligen und großen Konzils», *Una Sancta* 48 (1993) 48–53, σ. 52. Το ίδιο τόνιζε ο πρύτανης της ορθόδοξης θεολογίας του 20ού αιώνα, π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ: «η θεολογία της Εκκλησίας ευρίσκεται ακόμη 'im Werden', υπό διαμόρφωση» (βλ. Γ. Φλωρόφσκυ, «Η Εκκλησία: η φύσις και το έργο της», του ίδιου, *Αγία Γραφή, Εκκλησία, Παράδοσις*, [μτφρ. Δ. Τσάμης], εκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2^η1991, σ. 79).

12. Πρβλ. όσα αναφέρονται στο εξαιρετικά κατατοπιστικό βιβλίο *Δαμασκηνός Παπανδρέου, Μητροπολίτης Ελβετίας*, Αθήνα 1990, σ. 54, 57–58.

και να τη μετατρέψουν από «καθολική» και «κατά την οικουμένην» Εκκλησία σε μία εσωστρεφή και αυτάρεσκη ομάδα, σε ένα «γκέτο» στο περιθώριο της ιστορίας¹³. Έχει πλήρη συνείδηση ότι ο ρυθμός της ανανεωτικής διαδικασίας που συνδέεται με την οικουμενική προσπάθεια επιβραδύνεται από τη χαλεπότητα των καιρών και από το ότι «η ευαισθησία του ορθοδόξου πληρώματος δεν έχει ακόμη την κατάλληλη προετοιμασία για να υποστηρίξει ευρύτερα ανοίγματα» της Ορθοδοξίας¹⁴.

Θεμελιώδης αρχή της εκκλησιολογικής του σκέψης είναι: «Ουδέποτε θα θυσιάσουμε την αλήθεια, αλλ' αντιθέτως θα θυσιάσουμε τα πάντα για την αλήθεια»¹⁵. Επεξηγεί: «Όταν είσαι πιστός στην Αποστολική Πίστη και ταυτοχρόνως διαθέσιμος να γνωρίσεις νέες καταστάσεις, τότε μπορείς το δίχως άλλο να ανακαλύψεις εκ νέου αδελφούς και αδελφές εκτός των οικείων σου θρησκευτικών ορίων. Τότε μπορείς να αποδεχθείς τον Άλλον όπως είναι, χωρίς συγχρόνως να σταματήσεις να είσαι αυτό που είσαι»¹⁶.

Στα πλαίσια της δυναμικής εκκλησιολογικής διαδικασίας ο Δαμασκηνός προσπάθησε όσο λίγοι να αξιοποιήσει την εκκλησιολογική διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας όχι μόνο για την επιβεβαίωση της αυτοσυνειδησίας της, αλλά και για την υπεύθυνη αξιολόγηση της μορφής της εκκλησιαστικότητας του χριστιανικού κόσμου που υπάρχει εκτός αυτής, αλλά που ζει κοντά σε αυτή και μαζί με αυτή, προ-

13. Αξίζει να δει κανείς τι αναφέρεται στην Πατριαρχική και Συνοδική Εγκύκλιο την Κυριακή της Ορθοδοξίας του 2010 για τις ακρότητες και την παρερμηνευτική μέθοδο που χρησιμοποιούν διάφοροι κύκλοι εντός των Ορθοδόξων Εκκλησιών για να πολεμήσουν με φανατισμό κάθε προσπάθεια συμφιλίωσης και αποκατάστασης της ενότητας μεταξύ των χριστιανών (βλ. το σημαντικό αυτό κείμενο στο Στ. Τσομπανίδης, «Υπέρ της Οικουμένης»: *Μελέτες για την Οικουμενική Κίνηση και την αποστολή της Εκκλησίας στο σημερινό κόσμο*, εκδ. Ostrakon, Θεσσαλονίκη 2014, Παράρτημα, σ. 689–692).

14. Γι' αυτό προωθεί και στηρίζει προσπάθειες ενημέρωσης του πληρώματος της Εκκλησίας και προετοιμάζει ικανά στελέχη για το οικουμενικό έργο. Στο θέμα αυτό αναφέρεται στο βιβλίο του *Ορθοδοξία και Κόσμος*, εκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1993, σ. 135.

15. Βλ. *Δαμασκηνός Παπανδρέου, Μητροπολίτης Ελβετίας*, σ. 20.

16. Βλ. Maria Brun, *Damaskinos Papandreou. Erster Metropolit der Schweiz 1969–2003 – Δαμασκηνός Παπανδρέου. Πρώτος Μητροπολίτης Ελβετίας 1969–2003*, Athen – Αθήνα 2011, σ. 121. Παρόμοια υπογραμμίζει αλλού: «Από ένα διάλογο ουδόλως αναμένει κανείς να παύσει ο άλλος να είναι αυτός που είναι, αλλά, αντιθέτως να αναγνωρισθεί όπως είναι. Τούτο προϋποθέτει μίαν αμοιβαίαν γνώση και ένα αμοιβαίον σεβασμόν. Μόνον έτσι δύναται κανείς να φθάσει εις ένα αμοιβαίον σεβασμόν. Μόνον έτσι δύναται κανείς να φθάσει εις ένα αμοιβαίον εμπλουτισμόν χωρίς να εγκαταλείψει την ιδίαν αυτού ταυτότητα» (βλ. *Επίσκεψις*, 196, σ. 12).

σφέροντας έργο κεφαλαιώδους σπουδαιότητας στον τομέα αυτό¹⁷.

Κάτω λοιπόν από τα εντελώς νέα δεδομένα οικουμενικής συνύπαρξης στον 20ό αιώνα, ήταν ολοφάνερο για τον Δαμασκηνό ότι ήταν άμεση προτεραιότητα και υπήρχε ανάγκη να μελετηθεί εκ νέου και να απαντηθεί το ερώτημα της σχέσης των Ορθοδόξων Εκκλησιών προς τις άλλες Εκκλησίες και εκκλησιαστικές κοινότητες. Αυτό το τόνιζε συχνά–πυκνά¹⁸ και μάλιστα από την υπεύθυνη θέση του προϊσταμένου της Γραμματείας επί της προπαρασκευής της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας¹⁹.

Η αναγκαιότητα αυτή θα αποκρυσταλλωθεί και σε επίσημο, πανορθόδοξο επίπεδο, από όλες τις Ορθόδοξες Εκκλησίες και θα ενταχθεί μεταξύ των θεμάτων της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας²⁰. Αποτελεί σε τελική ανάλυση τη μεγαλύτερη εκκλησιολογική πρόκληση που έχει να αντιμετωπίσει η Ορθόδοξη Εκκλησία σε σχέση με τη στάση της έναντι των άλλων χριστιανών, αφού αφορά στην όλη παρουσία της Ορθοδοξίας στον κόσμο. Επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο σχετίζονται οι Ορθόδοξες Εκκλησίες όχι μόνο με τις άλλες Εκκλησίες αλλά με τις άλλες θρησκείες και φανερώνει κατά πόσο η Ορθοδοξία επιθυμεί τον διάλογο και τη συνεργασία όχι μόνο με τους εκκλησιαστικούς και τους θρησκευτικούς, αλλά και με κοινωνικούς εταίρους για την αντιμετώπιση των προκλήσεων του σύγχρονου κόσμου. Ο Δαμασκηνός τα αντιλαμβάνεται στο έπακρο όλα αυτά. Δεν είναι τυχαίο μάλιστα ότι επί των ημερών

17. Ο ίδιος εξηγούσε: «Η Ορθόδοξη Εκκλησία θα έδει να αξιοποιήσει την εκκλησιολογικήν διδασκαλίαν αυτής όχι μόνον δια την επιβεβαίωσιν της αυτοσυνειδησίας της, αλλά και δια την υπεύθυνον αξιολόγησιν της μορφής εκκλησιαστικότητος του εκτός αυτής χριστιανικού κόσμου. Τοιαύτη... καθίσταται οσημέραι αναγκαία δια τε την υπεύθυνον συμμετοχίν εις τους διμερείς και τούς πολυμερείς Θεολογικούς Διαλόγους και δια την αυθεντικωτέραν εκκλησιαστικήν εκτίμησιν των αποτελεσμάτων αυτών, ως επίσης και δια την πλέον αξιόπιστον μαρτυρίαν της Ορθοδοξίας εις τον σύγχρονον κόσμον» (βλ. *Συνοδικά ΙΧ. Γ Προσυνοδική Πανορθόδοξος Διάσκεψις Σαμπεζύ, 29 Οκτωβρίου – 9 Νοεμβρίου 1986. Πρακτικά – Κείμενα*, Σαμπεζύ – Γενεύη 2014, σ. 103).

18. Βλ. ενδεικτικά Damaskinos Papandreou, «Einige grundlegende Überlegungen zum Thema Ökumene», *Una Sancta* 58 (2003) 98–101, σ. 99.

19. Βλ. *Συνοδικά ΙΧ. Γ Προσυνοδική*, σ. 103. Με βάση την τοποθέτηση του Δαμασκηνού στην Γ Προσυνοδική και συμφωνώντας με αυτόν ο Μητροπολίτης Καρθαγίνης Παρθένιος (μετέπειτα Πατριάρχης Αλεξανδρείας) διατύπωσε την άποψη ότι οι ορθόδοξοι πρέπει να απαντήσουν ξεκάθαρα στο ερώτημα πώς θεωρούν τους άλλους χριστιανούς: είναι εντός ή εκτός της Εκκλησίας; (βλ. *Συνοδικά ΙΧ, Γ Προσυνοδική*, σ. 105).

20. Βλ. για το θέμα περισσότερα Στ. Τσομπανίδης, *Η εκκλησιολογική πρόκληση μετά την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, εκδ. Ostracon, Θεσσαλονίκη 2018.

του ως προϊσταμένου της Γραμματείας επί της προπαρασκευής της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου θα γίνει η πιο επιτυχημένη, πιο πολλά υποσχόμενη απόπειρα προσδιορισμού της εκκλησιολογικής ταυτότητας της Ορθοδοξίας σε αναφορά με την ανάλογη υπαρξιακή ταυτότητα των άλλων Εκκλησιών και ομολογιών²¹.

Ιδιαίτερα η εκκλησιολογική θέση ότι «η Ορθόδοξος Εκκλησία, ως ούσα η μία, αγία, καθολική και αποστολική Εκκλησία, αναγνωρίζει την πραγματική ύπαρξιν όλων των χριστιανικών εκκλησιών και ομολογιών» προβλήθηκε από τον Δαμασκινό σε πολλά γραπτά του και τράβηξε το ενδιαφέρον των ετεροδόξων. Ο ίδιος έθεσε σε σχέση με αυτή μια σειρά εξόχως ευαίσθητων και επιτακτικών ερωτημάτων, φανερώνοντας πόσο καίριος ήταν ο εκκλησιολογικός προβληματισμός του, αφού τα ερωτήματα εξακολουθούν να είναι επίκαιρα και σημαντικά: Ποια είναι η εκκλησιολογική βάση πάνω στην οποία οι ορθόδοξοι στηρίζουν τις ενωτικές προσπάθειές τους με άλλες Εκκλησίες, οι οποίες ομολογούν την ίδια πίστη στον Ιησού Χριστό ως Κύριο και Λυτρωτή του κόσμου; Ποια διαφορά υπάρχει στην ορθόδοξη εκκλησιολογία μεταξύ «αιρετικών» και «σχισματικών»; Μπορεί μία Εκκλησία η οποία ταυτίζει τα όριά της με αυτά της μίας, αγίας, καθολικής και αποστολικής Εκκλησίας να δέχεται παρόμοια αυτοσυνειδησία άλλων Εκκλησιών χωρίς να σχετικοποιεί τη δική της συνέχεια και συνέπεια;

21. Στην Γ΄ Προσυνοδική Πανορθόδοξη Διάσκεψη στο Σαμπεζύ/Γενεύη το 1986, ίσως στο πιο σημαντικό σταθμό κατά την προσυνοδική πορεία της Ορθοδοξίας στο κείμενο «Σχέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας προς τον λοιπό χριστιανικό κόσμο», διατυπώνεται ομόφωνα: «Η Ορθόδοξος Εκκλησία, ως ούσα η μία, αγία, καθολική και αποστολική Εκκλησία, έχει πλήρη συνείδησιν της ευθύνης αυτής δια την ενότητα του χριστιανικού κόσμου, αναγνωρίζει την πραγματική ύπαρξιν όλων των χριστιανικών εκκλησιών και ομολογιών, αλλά και πιστεύει ότι αι προς ταύτας σχέσεις αυτής πρέπει να στηρίζονται επί της υπ' αυτών όσον ένεστι ταχύτερας και αντικειμενικωτέρας αποσαφηνίσεως του όλου εκκλησιολογικού θέματος...» (βλ. το σημαντικό αυτό κείμενο-απόφαση της Γ΄ Προσυνοδικής Πανορθόδοξης Διάσκεψης στο Σαμπεζύ στο Δαμασκινό Παπανδρέου, Μητροπολίτης Ελβετίας, *Λόγος Διαλόγου. Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1997, σ. 187-197, εδώ η παραπομπή από σ. 187-188). Σήμερα 40 και πλέον χρόνια από την Γ΄ Προσυνοδική και μετά την πραγματοποίηση της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου το 2016 στην Κρήτη, διαπιστώνουμε ότι το ίδιο κείμενο διατυπώθηκε με τρόπο άτολμο και πιο συντηρητικό σε σχέση με εκείνη και δεν προχώρησε σε μια ξεκάθαρη τοποθέτηση σε σχέση με τη μορφή εκκλησιαστικότητας του λοιπού χριστιανικού κόσμου αποδεικνύοντας πόσο η θεολογική σκέψη και το όραμα του Δαμασκινού και των συνοδοιπόρων του τότε προηγούνταν της εποχής τους (βλ. για τον προβληματισμό Στ. Τσομπανίδης, *Η εκκλησιολογική πρόκληση*).

Τα ερωτήματα αυτά ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός τα θεωρεί ως τα πιο ακανθώδη και επιτακτικά στη σημερινή κατάσταση, που πρέπει να ληφθούν υπόψη από όλες τις Ορθόδοξες Εκκλησίες, γιατί οδηγούν στην εμβάθυνση των θέσεών τους²². Θεωρεί ότι απαντήσεις σε ουσιαστικές διαστάσεις των παραπάνω ερωτημάτων δίνει η Γ΄ Προσυνοδική Πανορθόδοξη Διάσκεψη στις τοποθετήσεις της για το θέμα «Ορθόδοξη Εκκλησία και Οικουμενική Κίνηση»²³. Με δεδομένο ότι η αυτοσυνηδησία της Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν είναι αποκλειστική, υπογραμμίζει: «Προσωπικώς πιστεύω... ότι η ύπαρξις Εκκλησίας εκτός της Εκκλησίας, εν τη πλήρει εννοία της λέξεως Εκκλησία, είναι δυνατόν να αναγνωρισθεί, εκεί ένθα διαπιστούται αφ' ενός μεν η ενότης της πίστεως, αφ' ετέρου δε η μετ' αυτής αναποσπαστως συνδεδεμένη αποστολική διαδοχή»²⁴.

Επειδή η αποκατάσταση της τέλειαις κοινωνίας μεταξύ των χωρισμένων σήμερα Εκκλησιών είναι ένα μεγάλο και επείγον έργο που απορρέει από τη ρητή και απαραράβατη εντολή του Χριστού «ίνα πάντες έν ώσι», «οφείλομεν» προτείνει ο Δαμασκηνός, «να είμεθα έτοιμοι να αναζητήσωμεν και να αναγνωρίσωμεν την παρουσίαν του Πνεύματος –πράγμα το οποίον σημαίνει: την Εκκλησίαν– και εκτός των ιδικών μας κανονικών ορίων, προς τα οποία ταυτίζομεν την μία, αγίαν, καθολικήν και αποστολικήν Εκκλησίαν. Δυνάμεθα να το πράξωμεν χωρίς να προδώσωμεν την πίστιν μας εις την 'Una Sancta'...». Οδηγούμενοι από το Πνεύμα πρέπει να αναζητούμε, συνεχίζει, όχι τις δυσκολίες στις δυνατότητες, αλλά κυρίως τις δυνατότητες στις δυσκολίες της προσέγγισής μας. «Θα πρέπει πράγματι να αναρωτηθώμεν όχι μόνον αν μας επιτρέπεται να μοιραζώμεθα την αυτήν και μοναδικήν ευχαριστιακίην τράπεζαν, αλλ' επίσης, αντιστρόφως, εάν

22. Βλ. ενδεικτικά στα έργα του: *Θεολογικοί Διάλογοι. Μία ορθόδοξη προοπτική*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 135 εξ. «Die Vorbereitung der panorthodoxen Synode – Aktuelle theologische Fragen und Überlegungen», *Auf dem Weg zur Einheit des Glaubens*, Pro Oriente (Hrg.), Innsbruck/Wien/München 1976, 177-191, σ. 189 εξ. «Die Frage nach der Grenzen der Kirche im heutigen ökumenischen Dialog», *Damaskinos Papandreou, W.A. Bienert, K. Schäferdiek (Hrsg.), Oecumenica et Patristica. Festschrift für Wilhelm Sehneemelcher zum 75. Geburtstag*, Stuttgart / Berlin / Köln 1989, 21-32, σ. 25-26. «Zur Anerkennung der Taufe seitens der orthodoxen Kirche...», σ. 52 εξ.

23. Ο Δαμασκηνός αναφέρεται περισσότερο στη δεύτερη παράγραφο (§2) του κεμένου-απόφαση (βλ. το κείμενο στο Δαμασκηνός Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου*, 175-182, ιδίως σ. 176. Επίσης *Συνοδικά IX*, 311).

24. Βλ. *Θεολογικοί Διάλογοι*, σ. 136. Πρβλ. ενδεικτικά στα άρθρα του «Die Vorbereitung der panorthodoxen Synode...», σ. 190 και «Zur Anerkennung der Taufe seitens der orthodoxen Kirche...», σ. 53 και «Kirchliche Gemeinschaft – aus orthodoxer Sicht», *Una Sancta* 41 (1986) 26-34, σ. 34.

μας επιτρέπεται να την αρνούμεθα»²⁵. Οι παραπάνω τοποθετήσεις φανερώνουν το οικουμενικό εύρος του Μητροπολίτη Δαμασκηνού.

Η εμβέλεια και η σημασία του έργου του Δαμασκηνού φαίνεται και από την ανταλλαγή επιστολών το 2000-01 με τον Καρδινάλιο Joseph Ratzinger (κατοπινό πάπα Βενέδικτο ΙΣΤ΄). Σε αυτές προφωνεί ο ένας τον άλλο «αδελφό και φίλο»²⁶.

Η περιεκτική, μη ομολογιακή-απολογητική οπτική που έχει ο Δαμασκηνός για την Ορθοδοξία τον οδήγησε και στο να απορρίψει το παράδειγμα της εκκλησιολογίας που είναι νομική και ιεραρχική στη μορφή της και ενδιαφέρεται αποκλειστικά για την ομοιομορφία του δόγματος και της εκκλησιαστικής τάξης, αντιλαμβανόμενη την τελευταία ως υποταγή ή συγχώνευση ή απορρόφηση των λοιπών Εκκλησιών. Η οπτική αυτή συνδέεται με τη σαφέστατη απόρριψη της «Οικουμένης της επιστροφής» ως μεθόδου και τρόπου επανένωσης των χριστιανών, καθώς και με την ευκρινέστατη διατύπωση του στόχου της οικουμενικής προσπάθειας από ορθόδοξη σκοπιά και βεβαίως, πριν από όλα, με το πώς οι ορθόδοξοι βλέπουν τους άλλους χριστιανούς. Σύμφωνα με την οπτική αυτή –όπως διατυπώθηκε στην περιώνυμη Δίλωση των ορθοδόξων στη Γ΄ Γενική Συνέλευση του ΠΣΕ στο Ν. Δελχί (1961): «Δεν αναμένεται στατική αποκατάσταση παλαιών μορφών, αλλά μάλλον δυναμική ανανέωση του αειθαλούς ήθους, το οποίοι μόνον δύναται να εξασφαλίσει την αληθή συμφωνία όλων των αιώνων»²⁷.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται η Δίλωση του Μητροπολίτη Δαμασκηνού (Παπανδρέου): «Όταν καλούμεν τους άλλους να επιστρέψουν εις τους πρώτους αιώνας, τούτο δεν σημαίνει κατ' ανάγκην

25. Βλ. την ενδιαφέρουσα ομιλία του στον ρωμαιοκαθολικό Καθηδρικό Ναό της Λυών επ' ευκαιρία του εορτασμού της 1600ής επετείου της Β΄ οικουμενικής Συνόδου (18 Οκτωβρίου 1981), με θέμα «Το Άγιον Πνεύμα εν τη Εκκλησία», *Επίσκεψις* 12, Αρ. 260, 15.10.1981, 12-14, εδώ σ. 13-14 και «Die Vorbereitung der panorthodoxen Synode...», σ. 190.

26. Ο J. Ratzinger, παίρνοντας αφορμή από τις εκκλησιολογικές τοποθετήσεις του Μητροπολίτη Δαμασκηνού και την παραπομπή στο πανορθόδοξο εκκλησιολογικό κείμενο της Γ΄ Προσνοδικής, αναζήτησε και αυτός τη σωστή σχέση ανάμεσα στον ενικό «η Εκκλησία» και τον πληθυντικό «οι Εκκλησίες» και ανέφερε ότι θεωρεί το κείμενο κεφαλαιώδους σημασίας για την περαιτέρω πορεία του διαλόγου. Βλ. «Perspektiven: Briefwechsel zwischen Metropolit Damaskinos und Kardinal Ratzinger», *Internationale Katholische Zeitschrift - Communio* 30 (2001) 282-296 (Μητρ. Δαμασκηνός, σ. 282 κ.εξ., Καρδιν. Ratzinger, σ. 289 κ.εξ., ιδίως σ. 295).

27. Βλ. «Ορθόδοξος Συμβολή εις το Τμήμα επί της Ενότητος», στο Β. Σταυρίδης – Ευ. Βαρέλλα, *Ιστορία της Οικουμενικής Κινήσεως*, (Ανάλεκτα Βλατάδων 47), (Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών), Θεσσαλονίκη 1996, 363-365, εδώ σ. 365.

και ότι απαιτούμεν από αυτούς να αρνηθούν πλήρως την ιδικήν των παράδοσιν, ούτε ότι αρνούμεθα τελείως παρ' αυτοίς την ενέργειαν του Αγίου Πνεύματος. Μόνον δια της από εκάστου εξ ημών ανακαλύψεως εκ νέου της ιδικής του αληθινής ζωής, δυνάμεθα αμοιβαίως να αποκτήσωμεν περισσότερον ορθόδοξον πνεύμα»²⁸. «Επομένως», λέει ο ίδιος σε άλλο σημείο, «εν αμοιβαία αγάπη ας επιστρέψωμεν εις τας κοινάς ρίζας μας, εις το Σύμβολον της Νικαίας – Κωνσταντινουπόλεως, βεβαίως ουχί στατικώς αλλά δυναμικώς, προκειμένου ίνα αναζητήσωμεν, ανεύρωμεν και επανεξετάσωμεν τας 'ταυτότητάς' μας εν σχέσει προς τον σύγχρονον κόσμον, την σύγχρονον οικουμενιστικήν πραγματικότητα, το συγκεκριμένον 'ώρα και εδώ', εμπλουτίζοντες τον 'εν χώρῳ' οικουμενισμό μας, προς τον 'εν χρόνῳ' τοιοῦτον, προς ό,τι 'πάντοτε, πανταχού και υπό πάντων επιστεῦθη'»²⁹.

Διαθρησκειακή συνεργασία για δικαιοσύνη, ειρήνη και ακεραιότητα της δημιουργίας

Η σπουδαιότητα του έργου του Δαμασκηνού φαίνεται και από το ότι κατάφερε με βάση την ορθόδοξη εκκλησιολογία, και επειδή ακριβώς ήταν «θεολόγος της Ορθόδοξης Εκκλησίας του σήμερα», έναν συνδυασμό της μέριμνας για πανορθόδοξη ενότητα με τις σχέσεις της Ορθοδοξίας με τις άλλες Εκκλησίες αλλά και με τη διαθρησκειακή συνεργασία με απώτερο στόχο τη συμφιλίωση των λαών και την επικράτηση των ιδεωδών της ελευθερίας και της ειρήνης στον κόσμο προς όφελος του σύγχρονου ανθρώπου. Στην ουσία ακολουθεί αυτό που είχε διακηρύξει η Α΄ Προσυνοδική Διάσκεψη το 1976 στο Σαμπεζύ αποσκοπώντας σε τρία πράγματα: «νά δώσει μίαν θε-

28. Βλ. «Να αναγνωρίσωμεν τον άλλον όπως είναι'. Συνέντευξη του Σεβ. Μητροπολίτου Τρανουπόλεως κ. Δαμασκηνού προς το περιοδικόν 'Λουθηρανικά Τετράδια', *Επίσκεψις* έτ. 9, Αρ. 196, 1.10.1978, 9-13, εδώ σ. 13. Εξηγεί το ίδιο σημείο: «Δια του τρόπου τούτου οι μεν Ορθόδοξοι θα φέρουν πάλιν εγγύτερα προς εαυτούς το αρχικόν ιδεώδες των, ήτοι μίαν ζωντανήν 'πατερικήν θεολογίαν', οι δε Ευαγγελικοί θα οδηγηθούν εις μίαν 'εκκλησιαστικοποίησιν' των, γενικώς δε, η δυτική χριστιανοσύνη εις μίαν υγιά 'απο-λογικοποίησιν' της θεολογίας της χωρίς τούτο να σημαίνει ότι θα αναγκασθή να απαρνηθή τελείως την ουσίαν της και την ιδιάζουσαν ευσεβείαν της». Ο πρωτοποριακός θεολόγος του διάλογου και συνοδοιπόρος του Μητροπολίτη Δαμασκηνού Νίκος Νησιώτης εξηγούσε ότι οι Ορθόδοξοι δεν προσδοκούν από τους άλλους χριστιανούς να επιστρέψουν στην ορθόδοξη ομολογία με τη στενή σημασία, αλλά ότι θα βρουν «τη δική τους Ορθοδοξία» στο δικό τους τόπο (βλ. Ν. Nissiotis, *Die Theologie der Ostkirche im ökumenischen Dialog. Kirche und Welt in orthodoxer Sicht*, Stuttgart 1968, σ. 234 εξ.).

29. Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου (Μητρ. Τρανουπόλεως), «Το θέλημα του Θεού σήμερα», σ. 83.

τικὴν προώθησιν εἰς τὸ θέμα τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου, νά προαγάγῃ τὰς διαχριστιανικὰς σχέσεις καὶ τὴν Οἰκουμενικὴν Κίνησιν ἐπὶ τῷ τέλει τῆς χριστιανικῆς ἐνότητος, καὶ νά προσφέρῃ ὑπηρεσίαν διὰ τῆς ἀνεξιθρήσκου διαθρησκειακῆς συνεργασίας πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα, εἰς διακονίαν τοῦ κυττάρου αὐτῆς, τοῦ μοναδικοῦ καὶ ἀνεπανάληπτου προσώπου τοῦ ἀνθρώπου»³⁰.

Ιδιαίτερα ἡ πρωτοβουλία που ἀνέπτυξε γιὰ τὴν ἐναρξὴ καὶ διεξαγωγὴ τῶν Διαθρησκειακῶν Διαλόγων συνιστοῦσε πρωτοποριακὴ ἐνέργεια, σε περίοδο που ἡ ἀνθρωπότητα δὲν εἶχε γνωρίσει ἐξάρσεις νοσηρῶν φαινομένων βίας ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ καὶ ἦταν ἀκόμη ἀνυποψίαστη γιὰ τὶς συγκρούσεις καὶ τὶς τρομοκρατικὲς ἐπιθέσεις που εἶχαν ὡς προκάλυμμα θρησκευτικὸ μανδύα³¹. Ὁ Δαμασκηνὸς πρωτοπόρησε διοργανώνοντας ἤδη τὴ δεκαετία τοῦ 1970 καὶ 1980 διμερεῖς διαθρησκειακοὺς διαλόγους μεταξὺ τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τῶν ἄλλων δύο μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν, τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Ἰσλάμ. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὡς υπεύθυνος Γραμματέας γιὰ τὴν Προπαρασκευὴ τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου ἀπὸ τὸ 1969 συνόδευσε τὶς διορθόδοξες Προπαρασκευαστικὲς Επιτροπές (1971, 1986, 1990, 1993 καὶ 1999) καὶ τὶς τρεῖς Προσυνοδικὲς Πανορθόδοξες Διασκέψεις τὸ 1976, τὸ 1982 καὶ τὸ 1986, με ὅτι αὐτὸ σημαίνει γιὰ τὰ κείμενα που ψηφίστηκαν, ἀφοῦ οἱ εἰσηγήσεις τῆς Γραμματείας ἀποτελοῦν τὴ βάση τῶν ἐργασιῶν τῶν Προπαρασκευαστικῶν Επιτροπῶν καὶ τῶν ἰδίων τῶν Διασκέψεων καὶ διαμορφώνουν τὰ κείμενά τους. Εἶναι φανερό ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ πιο βαρυσίμαντα πανορθόδοξα κείμενα, αὐτὸ τῆς Γ' Προσυνοδικῆς γιὰ τὴ «Συμβολὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας στὴν ἐπικράτηση τῆς εἰρήνης, τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἀδελφοσύνης καὶ τῆς ἀγάπης μεταξὺ τῶν λαῶν, καὶ στὴν ἄρση τῶν φυλετικῶν καὶ λοιπῶν διακρίσεων»³², εἴν δὲν φέρει τὴ γραφίδα τοῦ Δαμασκηνοῦ, εἶναι βέβαιο ὅτι διαμορφώθηκε ἀπὸ τὸ πνεῦμα του. Αὐτὸ τὸ κείμενο ἐθεσε τὸ ὀρθόδοξο πλαίσιο μέσα στο ὁποῖο θὰ ἀναπτύσσονταν ἔκτοτε οἱ Διαθρησκειακοὶ Διάλογοι.

30. Βλ. *Συνοδικὰ II*, Γραμματεία ἐπὶ τῆς προπαρασκευῆς τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Συνόδου τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας, Ὁρθόδοξον Κέντρον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Chantéby-Γενεύη 1978, σ. 132.

31. Βλ. Μητρ. Κωνσταντίας – Ἀμμοχώστου Βασίλειος, «Ὁ Μητροπολίτης Δαμασκηνός: ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον του...», σ. 3.

32. Βλ. τὸ κείμενο ἀπόφαση στὸ Στ. Τσομπανίδης, «Υπὲρ τῆς Οἰκουμένης», Παράρτημα, 662–675.

Για τον Δαμασκινό «ο διάλογος του Χριστιανισμού με τις άλλες θρησκείες του κόσμου απορρέει από την παγκοσμιότητα του λυτρωτικού έργου του Χριστού και κατανοείται ως ουσιαστική πτυχή της χριστιανικής διδασκαλίας για τη σχέση της Εκκλησίας με τον κόσμο»³³.

Με θεολογική βαθύτητα και με πατερική δύναμη στη σκέψη του μιλάει για τη θέση των θρησκειών στο σχέδιο της θείας οικονομίας, εκπροσωπώντας επάξια και τη θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας: «Υπό την έννοια... της φυσικής αποκαλύψεως του Θεού στον κόσμο νομιμοποιείται η αξιολόγηση των άλλων θρησκειών ως ανηκουσών στο ίδιο σχέδιο του Θεού για τη σωτηρία του κόσμου και ως ηθελμημένων από τον Θεόν οδών για τη δόξα του Θεού και τη σωτηρία των πιστών τους. Η πατερική διδασκαλία ... εκφράζει τη συνείδηση της Εκκλησίας, ότι υπάρχει θεία χάρις και εκτός της εν Χριστώ χάριτος»³⁴.

Εκκινώντας από το παραπάνω θεολογικό πλαίσιο εξηγούσε πειστικά την αναγκαιότητα και τη στοχοθεσία του διαλόγου και της συνεργασίας μεταξύ των θρησκειών. Σημείωνε ότι οι διαθρησκευτικοί διάλογοι αποτελούν όχι μόνο μια εσωτερική ανάγκη των θρησκειών για την ανάδειξη της αυθεντικής τους αυτοσυνειδησίας, αλλά και υπέρτατη κοινή υποχρέωση έναντι του σύγχρονου ταλαιπωρημένου ανθρώπου³⁵, «ο οποίος βιώνει κυριολεκτικά μέχρι μυελού οστέων την τραγική αντιφατικότητα της σημερινής κρίσεως»³⁶. Μεταφέροντας

33. Δαμασκινός Παπανδρέου, *Λόγος Διαλόγου*, σ. 303.

34. Βλ. Μητρ. Δαμασκινού, «Η χριστιανική αλήθεια και η παγκοσμιότητα της σωτηρίας», *Επίσκεψις* 523, 31.10.95, 5–13, σ. 12. Εξηγεί στο ίδιο σημείο: «Πράγματι, η Εκκλησία δεν θεώρησε ποτέ τους προ Χριστού ευσεβείς ως τελείως άμοιρους της χάριτος του Θεού και τελείως ξένους από την παρουσία του Θεού στη ζωή τους, όπως δεν υπεστήριξε ποτέ ότι η απορρέυσασα από το απολυτρωτικό έργο του Χριστού σωτηριώδης χάρις δεν λειτουργεί ενεργητικά και έξω από τον χώρο της Εκκλησίας, η οποία παραμένει πάντοτε για τον Χριστιανισμό η μόνη βεβαία οδός της σωτηρίας για όλους τους ανθρώπους».

35. Με θετικό πνεύμα και ενθουσιασμό δήλωνε: «Ο σύγχρονος άνθρωπος έχει πλέον το δικαίωμα να οραματίζεται μία θρησκευτική συνεργασία, οι δε θρησκείες έχουν το υπέρτατο χρέος να προσφέρουν ευρύτερη υποστήριξη στο όραμα της ειρήνης, της δικαιοσύνης και της ακεραιότητας της δημιουργίας» (βλ. Δαμασκινός Παπανδρέου, *Ορθοδοξία και Κόσμος*, σ. 136).

36. Βλ. Δαμασκινός Παπανδρέου, «Οι διαθρησκευτικοί διάλογοι και η συνάντηση των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών», του ίδιου, *Λόγος Διαλόγου*, 303–346, εδώ σ. 308 και σ. 310, όπου παραπέμπει στις αποφάσεις της Α΄ Προσυνοδικής Πανορθόδοξης Διάσκεψης (Σαμπεζύ, 1976) σε σχέση με τη συμβολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη διαθρησκευτική συνεννόηση και συνεργασία.

την πλούσια εμπειρία του από τις πραγματοποιηθείσες Διαθρησκευτικές Συναντήσεις μάς πληροφορεί με αισιοδοξία ότι διαπιστώθηκε η κοινή αγωνία των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών για τα σύγχρονα προβλήματα του ανθρώπου και του κόσμου και η συνειδητοποίηση της κοινής τους αποστολής να εργαστούν για την εξάλειψη της μισαλλοδοξίας και του θρησκευτικού φανατισμού. Μας πληροφορεί, επίσης, ότι στους διαθρησκευτικούς διαλόγους οι θρησκείες (Χριστιανισμός, Ιουδαϊσμός, Ισλάμ) διαβεβαίωσαν την προθυμία τους να συνεργασθούν στον σύγχρονο οικουμενικό διάλογο για την υπεράσπιση της ειρήνης, της κοινωνικής δικαιοσύνης και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και των λαών, ανεξάρτητα από τις οποιοσδήποτε θρησκευτικές, εθνικές, φυλετικές κοινωνικές ή άλλες διακρίσεις³⁷.

Πανανθρώπινη συνεργασία

Είναι φανερό πως ο ορίζοντας του έργου του Δαμασκηνού υπερβαίνει τον εκκλησιαστικό και θρησκευτικό χώρο και ανοίγεται στην κυριολεξία προς την οικουμένη· απευθύνεται με αγάπη προς κάθε κατεύθυνση, προς κάθε άνθρωπο καλής θελήσεως.

Είναι αυτονόητο για τον Δαμασκινό ότι το ενδιαφέρον της Ορθοδοξίας για τα προβλήματα της βίας, της ανισότητας, της αδικίας, της ανελευθερίας, της πείνας, της καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τελικά ο απανθρωπισμός του ανθρώπου, δεν έχει αποκλειστικό χαρακτήρα· απασχολεί όλους τους χριστιανούς, όλες τις θρησκείες και κάτω από διάφορες μορφές και αποχρώσεις εναρμονίζεται προς τον προβληματισμό ολόκληρης της ανθρωπότητας. Γι' αυτό εργάζεται και αποσκοπεί σε μια πανορθόδοξη, διαχριστιανική, διαθρησκευτική και πανανθρώπινη συνεργασία. Αυτό ξεκινάει από τη βασική εκκλησιολογική θέση ότι δεν νοείται θεολογία που να μη διαλέγεται με τις πέραν της Εκκλησίας πραγματικότητες, που να μην προσλαμβάνει δηλαδή «τη σάρκα» του κόσμου, που να μη σαρκώνεται στο χρόνο και στην ιστορία³⁸, όπως δεν νοείται και Εκκλη-

37. Βλ. Μητρ. Δαμασκινός, *Λόγος Διαλόγου*, ιδίως σ. 345. Επίσης του ίδιου, «Ορθοδοξία, Ιουδαϊσμός και Ισλάμ», στο «Επτά Ημέρες» της εφ. *Η Καθημερινή* 23.5.199, Αφιέρωμα «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο», 27-28, εδώ σ. 28 και του ίδιου, *Ορθοδοξία και Κόσμος*, σ. 135-136.

38. Βλ. ενδεικτικά στο *Ορθοδοξία και Κόσμος*, σ. 72-73 και του ίδιου, «Η σύγχρονη αποστολή της Ορθοδόξου θεολογίας», *Επίσκεψις* ετ. 22, Αρ. 455, 15.2.1991, 12-15, σ. 15.

σία εσωστρεφής, κλεισμένη στον εαυτό της, που να μην ανοίγεται στον κόσμο και την Ιστορία, που να μην προσαρμόζει το μήνυμά της στα αγωνιώδη ερωτήματα του σύγχρονου ανθρώπου, που να μην πραγματοποιεί την κίνηση εξόδου από τον εαυτό της προς συνάντηση, ευαγγελισμό και μεταμόρφωση³⁹. Τελικά, όπως σημείωνε ο ίδιος με έμφαση και δούλεψε εντατικά για αυτό, δεν νοείται ζώσα Εκκλησία, «δεν νοείται Ορθοδοξία χωρίς την πνοή και την αγωνία για την Ορθοπραξία»⁴⁰. Αυτό δείχνει για τον Δαμασκινό ότι ήταν προσωπικότητα κατεχόμενη από την αγωνία των νέων καιρών, που μερμνούσε να δώσει απάντηση στα φλέγοντα προβλήματα της ανθρωπότητας και της σημερινής χριστιανοσύνης, αναπτύσσοντας μια περιεκτική αντίληψη της εκκλησιολογίας, σύμφωνα με την οποία, ενότητα και μαρτυρία, εκκλησία και κόσμος, πνευματική και κοινωνική διάσταση, ιστορία και εσχατολογία, λειτουργία και διακονία είναι άρρηκτα συνδεδεμένα⁴¹.

Καταληκτική παρατήρηση: οικουμενική παρακαταθήκη

Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου ήταν η ψυχή της προετομασίας της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκ-

39. Υπογράμμιζε με αισιοδοξία και προφητική δυναμική: «...η Εκκλησία του Χριστού, η οποία έχει, συμφώνως προς την προέλευσίν της, την αποστολήν να παρακολουθή τα προβλήματα εκάστης εποχής και να ευρίσκη λύσεις, δύναται να συμβάλει εις την υπέρβασιν της πνευματικής, ομολογιακής και εθνικής στενότητας αντιλήψεων ως και των ταξικών και φυλετικών διακρίσεων» (βλ. «Συνάντησις κληρικών και πολιτών εις Ottobeuren με θέμα την ννωμένην Ευρώπην...», σ. 9).

40. Η υπογράμμιση δική μας. Βλ. *Ορθοδοξία και Κόσμος*, σ. 72–73 και «Η σύγχρονη αποστολή της Ορθοδόξου θεολογίας», σ. 15.

41. Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός συνέβαλε μαζί με άλλους ορθόδοξους εργάτες της οικουμένης (όπως οι: Νίκος Νησιώτης, ο μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης [Ζηζιούλας], ο Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος, ο π. Ιον Βρία, π. Vitaly Boronov, ο π. Γεώργιος Τσέτσος, ο Αλέξανδρος Παπαδερός, ο Γρηγόριος Λαρεντζάκης) στη λεγόμενη «ευχαριστιακή θεώρηση» της ενότητας της Εκκλησίας και του κόσμου. Η συμβολή τους έκειται στην ουσιαστική ανανέωση της τριαδολογικής θεολογίας, στην αντίληψη ότι η ενότητα της εκκλησίας θεμελιώνεται στην κοινωνία του τριαδικού Θεού, στην κεντρική θέση που έλαβε η ευχαριστιακή κοινωνία στο διάλογο, στην ευχαριστιακή κοσμική θεώρηση της ζωής και στην κατανόηση της διακονίας και της κοινωνικής αποστολής ως «λειτουργίας μετά τη Λειτουργία».

κλησίας και αποτέλεσε έτσι τον «βηματοδότη» του οικουμενικού παλμού, όχι μόνο στην Εκκλησία του αλλά γενικότερα στον χριστιανικό κόσμο, και πέρα από αυτόν στην ευρωπαϊκή και διεθνή κοινή γνώμη. Κάποια τολμηρά βήματα και πολλές αποφάσεις της Ορθοδοξίας στη Σύνοδο δικαιώνουν την εργασία του και εναρμονίζονται με τον οραματισμό του· άλλα βήματα έμειναν μετέωρα και οι αποφάσεις ήταν άτολμες, ιδίως στο θέμα της σχέσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τις άλλες Εκκλησίες⁴². Όμως ένα πράγμα είναι σίγουρο. Η δυναμική ορθόδοξη εκκλησιολογία που ενσάρκωνε στο πρόσωπο, το έργο και τους οραματισμούς του ο Μητροπολίτης Δαμασκνός, με ανοικτή πάντοτε τη γέφυρα επικοινωνίας προς την οικουμενική θεολογία, αποτελεί σήμερα και θα αποτελεί και στο μέλλον συνεχή υπόμνηση του χρέους της Ορθοδοξίας κατά τη μετασυνοδική πορεία: α) να καθορίσει πιο πειστικά και πιο οριστικά τη θέση της ως προς τον λοιπό χριστιανικό κόσμο, β) να δείξει πέρα από φοβίες και αντιπαλότητες ότι «μπορεί να ελπίζει στο φαινομενικά και με ανθρώπινα μέτρα ακατόρθωτο», και τέλος γ) να διατηρήσει τη ζωτικότητα της και τους μεγάλους οραματισμούς της, που τους χρειάζεται η σημερινή και αυριανή ανθρωπότητα για να βρει τον δρόμο της ειρηνικής και δίκαιης συμβίωσης των ανθρώπων.

42. Βλ. για το θέμα αυτό Στ. Τσομπανίδης, *Η εκκλησιολογική πρόκληση*.

Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός Παπανδρέου και η συμβολή του στην ανάπτυξη των οικουμενικών σχέσεων και του ενδοχριστιανικού διαλόγου

Maria Brun, Δρ Θεολογίας
Ελβετία – Λουκέρνη
(Μετάφραση από τη Γερμανική: Αλεξάνδρα Παύλου)

1.

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Αθιναγόρας (1948–1972) προόριζε τον χαρισματικό φοιτητή Θεολογίας και απόφοιτο της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, Δαμασκηνό Παπανδρέου¹, για μελλοντικό Καθηγητή στην Ανωτάτη Σχολή του Πατριαρχείου. Θέλοντας να τον εφοδιάσει με μια άρτια εκπαίδευση, τον έστειλε στη Δύση, όπου θα προετοιμαζόταν για τη διδακτορική του διατριβή. Κατά τη διάρκεια της πολυετούς δραστηριότητός του ως Αρχιεπίσκοπος Αμερικής (1931–1948), ο Πατριάρχης Αθιναγόρας είχε βιώσει και ο ίδιος τη συμφορά της παγκόσμιας οικονομικής κρίσεως στις απαρχές της δεκαετίας του 1930 και είχε γνωρίσει την πολυπλοκότητα του Νέου Κόσμου μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

«Κατά την ορθόδοξη αντίληψιν, η εκ νέου κήρυξις του Ευαγγελίου στην κοινωνίαν είναι εφικτή μόνον εάν ανατρέξεις εις τις ρίζες της χριστιανικής πνευματικότητος».

Ως εκ τούτου, είχε επίγνωση των προκλήσεων με τις οποίες θα έρχονταν αντιμέτωποι στο άμεσο μέλλον οι μελλοντικοί θεολόγοι και ιεράρχες. Υπό το πρίσμα της ανω-

τέρω συνθήκης, ο Πατριάρχης έστειλε τον Δαμασκηνό, έναν φέρελπι φορέα του μέλλοντος, σε ένα γερμανικό πανεπιστήμιο. Για τον οραματιστή Πατριάρχη ήταν σαφές: η γλωσσομάθεια ανοίγει πόρτες· η γνώση των θρησκευμάτων έμελλε να διαδραματίσει γεφυροποιό ρόλο.

1. Πρβλ. την εκτενή βιογραφία: Brun Maria, Damaskinos Papandreou. Erster Metropolit der Schweiz 1969–2003 / Δαμασκηνός Παπανδρέου. Πρώτος Μητροπολίτης Ελβετίας 1969–2003. Athen / Αθήνα 2011, γερ. / ελλ. 766 σ. – Τα παραθέματα εντός των πλαισίων είναι του Μητροπολίτου Δαμασκηνού.

Έτσι, λοιπόν, ο 23χρονος Διάκονος, ο οποίος, πέραν του ορεινού τοπίου της Αιτωλίας και των Πριγκιποννήσιων στη θάλασσα του Μαρμαρά, δεν είχε γνωρίσει και πολλά από τον κόσμο, βρέθηκε, με μιαν συστατική επιστολή ανά χειράς, σε γερμανικό έδαφος (1959). Η Βόννη και το Μαρβούργο υπήρξαν οι τόποι διαμονής του, απ' όπου το βλέμμα του έμελλε να ανοιχτεί στον κόσμο. Σε τούτο το σημείο ως αναφερόθουν τέσσερις πτυχές:

1 – Τις σπουδές στην ιστορία της Αρχαίας Εκκλησίας ο Δαμασκηνός Παπανδρέου τις ολοκλήρωσε με τη διδακτορική διατριβή «Ίδρυσις και οργάνωσις της Αρμενικής Εκκλησίας μέχρι της Δ' Οικουμενικής Συνόδου», η οποία τον εισήγε στη θεματική μίας ορθόδοξης αδελφής Εκκλησίας.

2 – Οι πανεπιστημιακοί διδάσκαλοι και οι συμφοιτητές του,

«Καλόν θα ήτο για αρχήν να συμβιώσουμε και να μοιρασθούμε τις σκέψεις μας, ούτως ώστε με τον τρόπο αυτόν να φθάσωμεν σε ένα νέο και κοινό βίωμα του Μυστικού της Εκκλησίας».

ιδίως όμως η καθηγήτρια που τον βοηθούσε να βελτιώσει τις γνώσεις του της γερμανικής γλώσσας, του έδωσαν τη δυνατότητα να

έλθει σε επαφή με τον γηγενή πληθυσμό, χάριν στον οποίο δεν γνώρισε μόνον τη ρωμαιοκαθολική και την ευαγγελική-λουθηρανική παράδοση, μα και τη δυτική ιδιοσυγκρασία.

3 – Η συγκριτική θρησκευολογία και η φιλοσοφία της θρησκείας διεύρυναν τους ορίζοντές του πέραν του χριστιανικού κόσμου. Τούτο του φάνηκε χρήσιμο σε μετέπειτα εποχές, όταν στρατεύτηκε υπέρ του διαλόγου των μονοθεϊστικών θρησκειών με τον ιουδαϊσμό και το ισλάμ. Στα ενδιαφέροντά του εντασσόταν, αν και όχι με την ίδια βαρύτητα, και ο βουδισμός.

4 – Επιπλέον, οι ποιμαντικές υπηρεσίες που πρόσφερε ως ιερέας (1961) πλησίον της Βόννης του έδωσαν τη δυνατότητα να αποκτήσει μιαν εικόνα των συνθηκών ζωής των Ελλήνων μεταναστών. Τούτο του επέτρεψε να γνωρίσει την κατάσταση των ορθοδόξων πιστών της Διασποράς στη Δύση.

Οι πρώτοι σταθμοί του βίου του Δαμασκηνού Παπανδρέου καθιστούν σαφές το εξής: Ο δρόμος που είχε χαράξει για εκείνον ο Οικουμενικός Πατριάρχης Αθηνάγορας προδιέγραψε εξ αρχής την εξέλιξη του νεαρού Έλληνα από την ηπειρωτική χώρα, ο οποίος έθεσε εαυτόν στην υπηρεσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου: θεολογία υπό το πρίσμα του Οικουμενισμού.

2.

Εντατικότερα βιώματα περί τον Οικουμενισμό απέκτησε ο Αρχιμανδρίτης (1961) Δαμασκηνός Παπανδρέου στο Ταϊζέ, μian πολίχνη πλησίον του σημαντικού μοναστηριακά Κλυνύ της Γαλλίας, το οποίο εν τω μεταξύ είχε αποκτήσει παγκόσμια φήμη λόγω των νεολαιίστικων οικουμενικών συναντήσεων. Εκεί, ο μεταρρυθμισμένος Ελβετός θεολόγος Roger Schütz (1915–2005) είχε ιδρύσει ήδη κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, το 1942, μian αδελφότητα που διέπετο από τις αρχές του Οικουμενισμού. Αρχικώς προβλέπετο το Ταϊζέ να

«Εάν ήταν δυνατόν να συναντηθούμε κάτω από τον Σταυρό του Χριστού, θα μπορούσαμε να συμβάλλουμε ουσιαστικά στη συμφιλίωση και την ειρήνη του κόσμου».

καταστεί τόπος μιας εν τoις πράγμασι άσκησης του Οικουμενισμού δια της εκεί εγκαταστάσεως ρωμαιοκαθολικών μοναστικών κοινοτήτων καθώς

και της ιδρύσεως Ορθοδόξου Μοναστικού Κέντρου. Ο Πατριάρχης Αθιναγόρας επείσθη υπέρ του εγχειρήματος και το 1965 απέστειλε επί τόπου τον θεολόγο Δαμασκινό Παπανδρέου, ο οποίος βρισκόταν λίγο πριν την αποπεράτωση της διδακτορικής του διατριβής, και τον επιφόρτισε με το καθήκον της δημιουργίας ενός ως άνω περιγραφόμενου κέντρου. Εκείνος ήταν ο κατάλληλος τόπος προκειμένου η ορθόδοξη αδελφότητα να γνωρίσει εκ του σύνεγγυς άλλους χριστιανούς αδελφούς και αδελφές και να καλλιεργήσει μian ζωνηρή ανταλλαγή γύρω από τις διάφορες ζώσες παραδόσεις.

Η υλοποίηση ενός τόσο φιλόδοξου εγχειρήματος στο πλαίσιο

«Η προσπάθεια να ιδωθεί η ιστορία του χριστιανισμού ως ένα κατανοητόν Όλον, είναι κατά μίαν έννοιαν ένα ορθό βήμα εις την πορείαν της αποκαταστάσεως της διασπασμένης ενότητας».

του Οικουμενισμού θα ήταν αδιανόητη μόλις λίγα χρόνια νωρίτερα. Και ναι μεν υπήρξαν από τις αρχές του 20^{ου} αιώνας επιδιώξεις προς την κατεύθυνση της προσεγγίσεως μεταξύ των μεμονωμένων

Εκκλησιών, πρωτοστατούντος του Οικουμενικού Πατριαρχείου το 1902 και το 1920 –χωρίς να ξεχνούμε και τις πλείστες όσες προσπάθειες εκ μέρους των μεταρρυθμιστικών κύκλων, οι οποίες το 1948 οδήγησαν στην ίδρυση του Παγκόσμιου Συμβουλίου Εκκλησιών– ωστόσο το πραγματικό βήμα προόδου έγινε από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Αθιναγόρα από κοινού με τον Πάπα Παύλο ΣΤ' δια της άρσης των Αναθεμάτων το 1964.² Η Β' Βατικανή

2. Tomos Agapis / Τόμος Αγάπης. Βατικανό – Φανάρι (1958–1970). Ρόμη – Κωνσταντινούπολη 1971.

«Τι σημαίνει να συγχωρείς τον εχθρόν σου, το γνωρίζουν όσοι είχαν την ευτυχία να ζήσουν τη γαλήνη που ακολουθεί τη συνώμη».

Σύνοδος είχε προσφέρει το σχετικό πλαίσιο, το οποίο οδήγησε στο προ πολλού αναγκαίο άνοιγμα της Ρωμαϊκής Εκκλησίας προς τους διαιρεμένους αδελφούς και αδελφές. Χάρη στο βήμα αυτό η χριστιανοσύνη άρχισε και πάλι να αναπνέει και με τους «δύο πνεύμονες». Μια πραγματική ευφορία έκανε την εμφάνισή της, η οποία είχε καταλυτική επίδραση στα πράγματα. Ορισμένες Εκκλησίες παρέμειναν συγκρατημένες, ανησυχώντας για τη χριστιανική τους κληρονομιά, όπως λόγου χάριν η Εκκλησία της Ελλάδος και η Μοναστική Πολιτεία του Άθω.

Όλα τα παραπάνω ο Αρχιμανδρίτης Δαμασκηνός τα είχε βιώσει στην Γερμανία και στο Ταϊζέ εκ του σύνεγγυς: την ανακούφιση, τη βαθιά ανάσα ωσάν να είχε απομακρυνθεί ένας ζυγός που βάραινε επάνω στους χριστιανούς αιώνες ολόκληρους, τη χαρά να σμίξεις και πάλι με τους εν Χριστώ αδελφούς και αδελφές καθώς και – πράγμα που συγκίνησε περισσότερο τον νεαρό ορθόδοξο θεολόγο- τις πληγές που ήλθαν στο προσκίνιο, τα βάσανα τόσων ανθρώπων, προκληθέντα από τη διαίρεση της χριστιανοσύνης. Και τα γεγονότα αυτά δεν τον άφηναν πια σε ησυχία.

3.

Χάριν του οικουμενικού αυτού ανοίγματος, ο κόσμος όλος

«Όλα τα λάθη που έχουν διαπράξει ή διαπράττουν οι Εκκλησίες επιστρέφονται κατά κανόνα σε άπασαν την χριστιανοσύνην και πληρώνονται από άπαντες».

έμοιαζε ωσάν να είχε βγάλει φτερά. Ήταν θαρρείς και ουδέποτε είχαν υπάρξει προβλήματα, θαρρείς και πράγματι είχε απομακρυνθεί κάποιο ανάθεμα από τον κόσμο. Οι άνθρωποι είχαν την αίσθηση πως η χριστιανοσύνη είχε επιτέλους ξαναβρεί το ουσιαστικό της περιεχόμενο, το οποίο τελούσε επί αιώνες σε κατάσταση παράλυσης. Ομολογούσαν και πάλι με ευχαρίστηση ότι ήσαν χριστιανοί, δίχως οι προτεστάντες να αναγκάζονται να σιωπούν σε περιοχές καθολικών ή, αντιστρόφως, οι καθολικοί να αισθάνονται μειονεκτικά σε περιοχές μεταρρυθμιστών. Αίφνης ουδείς μπορούσε πλέον να εξηγήσει όλη εκείνη την καχυποψία, αίφνης ουδείς ήξερε ποια ήταν τα στοιχεία εκείνα που είχαν διατηρήσει ανά τους αιώνες πεισματικά ακλόνητες τις προκαταλήψεις. Η δεκαετία του 1960 έμοιαζε με θρίαμβο της Πεντηκοστής:

Χαρμοσύνη ως προς την πίστη, ευγνωμοσύνη στον Θεό, υπερηφάνεια που ίσους χριστιανός ή χριστιανή, εμπιστοσύνη στη ζωή. Η πεντηκοστιανή ετούτη φλόγα ήταν μεταδοτική, ήταν γνήσια.

Ο Πατριάρχης Αθηναγόρας είχε διακρίνει τη σπουδαιότητα της στιγμής. Χωρίς πολλή σκέψη, χάραξε μια νέα πορεία, διότι η Ορ-

«Η επιστροφή στις πηγές δεν είναι οπισθοδρομηση, είναι ένα πρότυπο των πατέρων μας για αυτό που άπαντες πίστευαν ανέκαθεν και παντού».

θοδοξία δεν ήταν δυνατόν να είναι απύσχα από τις παγγίνες αυτές εξελίξεις. Είχε το χρέος να καταθέσει τη μαρτυρία της πίστεώς της, να ομολογήσει ενώπιον της

οικουμένης τη χριστιανική της παράδοση, διότι είχε διατηρήσει σημαντικά στοιχεία της χριστιανικής πίστεως, τα οποία όφειλε να παρουσιάσει στην κατακερματισμένη Δύση ως ζώσα πραγματικότητα και με τον τρόπο αυτόν να συμβάλει στην εδραίωση του αληθινού αγαθού της πίστεως.

Όμως το Ταϊζέ ήταν πολύ μικρό για ένα τέτοιο εγχείρημα. Απαιτείτο ένας τόπος προσβάσιμος δίχως μεγάλα εμπόδια, επεκτάσιμος, κατάλληλος να αναπτύξει ατσάλινη δύναμη: Το Σαμπεζύ πλησίον της Γενεύης! Ο ορθόδοξος πυρήνας στο Ταϊζέ δεν εδιδάλθη, ωστόσο ο Προϊστάμενός του μετατέθηκε στο Σαμπεζύ. Γενεύη: πόλη κοσμοπολίτικη, έδρα πολυάριθμων διεθνών οργανισμών, με αντιπροσωπείες διαφόρων χριστιανικών κατευθύνσεων λόγω της εκεί παρουσίας του Παγκόσμιου Συμβουλίου Εκκλησιών. Εντός του πλαισίου αυτού, οι ορθόδοξες Εκκλησίες εκαλούντο να δημιουργήσουν ένα Κέντρο διεθνούς εμβέλειας, όπου θα ήταν εφικτό να δικτυωθούν μεταξύ τους καθώς και να καλλιεργήσουν την ανταλλαγή με την υπόλοιπη χριστιανοσύνη.

Έτσι το έφεραν τα πράγματα, και ο Δαμασκηνός Παπανδρέου ήλθε το 1969 στην Ελβετία, όπου, ως Μητροπολίτης Τρανουπόλεως (1970), ανακηρύχθηκε Προϊστάμενος του Ορθόδοξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Σαμπεζύ/Γενεύη καθώς και Γραμματέας για την Προπαρασκευή της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξου Εκκλησίας. Το Ορθόδοξο Κέντρο να μεν είχε ιδρυθεί ήδη κατά το έτος 1966, ωστόσο παγκόσμια ακτινοβολία απέκτησε μόνον χάριν στον δυναμικό Μητροπολίτη Δαμασκηνό. Υπό την σκέπη του Μητροπολίτου Χαλκηδόνος Μελίτωνα (1913–1989), τρόπον τινά «Υπουργού Εξωτερικών» του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός έγινε δεκτός σε όλους τους σημαντικούς τό-

πους, γνώρισε διακεκριμένες προσωπικότητες, έμαθε εν τάχει τη

«Βέβαιο, όμως, είναι ότι η Ανατολί και η Δύση θα μπορέσουν να συναντηθούν τότε μόνο, όταν αφήσουν τη μνήμη τους να ανατρέξει στην αρχική συγγενειά τους σε ένα κοινό παρελθόν. Το πρώτο βήμα προς τούτο θα ήταν να συνειδητοποιήσουν ότι τόσο η μία όσο και η άλλη, παρά τις ιδιομορφίες τους, οργανικώς ανήκουν στη μία Χριστιανοσύνη».

«δουλειά». Και αποδείχτηκε πως ο Πατριάρχης Αθηνάγορας είχε ποντάρει στο σωστό χαρτί. Είχε καταφέρει να τοποθετήσει τον σωστό άνθρωπο τη σωστή στιγμή στο σωστό πόστο. Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός ήταν προσπλωμένος στο στόχο του, αποτελεσματικός, πεπεισμένος για την αποστολή του. Η εσωτερική κινη-

τήριος δύναμή του, εν τούτοις, ήταν η δύναμη της πίστεώς του, εδραιωθείσα σε στέρεες θεολογικές γνώσεις και συνοδευόμενη από την οραματική θεώρηση ενός μέλλοντος, στο οποίο ήλπιζε να κυριαρχεί η αυθεντική μαρτυρία της χριστιανικής πίστεως.

4.

Ως Γραμματέας για την Προπαρασκευή της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας, ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός ερχόταν αντιμέτωπος με πλείστα όσα θέματα, ορισθέντα εκ της Προσυνοδικής Πανορθόδοξου Διασκέψεως (ΠΠΔ/Σαμπεζύ 1976) και τελούντα υπό εξέταση εντός ενός πανορθόδοξου πλαισίου. Προκειμένου να ενεργήσει με ταχείς ρυθμούς και να διεξαγάγει επιτυχώς τις προπαρασκευαστικές συζητήσεις με τις διάφορες τοπικές ορθόδοξες Εκκλησίες, επιβίβατο προηγουμένως να προβληματιστεί επ' αυτών και ο ίδιος ο Μητροπολίτης.

Από τον θεματικό εκείνον κατάλογο προκύπτουν δύο τομείς που παρουσιάζουν εν προκειμένω ενδιαφέρον: α. «Οι σχέσεις της Ορθοδόξου Εκκλησίας προς το σύνολο του χριστιανικού κόσμου» και β. «Ορθόδοξη Εκκλησία και Οικουμενική Κίνηση». Στη διάρκεια των αμοιβαίων επαφών κατέστη εν τέλει σαφές πως η θεματική του Οικουμενισμού όφειλε να διαχωριστεί σε δύο τομείς, ή, άλλως ειπείν, να λάβει χώρα σε δύο επίπεδα: α. τις διμερείς επαφές και β. το πολυμερές επίπεδο. Το αυτό όρισε και η Γ' ΠΠΔ (Σαμπεζύ 1986).³

3. Πρβλ. Episkopsis / Επίσκεψις (Σαμπεζύ) 17 (15.12. 1986) Αρ. 369, σ. 14–17. – Η Ε' ΠΠΔ (Σαμπεζύ 2015) ενοποίησε τα δύο ντοκουμέντα σε ένα κείμενο (www.holycouncil.org/pre-conciliar-documents), πράγμα που είχε ως συνέπεια η συρραφή αυτή να απωλέσει κατά την Πανορθόδοξη Σύνοδο (Κρίτη, 16–27 Ιουνίου 2016) την στήριξη αρκετών τοπικών ορθόδοξων Εκκλησιών. Πρβλ. σχετικώς την λεπτομερή μελέτη: Brun Maria, Das Ökumene-Dokument im Wandel der Zeit. Στο: Una Sancta 73 (2018), Αρ. 2, σ. 133–144.

«Από ένα διάλογο ουδόλως αναμένει κανείς να παύσει ο άλλος να είναι αυτός που είναι, αλλά, αντιθέτως, να αναγνωρισθεί όπως ακριβώς είναι».

Τούτο ήταν απόρροια της βασιζόμενης σε συγκεκριμένη εμπειρία επίγνωσης πως οι τοπικές Εκκλησίες και εκκλησιαστικές κοινότητες, με τις οποίες προγραμματιζόταν η

έναρξη συζητίσεων, διέφεραν τα μάλα μεταξύ τους ως προς τη δομή και την ιδιοσυγκρασία τους. Αν σκοπός ήταν να γνωρίσει καλύτερα η μία την άλλη, να υπάρξει αλληλοκατανόηση και εποικοδομητικός διάλογος, έπρεπε να ληφθούν υπόψιν οι εκάστοτε ιδιαιτερότητες, να τύχουν κατανόησης, καθώς και να γίνουν σεβαστές οι ποικίλες παραδόσεις· οι διαφορές αυτές είχαν αναπτυχθεί κατά τη διάρκεια της διαίρεσης αιώνων και δεν ήταν δυνατόν να αγνοηθούν.

Υπό το πρίσμα αυτό, ο Ιδρυτικός Τόμος (1966) προέβλεπε τα ακόλουθα κυρίως καθήκοντα για το Ορθόδοξο Κέντρο στο Σαμπεζύ: α. «Μελέτη της θεολογίας και της πνευματικής ζωής των άλλων Εκκλησιών και των χριστιανικών δογμάτων» και β. «Την προαγωγή της ιδέας του Οικουμενισμού και της ενδοχριστιανικής ενότητας».⁴ Ως εκ τούτου, η επαφή με τους υπολοίπους χριστιανούς καθώς και η δραστηριοποίηση σε οικουμενικούς κύκλους συγκαταλέγονταν στα πρωταρχικά καθήκοντα του Προϊσταμένου του Ορθόδοξου Κέντρου και δεν συνιστούσαν απλώς αναγκαίες προϋποθέσεις για την εξέταση των διαφόρων θεμάτων της Συνόδου. Από τον Μητροπολίτη Δαμασκινό απαιτείτο λοιπόν εξαρχής η εμβάθυνση στο εν λόγω υλικό.

Από την πρώτη στιγμή το σύνθημα ήταν: αμέσως. Δεν πέρασε καιρός από τη μετοίκηση στο Σαμπεζύ (1969), και ο Μητροπολίτης

«Αι Εκκλησίαι δυνηθούν να εξετάσουν από κοινού και να εξηγήσουν αν και κατά πόσον αι διαιρέσεις των θα πρέπει να ερμηνευθούν εν τη εννοία διαφορετικών παραδόσεων και ουχί πλέον ως διαιρέσεις εις την παράδοσιν της μιας πίστεως αυτής καθ' εαυτήν».

Δαμασκινός αφοσιώθηκε στις προπαρασκευαστικές εργασίες για τον επίσημο θεολογικό διάλογο μεταξύ της Ορθόδοξου Εκκλησίας και των Παλαιοκαθολικών (1970), των Αγγλικανών (1970, 1972), της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας (1977, 1978), των Λουθηρανών (1978), των Αρχαίων Ανατολικών Εκκλησιών (1979) και των Μεταρρυθμιστών (1986). Οι προπαρασκευαστικές αυτές συναντήσεις είχαν λάβει χώρα στο Ορ-

4. Centre orthodoxe du Patriarcat oecuménique, Chambésy Genève. 35 ans au service de l'Église et de la théologie oecuménique / Ορθόδοξον Κέντρον του Οικουμενικού Πατριαρχείου, Σαμπεζύ Γενεύης. 35 χρόνια προσφοράς στην Εκκλησία και την οικουμενική θεολογία. Athènes / Αθήνα 2003, σ. 22: Τόμος άρθ. 3· σ. 28: Καταστατικά άρθ. 4.

θόδοξο Κέντρο, όμως στο Σαμπαζύ συνεδρίαζαν και πολλές Μικτές Θεολογικές Επιτροπές. Ως οικοδεσπότης, ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός καλωσόριζε όλους τους καλεσμένους, συμμετείχε δε και ο ίδιος στις συνεδριάσεις ή καλλιεργούσε επαφές σε προσωπικό επίπεδο.

Τούτο είχε ως αποτέλεσμα ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός να

«Δεν μπορεί να αποσιωπηθεί το γεγονός πως ανέκαθεν έβλεπα την Una Sancta και ως προσωπική μου υπόθεσιν».

γνωρίσει εντός λίγων ετών το σύνολο των αντιπροσωπευτικών θεολογικών εκφάνσεων. Το δημιουργηθέν δίκτυο επεκτεινόταν διαρκώς και του προσέ-

φερε τις απαραίτητες διεθνείς διασυνδέσεις που του επέτρεπαν να δρα στοχευμένα και να σημειώνει επιτυχίες. Με απλά λόγια τούτο σήμαινε: προάσπιση της προσεγγίσεως των χριστιανών, δραστηριοποίηση σε θεολογικό επίπεδο με στόχο την υπέρβαση της διαιρέσεως καθώς και τη διαρκή επιδίωξη του οραματικού «ονείρου» της αποκαταστάσεως της ενότητας της Εκκλησίας του Ιησού Χριστού.

5.

Μετά τον «Διάλογο της Αγάπης» μεταξύ Φαναρίου και Βατικανού (1958–1971), έναν διάλογο που όμοιόν του δεν είχε ξαναδεί η Οικουμένη, ήλθε το πλήρωμα του χρόνου για τον «Διάλογο της Αλήθειας», ο οποίος οδήγησε στις συγκεκριμένες διμερείς θεολογικές

«Η τραγωδία της διαιρέσεως είναι το μείζον και κείριον πρόβλημα της χριστιανικής ιστορίας. Μας αναγκάζει να υπερβούμε τη μη φυσιολογική κατάστασή μας, να διανοίξουμε τους τοίχους που μας χωρίζουν, να αναλογιστούμε τον τρόπο που ερμηνεύουμε τα πράγματα, να αναστοχαστούμε».

συζητήσεις μεταξύ των Εκκλησιών και μετέπειτα επεκτάθηκε σε πολυμερές επίπεδο. Εντός του πλαισίου αυτού, η Ορθόδοξος Εκκλησία άρχισε να συνάπτει επαφές με τις υπόλοιπες Εκκλησίες σε διεθνές και εθνικό επίπεδο. Το αυτό έπραξε και στην Ελβετία. Ως πρώτος Μητροπολίτης της νεοσύστατης Μητροπόλεως Ελβετίας (1982), ο Δαμασκηνός κίνησε τις διαδικασίες για την έναρξη διμε-

ρους Ποιμαντικού Διαλόγου μεταξύ των τοπικών ορθοδόξων Εκκλησιών και όλων των χριστιανικών κοινοτήτων στην Ελβετία και στο Πριγκιπάτο του Λίχτενσταϊν. Οι εν λόγω ομάδες συζήτησης συνεδρίαζαν τακτικά και ήσαν άκρως δραστήριες, διότι τώρα οι κληρικοί είχαν τη δυνατότητα να γνωρίσουν ο ένας τον άλλον και να αν-

ταλλάξουν απόψεις σε ζητήματα ποιμαντορικής, κατήχησης, παράδοσης, θεολογίας και ιερών Μυστηρίων. Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός κλήθηκε συντόμως να συνεργαστεί με το «Συμβούλιο χριστιανικών Εκκλησιών της Ελβετίας». [Arbeitsgemeinschaft christlicher Kirchen in der Schweiz (AGCK)].

Σε διεθνές επίπεδο, το Οικουμενικό Πατριαρχείο διόρισε τον Μητροπολίτη Δαμασκηνό συμπρόεδρο δύο Διαλόγων της Οικουμενικής

«Ήτο σημαντικόν οικουμενικόν κατόρθωμα, όταν οι “διηρημένοι χριστιανοί” κατενόησαν ότι ανήκουν εις αλλήλους και επομένως οφείλουν να “μένουν μαζί”. Το επόμενο βήμα είναι να κατανοήσωμεν ότι όλοι οι χριστιανοί έχομεν “κοινήν ιστορίαν”, ότι έχομεν κοινήν

κίνησης, οι οποίοι –τελώντας υπό την αιγίδα του– παραμένουν έως σήμερα οι μοναδικοί θεολογικοί Διάλογοι που έχουν αποπερατώσει τις εργασίες τους. Αυτό αφορά τους Παλαιοκαθολικούς (1874: έναρξη· 1980 – 1987: εποχή Δαμασκηνού και αποπεράτωση) και τους Ανατολίτες Ορθοδόξους (1985: έναρξη· 1988 – 1990: εποχή Δαμασκηνού και αποπεράτωση).⁵

Με το βλέμμα στραμμένο στη σημερινή κατάσταση των διμερών Διαλόγων, οι οποίοι είτε έχουν βαλτώσει είτε προχωρούν με

«Αν, πράγματι, πιστεύομεν εις την θεόσδοτον ενότητα της Εκκλησίας, έχομεν, εις την περίπτωσιν αυτήν, το καθίκον όχι μόνον να εξεύρωμεν τας δυσκολίας εις τας δυνατότητας, αλλά και να αναζητήσωμεν τας δυνατότητας, αι οποίαι υπάρχουν εντός των υφισταμένων

βραδείς ρυθμούς, προκύπτει αναπόδραστα το ερώτημα εάν επαρκεί ο θεολογικός Διάλογος ή τι ακριβώς περιέχει ο «Διάλογος της Αλήθειας». Υπάρχει έλλειψη θάρρους εκ μέρους των Εκκλησιών; Ή μήπως οι παλαιές προκαταλήψεις και τα αρνητικά βιώματα είναι πιο βαθιά ριζωμένα απ' ό,τι

πιστεύαμε; Ας μου επιτραπεί επιπλέον και η εξής ερώτηση: Τι περιμένει ο χριστιανισμός, ειδικά στη σημερινή εποχή;

5. Μετά το πέρας των εργασιών, αμφότερες οι Επιτροπές Διαλόγου κατέθεσαν τα θεολογικά κείμενα κοινής αντίληψης στο Οικουμενικό Πατριαρχείο προς διαβίβαση εις την Αγία και Μεγάλη Σύνοδο με την προσδοκία η τελευταία να διαπιστώσει και να εκφράσει την ενότητα εν τη πίστι των συμμετεχόντων Εκκλησιών. Τούτο δεν συνέβη· δεν υπήρξε σχετικό αντικείμενο συζήτησης. Απογοήτευση απλώθηκε εντός των επηρεαζόμενων Εκκλησιών.

6.

Ο Οικουμενισμός κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνας είναι αδιανόητος δίχως την προσωπικότητα του Μητροπολίτου Δαμασκηνού. Η συμβολή του στην προσέγγιση των χριστιανών μεταξύ τους έγινε αισθητή παγκοσμίως και τιμήθηκε δεόντως· αυτό μαρτυρούν οι δεκατέσσερις τιμητικοί διδακτορικοί τίτλοι και οι πολυάριθμες διακρίσεις. Παρά τις πολύπλευρες προκλήσεις, αφενός, και χάριν των θετικών βιωμάτων, αφετέρου, η δραστηριοποίηση του Μητροπολίτου Δαμασκηνού στο πλαίσιο του Οικουμενισμού απεδείχθη πραγματικός εμπλουτισμός. Τούτο τεκμαίρεται εκ των 200 περίπου δημοσιεύσεων σε διαφορετικές γλώσσες και εκ των απείρως πιο πολυάριθμων διαλέξεων, ομιλιών και κηρυγμάτων. Πέραν τούτων, ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός διετέλεσε από το 1974 και Καθηγητής στην καθολική-θεολογική σχολή του πανεπιστημίου της Λουκέρνης: ένα απολύτως πρωτόφαντο γεγονός!

Πολύ γρήγορα κατέστη φανερό πως ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός ήταν μια εξόχως απαραίτητη φωνή της Ορθοδοξίας στη Δύση· η συμμετοχή του σε επιτροπές περί τον Οικουμενισμό άνοιγε δρόμους. Με άγρυπνο πνεύμα, προσωπικό ενδιαφέρον, θεολογική περιέργεια, καλή όσφρηση για τα εκκλησιαστικά πράγματα, με δεκτικότητα και αγάπη για τον άνθρωπο, είχε την ικανότητα να κάνει βήματα προς τους υπόλοιπους χριστιανούς και χριστιανές με μίαν ένταση που εξέπληττε τους άλλους. Η εσωτερική του πεποίθηση ήταν ολοφάνερη, το *feu sacré* του μεταδοτικό, η δημιουργικότητά του αστείρευτη.

Υπάρχει κάποιο κλειδί για την επιτυχία του;

Ας αναφερθούν κυρίως: η αφοσίωσή του στην Εκκλησία του

«Μένοντας πιστός στην αποστολική πίστη και συγχρόνως ανοιχτός σε νέες καταστάσεις, δύνασαι το δίχως άλλο να ανακαλύψεις εκ νέου αδελφές και αδελφούς πέραν των ορίων του οικείου δόγματος».

και οι βαθιές του θεολογικές γνώσεις, πράγμα που σημαίνει πως ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός ήξερε ακριβώς πού βρισκόταν η πνευματική του πατρίδα και ποιες ήταν οι θεολογικές του ρίζες. Ουδέποτε έχανε από τα μάτια του τον στόχο: την ενότητα των χριστιανών. Σε αυτό αφιέρωσε τη ζωή του. Επιπλέον,

τον διέκρινε, όσο λίγους, η ικανότητα να μεταπηδά από την Ανατολή στη Δύση, από τη μία γλώσσα εις την άλλη, και τούτο σήμαινε προσαρμογή των εκφραστικών του μέσων, των τρόπων του και της συμ-

περιφοράς του στην ιδιοσυγκρασία του συνομιλητή του. Ο Μητροπολίτης Δαμασκηνός ζούσε και σκεφτόταν σε δύο κόσμους, συντόνιζε το Είναι του με την Ανατολή και τη Δύση, ήταν αριστοτέχνης στην υπέρβαση συνόρων.

Με τι θα μπορούσε να τον προσομοιάσει κανείς; Η καταλληλότερη εικόνα είναι ο βυζαντινός δικέφαλος αετός.

The Acceptance and Veneration of St. Ambrose in the Greek Orthodox Church and Theology of the 20th Century

*Dr. Christos Arampatzis,
Professor of Christian Literature
Faculty of Theology
Aristotle University of Thessaloniki*

St. Ambrose as a Father of the Church

The title *Father of the Church*, according to the tradition of the Orthodox Church, is applied to her saints, who were graced by the Holy Spirit to reformulate and to transmit, with terms and definitions of their own time, the truth revealed by Christ and proclaimed by the Apostles¹.

The texts of this Latin Father, as texts of the Church, are commentaries upon the revelation of God within history and a recording of the experience of this revelation. At the same time, however, they also comment on the agonizing effort of one man to be initiated and to participate in the salutary and deifying energy of God within the framework of his own space and time.

St. Ambrose lived within an environment with specific cultural conditions of place and time that constitute the vital arena of his interventions. This is why his writings attest to the creative causes of his every initiative, his priorities and even his weaknesses, but also, most important of all, his struggle for the evangelization and salvation of the world. Church life and its needs, as well as the social, anthropological and political concerns of his time determine and influence the framework within which morphologically and

1. Christos Ath. Arampatzis, *Θέματα Εκκλησιαστικής Γραμματολογίας και Πατερικής Ερμηνευτικής*, Θεσσαλονίκη: Ostrakon Publishing, 2014, σ. 57.

methodically St. Ambrose formulates and expresses his thought.

The writings of St. Ambrose can be studied within varying philosophical and historical–literal presuppositions. They utilize ideas and relationships that correspond to their contemporary social reality, seeking the realization of salvation within concrete historical conditions. These texts never aspired to gain laurels of some sort of universality through their particular characteristics.

In Orthodox Theology the Fathers are distinguished from the ecclesiastical writers as to their quality and persistence upon the traditional faith, while in their works there is also a clear reflection of their relationship with God. The causes which compel them to write are usually external and related to the provocations and the questions posed at any time that may threaten or doubt the salutary relationship of God with man². The title of Teacher and Shepherd was attributed to St. Ambrose by Synods of the Church, recognizing thus his remarkable role of leadership that he played in the history of the Church.

The Honor of St. Ambrose in the Orthodox Church

It is already well known in the scholarly research and clearly expressed through her saints and her Synods that the Orthodox Church never used different criteria in recognizing or attributing authenticity and authority among the Greek, Latin, or Syrian speaking Fathers. What always sufficed was their recognition as saints by the Ecumenical or commonly accepted local synods or even by the acceptance of their authority by the subsequent Fathers of the Church³.

St. Ambrose is one of those cases whereby, as I have already noted in a previous study of mine⁴, the above rule of the Orthodox

2. For the distinction of Fathers of Church and Ecclesiastical Writers in Orthodox Theology see more in, Dimitrios G. Tsamis, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία και Κείμενα Πατερικής Γραμματείας. Από την Αποστολική εποχή μέχρι το τέλος της Βυζαντινής περιόδου*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Π. Πουρναρά, 2010, σ. 20–24.

3. For the criteria for the recognition of holiness and the interpretative approach of the Patristic tradition, see more in, Christos Ath. Arampatzis, *Πατερική Ερμηνευτική*, Θεσσαλονίκη: Ostrakon Publishing, 2016.

4. Christos Ath. Arampatzis, Ambrose of Milan in the Byzantine Tradition, στο *Studia Ambrosiana* 9 (2016), 301–322.

Church was applied absolutely, without any reservation over his writings or his theological convictions. This fact is confirmed by the honor and the authority attributed to Saint Ambrose, Bishop of Milan, in virtually all the periods of Church history and especially in the last two centuries. The value of this honor bears particular significance inasmuch as the theological work of St. Ambrose is not translated into Greek, with the exception of some of his works⁵. Specifically, the honor and devotion attributed to his person have left their mark on three significant expressions in the life of the Orthodox Church, which are scientifically accessible.

The first expression is found in the liturgical life and worship. In honor of St. Ambrose there are at least two Services that are extant in the editions of the Church Menaia from the 18th and the 20th century. The first, which is considerably old by an anonymous editor, received additions and completions at the end of the 19th century⁶, while the second one is a composition by the famous hymnographer of the 20th century, Fr. Gerasimos Mikragiannanites⁷.

The second Service is more complete than the first, upon which it is based, since it was composed for the needs of a festive celebration in honor of St. Ambrose (including a festive Divine Liturgy), which were apparently being celebrated during the 20th century. Both Services are distinctive for their completeness and constant references to the extensive contributions of St. Ambrose in resolving the ecclesiastical and theological problems that troubled the Church in the fourth century. Remarkable are the references to the theological contribution of the saint in the victory of Orthodoxy over Arianism and the defense of the title of *Theotokos* to the Virgin Mary. This particular contribution of his consecrates him, according

5. George Valsamis, Άγιος Αμβρόσιος Μεδιολάνων, *Περί του Μυστηρίου της Ενσαρκώσεως του Κυρίου* (Εισαγωγή–Μετάφραση από τα λατινικά), στο http://www.myriobiblos.gr/texts/greek/ambrose_incarntio.html. Stylianos Vasilopoulos, *Άγιου Αμβροσίου επισκόπου Μεδιολάνων, Εξαήμερον*, Αθήνα: Νεκ. Παναγόπουλος, 1998. Fotios Sot. Ioannidis, *Αμβρόσιος Μεδιολάνων. De Paenitentia – Περί Μετανοίας* (Εισαγωγή – Κείμενο – Μετάφραση – Σχόλια), Θεσσαλονίκη: Ostrakon Publishing, 2018.

6. *Μνβαίον του Δεκεμβρίου* (εκδ. Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανού του Ιμβρίου), εν Αθήναις: Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, 1975, σ. 48–54.

7. Gerasimos Mikragiannanitis (Friar), *Ακολουθία του εν αγίοις πατρός ημών Αμβροσίου επισκόπου Μεδιολάνων, Γρηγόριος ο Παλαμάς* 815 (2007), σ. 77–97. Gerasimos Mikragiannanitis (Friar), *Ακολουθία του εν αγίοις πατρός ημών Αμβροσίου επισκόπου Μεδιολάνων*, εν Αθήναις: τύποις Φοίνικος, 1947.

to the hymnographers, as an *Illuminator of the Church, a vessel of the Spirit and a prototype of a hierarch*. Included in these two Services are also two Canons, with Byzantine origins, honoring St. Ambrose; one is composed by Joseph the Hymnographer from Sicily⁸ and the other by Theophanis, possibly his disciple⁹.

The second area of Church life where the honor and the authority of St. Ambrose is particularly respected has to do with the writing of lives of the saint. Most often their composition does not follow the prototypes and the biographical formulations of the Latin biography, which, as we know, had been translated into Greek well before the end of the first millennium. The Byzantine and post-Byzantine biographers prefer to draw information from the Church historians and other Greek sources, as these tended to better serve their purposes.

Thus, we encounter the extensive biography of St. Ambrose composed by Symeon the Translator (*Metaphrastes*)¹⁰ in the 10th century, which is paraphrased and translated into the vernacular Greek of the 17th century by Agapios Landos in his book *New Paradise (Neos Paradisos)* in 1641¹¹.

If we exclude St. Nicodemos of the Holy Mountain, who paraphrases in the vernacular the brief text dedicated to St. Ambrose in the *Synaxarion of Constantinople* (10th century)¹², all the other biographers in the 19th and 20th century reproduce or have as their source the extensive paraphrased text of Agapios Landos. In this extensive text, beyond the information about the life and the ecclesiastical activities of the Saint, there is also a reference to the miracles of St. Ambrose before and after his death.

We refer to these biographical texts, even though we know that they do not claim scientific confirmation, because of the fact of their broad readership among the faithful of the Orthodox Church, as well

8. *Μηνναίον του Δεκεμβρίου*, σ. 48.

9. *Μηνναίον του Δεκεμβρίου*, σ. 49.

10. Symeon the Translator (Metaphrastes), Βίος και Πολιτεία του οσίου πατρός ημών Αμβροσίου επισκόπου Μεδιολάνου, *PG 116*, 861A – 882D.

11. Agapios (Landos) friar of Crete, *Βιβλίον Καλούμενον Παράδεισος. Εκ των Λόγων του οσίου και Θεοφόρου πατρός ημών Συμεώνος του Μεταφραστού*, 1797, σ. 252 – 264.

12. Nicodemos of the Holy Mountain, *Συναξαριστής των Δώδεκα μηνών του ενιαυτού*, τομ. Α', Αθήναι: Δόμος, 2005, σ. 619 – 620.

as of their current circulation through Church websites with thousands of readers, as we have had the opportunity to confirm.

The third area where we discern the honor and authority of St. Ambrose in the Orthodox Church is the area of iconography. During the 20th century, those who do research in the Byzantine and post-Byzantine monuments confirm in their publications that the Bishop of Milan is perhaps the most often iconographically depicted saint of the Latin tradition. The first depictions of St. Ambrose during the post-Byzantine period are found primarily in central and western Greece and on the Holy Mountain. As noted by an ever-memorable colleague, Maria Kazamia - Tsernou, the saint is usually included in isolated depictions of holy hierarchs within the Holy Sanctuary, sometimes as a bust and other times full-bodied¹³.

The presence of St. Ambrose is also frequent in the central churches of the monasteries of the Holy Mountain, whose wall-paintings are mostly from the post-Byzantine period. The oldest depiction of St. Ambrose on Mt. Athos is located upon the south wall of the central church in the Monastery of Megiste Lavra (1534/1535), while similar depictions to these previous iconographies are found in the central churches of the Monasteries of Koutloumousiou, Xenofontos, Dionysiou, Docheiariou, Pantokratoros and Simonos Petras. In the chapel of the Holy Sash (*Aghias Zonis*) of the Monastery of Vatopaidi, the holy hierarch Ambrose is depicted with St. Amphilochios, in a painting by the guild of iconographers from Karpenisi in 1860.

The iconographers of the famous artistic guilds of Choniates, Samarites and Karpenisiotes, who worked throughout the Greek regions during the 18th and especially the 19th century, included in their iconographic compositions the image of St. Ambrose. The monk and iconographer Dionysios of Fournia in Eurytania, in his book on the *Interpretation of the Art of Painting* (1728–1733)¹⁴, describes St. Ambrose as *an elderly man with a striking beard*, and this influenced the later iconographic types in the 19th and 20th century.

In addition to the monumental iconography, more recent

13. Maria Kazamia – Tsernou, Αμβρόσιος Επίσκοπος Μεδιολάνων. Εικονογραφική προσέγγιση, στο <http://ejournals.lib.auth.gr/synthesis/article/view/4373>.

14. Dionysios of Fournia, *Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης*, εν Πετρούπολει: B. Kirschbaum, 1909, σ. 155, 268, 291.

research has located the depiction of the Saint on portable icons of special interest. One such icon, known as the biographical icon of the Saint, and unique in Greece until now, comes from the Holy Mountain and was painted in 1874. In the central depiction the Saint is painted full-bodied in a frontal view wearing his hierarchical vestments. The central depiction is surrounded with seven incidents in miniature from the life of the Saint, which have no correspondence with any of the analogous western prototypes. The scenes are depicted as we know them from his biography by Symeon the Translator that was paraphrased and circulated widely during the 18th and 19th century in multiple editions.

In conclusion it can be said that the acceptance of the personality of St. Ambrose is confirmed by the continuous and uninterrupted presence in the art of the Byzantine, post-Byzantine and contemporary period. His more general acceptance is also confirmed by his selection for depiction in a prominent position in the churches by the iconographers of the famous iconographic guilds of the 19th and 20th century throughout the Greek territories and on the Holy Mountain.

St. Ambrose and Orthodox Theology from the 16th to the 19th Century

The science of Orthodox Theology has turned its attention systematically to the work of St. Ambrose only during the past century. This does not mean that in the previous centuries St. Ambrose and his work remained unknown and underutilized by Orthodox Theology, even though most times the approach to the literature was difficult since its greatest portion still remains unpublished.

Thus in our effort to understand and to record the way contemporary Orthodox theologians approach the work of St. Ambrose we are confronted with the following question: Was Orthodox Theology ignorant of St. Ambrose during the post-Byzantine period and therefore her involvement with him in the 20th century appears to be in discontinuity with the Byzantine period or does St. Ambrose and his work have a significant place in Orthodox Theology? This question directed our research into the work of the great Orthodox theologians of the 17th, 18th and 19th centuries in order

to determine their judgments and evaluations of the work and personality of St. Ambrose.

We consider this period to begin with the famous scholar of the 17th century, George Koressios¹⁵, who in his time was considered as the par excellence theologian of the Ecumenical Patriarchate. His many important writings, which unfortunately remain for the most part unpublished, are distinguished by a systematic examination of the themes and the disposition of the author to carry out a dialogue with all the sciences of his time and all the prevalent issues and currents in the religious life of Europe.

Within this framework, St. Ambrose, together with St. Augustine¹⁶, play a rather dramatic role in the confrontation with the Protestant theologians of the 17th century. In fact, St. Ambrose is referred to in all the theological issues¹⁷, inasmuch as he is considered to be one of the *blessed leaders of the Church* together with St. Basil the Great, St. Cyril of Alexandria and St. John of Damascus¹⁸.

In his dialogue with the Roman Catholic theologians, Koressios stresses his use of St. Ambrose, both in persuading his conversants over the faulty interpretative proposals of the Scholastics on the question of the *Filioque*¹⁹ as well as in proving the orthodoxy in the positions and understandings of St. Ambrose. He includes him among the Fathers of the Church who reject the *Filioque* as understood by the West after the first millennium. We consider

15. For the personality and work of Georgios Koressios see more in, Nikos M. Stoupakis, *Γεώργιος Κορέσσιος. Η ζωή, το έργο του και οι πνευματικοί αγώνες της εποχής του*, Χίος: Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου, 2000. Panagiotis G. Nikolopoulos, Κορέσσιος Γεώργιος, *ΘΗΕ 7*, Αθήνα, 1965, σ. 835 – 836. Eleni Gianopoulou, Κορέσσιος Γεώργιος, *ΜΟΧΕ 10*, Αθήνα, 2010, σ. 191 – 192.
16. See also, Η τιμή και το κύρος του ιερού Αυγουστίνου στη μεταβυζαντινή Γραμματεία και οι εκτιμήσεις της σύγχρονης Ορθόδοξης Θεολογίας, in Christos Ath. Arampatzis, *Πατερική Ερμηνευτική*, Θεσσαλονίκη: Ostracon Publishing, 2016, σ. 123 – 142.
17. Indicatively see, Nikos M. Stoupakis, *Γεώργιος Κορέσσιος. Η ζωή, το έργο του και οι πνευματικοί αγώνες της εποχής του*, Χίος: Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου, 2000, σελ. 325, 466, 472, 519.
18. Nikos M. Stoupakis, *Γεώργιος Κορέσσιος. Η ζωή, το έργο του και οι πνευματικοί αγώνες της εποχής του*, Χίος: Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου, 2000, σελ. 272 – 274.
19. Georgios Koressios, «Εγχειρίδιον περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος» στο Δοσιθέου Ιεροσολύμων, *Τόμος Καταλλαγής*, Ιάσιο, 1694 & Georgios Koressios, *Διάλεξις μετά τωνών των Φράγκων*, Λονδίνο ή Κωνσταντινούπολη, 1624 / 1627.
20. *Επιστολή Γεωργίου Κορεσίου προς Θεόφιλον Κρυδαλέα*, κωδ. 1338 Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών και κωδ. 641 (473) Βουκουρεστίου in, Nikos M. Stoupakis, *Γεώργιος Κορέσσιος. Η ζωή, το έργο του και οι πνευματικοί αγώνες της εποχής του*, Χίος: Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου, 2000, σελ. 398.

especially significant Koressios effort to discover in the work of St. Ambrose arguments to confront and refute the Protestant interpretations of the Mystery of the Holy Eucharist²⁰. On this issue the Latin Bishop is considered to be a basic supporter of the *Epiclesis*²¹, the Invocation of the Holy Spirit in the celebration of the Holy Eucharist. As often as his opponents insist on opposite interpretations, basing themselves also on St. Ambrose, Koressios offers counter arguments by seeking the correct analysis in the work of the Latin Father. By using this approach, designated by the phrase *let us resolve Ambrose by means of Ambrose*²², Koressios clarifies that the term *similitudo*, used by Ambrose for the mystery in the change of the bread and the wine in the Holy Eucharist to the Body and Blood of Christ, does not mean concurrent resemblance (συμβεβηκώς), nor does it echo the Aristotelian sense as understood by the Protestants and certain Roman Catholic theologians of the 17th century. We believe, the theological work of Koressios, even though unpublished, influenced widely the subsequent theologians in the Orthodox Church, inasmuch as he is mentioned and cited constantly by significant authors of the 18th and 19th centuries, such as Vincentios Damodos (*Dogmatic Theology*)²³, Eugenios Voulgaris (*Dogmaticon*)²⁴, and even by saints such as Nicodemos of the Holy Mountain and Athanasios Parios (*Summary of Sacred Dogmas*)²⁵. In all four of these authors and theologians, St. Ambrose is approached, and his work is analyzed with the same manner as that of Koressios, while most times the passages he had translated into Greek are repeated word for word.

The second in order significant theological approach to the

21. Γεωργίου Κορεσσιού, της Μεγάλης Εκκλησίας θεολόγου, Απολογία ως εκ μέρους των Αρχιερέων της Μεγάλης Εκκλησίας, κατά του συλλόγου των εν Φλανδρία σοφών, Περί της θείας Μεταλήψεως, κωδ. 42 Ζαγοράς in, Nikos M. Stoupakis, Γεώργιος Κορέσσιος. Η ζωή, το έργο του και οι πνευματικοί αγώνες της εποχής του, Χίος: Ομίρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου, 2000, σελ. 390.

22. αχλα΄ 1631 Εν μνή Απριλίω κε΄, Απολογία Γεωργίου Κορεσσιού, θεολόγου της Μεγάλης Εκκλησίας προς τον εν τη Αγγλία των σοφών σύλλογον, ως εκ μέρους των της Κωνσταντινουπόλεως κληρικών, κωδ. 2 (153) Χίου, φ. 656^a in, Nikos M. Stoupakis, Γεώργιος Κορέσσιος. Η ζωή, το έργο του και οι πνευματικοί αγώνες της εποχής του, Χίος: Ομίρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου, 2000, σελ. 382.

23. Vincentios Damodos, Θεολογία Δογματική κατά συντομίαν ή τε Συνταγμάτων Θεολογικών (κριτική έκδοσι π. Γ. Μεταλλινού), Ι Μ. Βατοπεδίου, 2008.

24. Eugenios Voulgaris, Θεολογικόν ή Ιερά Θεολογία, Βενετία, 1872.

25. Athanasios Parios, Επιτομή είτε συλλογή των θείων της πίστεως δογμάτων, Λειψία,

work of St. Ambrose, which left its indelible signpost in the Orthodox theological research, is the work of Adam Zernikavios *On the Procession of the Holy Spirit*, which first appeared in Latin in 1774 and translated into Greek by Eugenios Voulgaris (1797)²⁶. This work constitutes a more composite and systematic treatise on the Trinitarian theology of the western Fathers during the first millennium. Beyond the inclusion of additional evidence for the unanimity of the opinion of the Fathers of East and West on the theme of the Procession of the Holy Spirit that originally was ascertained by the Byzantine authors, Zernikavios offered a new perspective in the theological research of his time.

Faithful to a methodology deriving from his Lutheran past, he attempts a critical approach to the sources of patristic literature, seeking the best texts and discerning the possible adulterations. His purpose is to research the adulterations and alterations imposed by the Latin Scholastic writers and editors in the texts of the great Fathers of the western Church, such as Ambrose, so that they may be presented as being in opposition to the Greek Fathers. In his research, therefore, Zernikavios sets forth all the citations from the works of Ambrose that agree with corresponding positions of the Eastern Fathers on the Procession of the Holy Spirit²⁷. At the same time, he refutes all the different approaches of the western Scholastic tradition, such as that of Peter Lombard, Hugo Etherianus, Manuel Kalekas, who were of the opinion that Ambrose was a supporter of the *Filioque*. Well versed in the Latin language, he analyzes linguistically and meaningfully all the controversial terms and phrases. He researches the manuscript tradition and the various contemporary editions of his time and demonstrates that the older editions of Ambrose's works prior to the 18th century contain more authentic texts on all the controversial passages, while the contemporary editions of his time use falsified texts that are not supported by the manuscript tradition of St Ambrose's works immediately prior to the 15th century, nor even by the references of other Latin authors after the fifth century²⁸.

26. Adam Zernikavios (trans. Eugenios Voulgaris), *Περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος*, τ. Α', Αγία Πετρούπολη, 1797.

27. Adam Zernikavios (trans. Eugenios Voulgaris), *Περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος*, τ. Α', Αγία Πετρούπολη, 1797, σελ. 348 – 350.

28. Adam Zernikavios (trans. Eugenios Voulgaris), *Περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος*, τ. Α', Αγία Πετρούπολη, 1797, σελ. 294 – 295.

In this way Zernikavios and his translator Eugenios Voulgaris offered to the Greek language theology of the East a valuable tool and aid which contained in a Greek translation the texts of St. Ambrose that confirmed his unanimity with the Eastern tradition as to the Trinitarian dogma. The scientific and undisputable way by which the conclusions were presented, made this particular treatise very popular among the theologians of the 19th century and the beginning of the 20th, and thus strengthened even more the conviction that Ambrose is a follower of the tradition of the Cappadocian Fathers on the subject of the Holy Spirit. It should also be emphasized that most of the copies of this treatise are preserved in the Monasteries of the Holy Mountain, where, as it appears, they were studied in particular.

At the turning point between the 19th and the 20th century the learned hierarch and saint of the Church, Nectarios of Pentapolis²⁹, gathered excerpts from the writings of St. Ambrose on the subject of life after death so that he may support the tradition of Memorials practiced by the Orthodox Church.

In summing up, we would support that during this period of time, when various theological issues and controversies arose among the Orthodox theologians, the Saints Ambrose, Augustine, Jerome and Cyprian constituted a secure refuge of support for the teaching of the Orthodox Church on the Mysteries to counter primarily the opinions of the Protestant world. In their exchanges with the Roman Catholic theology itself, however, these Orthodox theologians found that the saint of the western tradition who supports the Orthodox Trinitarian theology is by far St. Ambrose.

St Ambrose in Scientific Research and Orthodox Theology of the 20th Century

The first publication in a scientific journal in Greece that dealt exclusively with St. Ambrose appeared in 1929 in the scholarly journal “Gregory Palamas” of Thessalonica³⁰. It is a presentation by George S. Andreadou made on December 7, 1928 at the cathedral church of Thessalonica on the feast day of St. Ambrose. The saint is presented for the first time as a prototype of an Orthodox hierarch at a time

29. Nectarios of Pentapolis, *Ιερατικών Εγκόλπτιον*, Αθήναι, 2006.

30. George S. Andreades, *Ο Ιερός Αμβρόσιος, στο Γρηγόριος ο Παλαμάς 13* (1929), σ. 129 – 141.

(between the two world wars), when the Orthodox theological research was seeking in her tradition prototypes of shepherds, who could censure the overbearing attitudes of the civil authorities and the slackening of the social morals. Ambrose is placed on the same level of authenticity and authority as the great Fathers of the East and his philanthropic and pastoral work is highly praised. In sketching the profile of the Saint, Georgiou used primarily the Greek sources, such as the Church historians of the fifth and the sixth centuries as well as the life by Symeon the Translator.

Since then and up to the end of the 20th century the theological research on St. Ambrose may be divided into four sections: **1)** in Patristic research, **2)** in the history of Doctrine and Dogmatics, **3)** in Liturgics and **4)** in Church history.

1. *St. Ambrose in Orthodox Patristic Research*

In the area of Orthodox Patrology St. Ambrose holds a central position in an effort to emphasize the common patristic tradition of the first millennium, but also at the same time to support the superiority of the eastern tradition over the western Fathers. From the decade of the 1930's, when the first systematic patrology hand-books are published (Balanos)³¹ up to the decade of the 1980's (P. Christou)³², we observe an initial improvisation of the work and the personality of Ambrose, which in many respects follows the corresponding hand-books of the German and the Anglo-Saxon theological research. No effort is made to go more deeply into his work, except to praise his stance against the Emperor Theodosios and the civil authority. The more complete image of St. Ambrose, as a theologian and Church leader, we find in professor Stylianos Papadopoulos in 1990³³. In his extensive study, included in his university hand-book on Patrology, he emphasizes that Ambrose, without being an original theologian, authored a work that became

31. Dimitrios S. Balanos, *Πατρολογία. Οι εκκλησιαστικοί πατέρες και συγγραφείς των οκτώ πρώτων αιώνων*, εν Αθήναις, 1930, σ. 443 – 450.

32. Panagiotis K. Christou, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία. Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού*, Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2005², 246-249.

33. Stylianos G. Papadopoulos, *Πατρολογία. Ο τέταρτος αιώνας (Ανατολή και Δύση)*, τομ. Β', Αθήνα, 1990, σ. 644 – 682.

wholesome spiritual nourishment for a hungering western theology. His charismatic qualities are said to be his divine zeal, his ascetic nature, his willing personality and his ability to popularize and to simplify the faith of the Church. Ambrose is projected as the Father of the western Church who describes the edification and the way of life of the “new man” in Christ based upon the asceticism and the sacramental life of the Church. In spite of the wealth of related citations from Ambrose, an effort is detected to underestimate him in relation to the corresponding Fathers of the East. At the same time, he is criticized for a lack of originality and for a constant adaptation to the conditions of his time, while also noting his borrowings from Philo, Origen, Sts. Basil the Great and Didymus the Blind.

The blame placed by some Orthodox scholars that Ambrose does not proceed into theological depths does not take into consideration that the theological concerns of the East had no correspondence in the western world. Ambrose is presented more generally as the one who embodies in the theological tradition of the West the theological data of the East.

A critical turning point in the research on the work of Ambrose came with the establishment, at the end of the decade of the 1990's, of a department for the study of the Latin Fathers in the School of Theology at the University of Thessalonica. The department was served by professor F. Ioannides, who continues to this day to work primarily in the study of Ambrose and in the translation of his works into modern Greek. Already the work *On Repentance* by the Bishop of Milan³⁴ is circulating in Greek with an extensive introduction, while new translations are being prepared to be added to those already existing (*On the Incarnation* and *On the Six-Day Creation*). A central focus in the research of professor Ioannides is the exegetical tradition introduced by Ambrose in western theology. It is noted that for Ambrose the interpretation of Sacred Scripture is not an autonomous undertaking or a simple intellectual endeavor, but rather an activity inseparably connected with the life of worship in the Church. The Eucharistic assembly and the spiritual experience of the Saints enables, promotes and illumines the interpretation of Sacred

34. Fotios Sot. Ioannides, *Αμβρόσιος Μεδιολάνων. De Paenitentia – Περί Μετανοίας* (Εισαγωγή – Κείμενο – Μετάφραση – Σχόλια), Θεσσαλονίκη: Ostrakon Publishing, 2018.

Scriptures. The Word of God is the lamp that guides the steps of man toward the heavenly gifts, inspiring him to scorn the present worldly things and to aspire to attain the eternal future blessings. The conclusion is drawn that his biblical commentaries reveal the Saint's conviction that sacred history finds its spiritual fulfillment in the life of each believer and that it possesses a clear and definitive eschatological perspective³⁵. Under professor Ioannides' supervision, three significant studies have been completed by new scholars on the teaching of St. Ambrose on the themes of Virginity, the Mysteries and the Procession of the Holy Spirit³⁶. Professor Ioannides was also responsible in organizing, together with the School of Theology in Graz Austria, the Symposium in honor of St. Ambrose at the School of Theology in Thessalonica (2012)³⁷.

2. *The Place of Ambrose in the Conclusions of Orthodox Dogmatic Research*

In the research field of Dogmatics and the History of Doctrines there is predominance by the theological analyses of professor John Romanides, known for his anti-western spirit already from the decade of the 1960's³⁸. This strong critic of Augustinian theology approaches with an entirely different spirit the writings of Ambrose and recognizes in his theology not only the Trinitarian doctrine of the Cappadocians but also all things that "separate" the Orthodox Greek language theology from the corresponding Latin language theology of the West.

35. About the teaching of St. Ambrose of Mediolan see more in. Fotios Sot. Ioannides *Εκκλησιαστική Γραμματολογία της Δύσης*, Θεσσαλονίκη: Ostrakon Publishing, 2014, σ. 117 – 120.

36. Svetzouris Konstantinos. *Αμβροσίου Μεδιολάνων De Spiritu Sancto. Γραμματολογική και θεολογική προσέγγιση*, 2011. Ramnali Stilianī. *Η παρθενία κατά τον άγιο Αμβρόσιο Μεδιολάνων*, 2012. Gkoutziomitrou Dimitra. *Η Διδασκαλία του Αμβροσίου Μεδιολάνων για τα Μυστήρια της Εκκλησίας στα έργα De Sacramentis και De Mysteris*, 2015. Svetzouris Konstantinos. *Παρθενία και Χρηεία. Το ασκητικό ιδεώδες της χριστιανικής ζωής στα νητικά συγγράμματα του Αμβροσίου Μεδιολάνων*. Θεολογική προσέγγιση.

37. International Scientific Conference «*Ambrose of Milan in Cristian Literature and Theology*», co-organized by the Department of Ecclesiastical History, Christian Literature, Archaeology and Art of the Department of Theology of the Faculty of Theology of Aristotle University of Thessaloniki with the Institute for Eastern Orthodoxy and Patristics, Faculty of Catholic Theology of the University of Graz, in Thessaloniki on December 11–12, 2013.

38. Indicatively see Ioannis S. Romanides, *Το προπατορικό αμάρτημα*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς, 2010³. Ioannis S. Romanides, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία της Ορθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας*, τομ. Α'–Β', Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς, 2000⁴.

The primary sources used are the *De Fide* and the *De Spiritu Sanctu*. Ambrose is considered to be a supporter of the opinion that the *Filioque* may be used to express the faith of the Church, as long as with it what is denoted is the mission of the Spirit into the world and *not* his eternal existential Procession from the Father. With citations presented, Romanides proves that when Ambrose uses the *Filioque* he means “the sending forth” of the common energy of the Trinity into the world through the Holy Spirit. Romanides considers that this preference of Ambrose was praised by St. Maximos the Confessor in the seventh century during his stay in Rome.

There are similar conclusions of approval in Romanides regarding the distinction between essence and energy, which is attributed to Ambrose, together with additional approval of Ambrose for his proposals regarding the theophanies of the Old Testament, while corresponding opinions of Augustine on this same topic are met with severe disapproval.

We believe that this stance of Romanides was critical and played a significant role in creating the appreciation among the new generations of Greek theologians for the person of St. Ambrose, in contrast to the opposite image they have of Augustine.

We find similar positions and analyses in the works of the professors of Dogmatics in Thessalonica, Matsoukas³⁹ and Martzelos⁴⁰, during the decade of 1980–1990, who indicate the theological dependence of Ambrose upon Sts. Basil the Great and Didymos the Blind by citing parallel quotations.

The historian of doctrine, K. Scouteris⁴¹, professor in the School Theology at the University of Athens, will at the end of the 20th century produce the most definitive record of the teaching of St. Ambrose in all the particular areas: Trinitarian theology, cosmology, Christology, anthropology and eschatology. He thus succeeded in

39. Indicatively see Nikos A. Matsoukas, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία. Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη*, τομ. Β', Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς, 2003², σ. 130, 131, 543.

40. Indicatively see Georgios D. Martzelos, «Οι απαρχές και οι προϋποθέσεις του Filioque στη Δυτική Θεολογική παράδοση», στο *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός. Μελέτηματα δογματικής θεολογίας Α*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς, 1993, σ. 110 – 112.

41. Konstantinos V. Scouteris, *Ιστορία Δογμάτων. Η ορθόδοξη δογματική διδασκαλία και οι νοθεύσεις της από τις αρχές του τετάρτου αιώνα μέχρι και την Τρίτη Οικουμενική Σύ-*

projecting the total image of this Latin Father in the broader Greek language theological research. In his conclusions, Scouteris notes the authentic missionary and ecclesiastical spirit of St. Ambrose and his agreement with the Eastern Tradition. Special reference is made to the Greek learning of the saint, which had been discerned earlier, in the decade of 1960, by Pan. Nikolopoulos, professor of Byzantine Literature, in a study of his which brought out the breadth of knowledge in the classical paideia and classical world the Latin Father possessed. The style of Scouteris' presentation and the translated excerpts into Greek from Ambrose's writings offer a completeness in the theological evaluation of St. Ambrose, unknown before then in the Orthodox theological research.

3. *St. Ambrose and the Divine Liturgy*

In the research field of Liturgical Theology, the studies of Panagiotis Trempelas⁴² and Evangelos Theodorou⁴³ are focused on the contribution of Ambrose to the development of the so-called *Ambrosian Typikon* and on the witnesses Ambrose provides for the order of the Divine Liturgy and especially for the *Epiclesis* and the consecration of the Holy Gifts, for the memorials and, finally, for the order of Baptism. The various conclusions are supported with extensive citations and quotations from corresponding writings. In the same field of research is the significant study of Panteleimon Rodopoulos (1968)⁴⁴ on the consecration of the Holy Gifts in the liturgical writings of the eastern and western Fathers. The study examines and presents translated into Greek all the passages from the works of Ambrose that, in the opinion of the author, support the Invocation of the energy of the Holy Spirit, which, as a common

42. Panagiotis N. Trempelas, *Αμβροσιανός ή Λειτουργικός τύπος των Μεδιολάνων*, *Θεολογία ΛΓ' 4* (1962) σ. 487 – 502 και *Θεολογία ΛΔ' 1 -2* (1963) σ. 26 – 41, 173 – 195. Panagiotis N. Trempelas, *Αρχαί και Χαρακτήρ της Χριστιανικής Λατρείας. Συμβολαί ει την Ιστορίαν της Χριστιανικής Λατρείας*, Αθήναι: Αδελφότης Θεολόγων ο Σωτήρ, 1993², σ. 117, 129. Panagiotis N. Trempelas, *Λειτουργικοί τύποι Αιγύπτου και Ανατολής*, Αθήναι: Αδελφότης Θεολόγων ο Σωτήρ, 2008³, σ. 5, 10, 84, 168, 210.

43. Evangelos D. Theodorou, *Λειτουργικά στοιχεία εν τοις έργοις του αγίου Αμβροσίου*, *Θεολογία ΝΔ'* (1983), σ. 236 – 242.

44. Panteleimon Rodopoulos, *Ο καθαγιασμός των Δώρων της Θείας Ευχαριστίας κατά τα λειτουργικά κείμενα και τας μαρτυρίας των εκκλησιαστικών συγγραφέων Ανατολής και Δύσης*, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, 2000, σ. 31, 227, 229, 235 – 241, 248, 249, 263.

energy of the Holy Trinity, changes the bread and the wine to the Body and Blood of Christ. In the methodology of his research, this author refutes all the opinions of the western researchers who preoccupied themselves with this subject and supported the opinion that Ambrose was content with the constitutional words of Christ to complete the Mystery.

4. Church History and the Justification of Ambrose as a Bishop

In the science of Church history St. Ambrose has been well established on two levels. Initially he is used to combat the theories in support of the Primacy of the Pope of Rome in the western tradition (Chrysostomos Papadopoulos 1938)⁴⁵ and secondarily he is projected as a model of a bishop who intervenes in the exercise of worldly power and authority when extreme actions are taken, and crimes are committed in its name.

St. Ambrose is embraced and appreciated through the ages as an abiding model of a hierarch who succeeded in uniting in his person both the missionary spirit and the imposing personality of a Church leader in the local community (Anastasiou⁴⁶, Pheidias⁴⁷, Stefanides⁴⁸).

Conclusions

This attempt to record the Orthodox theological research in regard to St. Ambrose has indicated two tendencies:

a) It is ascertained that St. Ambrose is isolated from the Western Tradition and incorporated into the Eastern in virtually all the fields of scientific research of Orthodox Theology. This fact is not something made known and presented for the first time in the 20th century; it is

45. Indicatively see Chrysostomos A. Papadopoulos, *Ιστορία της Εκκλησίας Αντιοχείας*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, 2010, σ. 287, 467. & Chrysostomos A. Papadopoulos, *Το Σύμβολο της Β' Οικουμενικής Συνόδου*, Εν Αθήναις, 1924.

46. Ioannis E. Anastasiou, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τομ. Α', Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2005, σ. 284, 358.

47. Vlasios I. Pheidias, *Εκκλησιαστική Ιστορία. Απ' αρχής μέχρι την Εικονομαχία*, τομ. Α', Αθήναι, 2002³, σ. 342, 344, 447, 515, 563 κ. εξ., 947.

48. Vasilios K. Stefanides, *Εκκλησιαστική Ιστορία. Απ' αρχής μέχρι σήμερα*, Αθήναι: εκδ. Αστήρ, 1990², σ. 105, 147, 148, 163, 176, 278, 307, 349, 491.

a continuation from the previous centuries. The Bishop of Milan is considered to be someone within the ecclesiological realm and the theological framework of the Eastern Tradition.

b) Parallel to this first confirmation, there is also a particularly obvious tendency to devalue the western patristic tradition and its contribution to the unity of the Church and to the confrontation of theological problems. Even though this tendency finds support in the past, up to the 20th century, the authority and the contribution of the Saints of the western tradition to the life of the Church, as compared to those of the eastern Fathers, was never doubted or in any way diminished.

The contradiction that exists in most cases in the conclusions of the theological research proves that such research can strengthen the popular faith of the Church in her Saints only when such research remains true to and consistent with the principles we summarized in the prologue of this presentation. Every Saint, as an incarnation of Christ within a specific historical, linguistic and theological framework, brings the salutary message of the Church to specific people through the questions posed by them. From this perspective, St. Ambrose contemporized, through his own life and experience, the teaching of the Church on the salvation of man in Christ through the Holy Spirit. This is the teaching he transmitted and for this reason is honored by the whole Church as a Saint and “a friend” of Christ.

Social Ethos and Diakonia – A New Ecumenical Mission

Prof. Barbara Hallensleben / Prof. Guido Vergauwen, Fribourg

When the document “For the Life of the World. Toward a Social Ethos of the Orthodox Church” was published in January 2020, the “St. Nicholas Study Center for Eastern Churches” at the University of Fribourg decided to translate it into German¹, and we did not regret the effort we undertook. If Metropolitan Damaskinos would have participated in the preparation of this document, he would certainly have been an engaged ambassador of its message in the field of ecumenical encounter. The document is situated in a direct continuity with the Orthodox Synod in Crete in 2016, which the Metropolitan prepared so tirelessly, without being able to see the fruit of his effort. The Synod’s “Message” states: “The foundation of our theological discussions was the certainty that the Church does not live for herself. She transmits the witness of the Gospel of grace and truth and offers to the whole world the gifts of God: love, peace, justice, reconciliation, the power of the Cross and of the Resurrection and the expectation of eternal life”.² According to the wish of the Ecumenical Patriarch Bartholomew, this call should be concretised. However, he did not call together a pan-Orthodox body for this purpose, but decided to restrict the consultation in the first step to representatives of the Ecumenical Patriarchate.

To briefly characterise the profile of the document, one can choose three key words:

- *Diaspora*: The document bears clear traits of the Orthodox diaspora in North America and the corresponding political, economic and cultural context. Perhaps this is the reason why it has been able to maintain such a dialogical character with a positive connection to the “secular world”.
- *Liturgy*: Each chapter begins with a word from the liturgy, e.g. Chapter I: “It is time to serve the Lord”, Chapter II: “Let us

commend our whole life to Christ our God”, etc. The social expressions are rooted in the unity of proclamation of the Gospel, liturgy and diakonia, linked with a missionary perspective.

- “*Today*”: The document looks for a “third way” between a nostalgic clinging to the past and an uncritical adaptation to today’s world. Father John Chryssavgis, the coordinator of the commission for the elaboration of the document, uses a meaningful image: Only on an absolutely straight road without obstacles can one drive forward, only by looking in the rear-view mirror ...

1. Orthodox “Social Ethos” and Catholic “Social Doctrine”

The choice of using “Social Ethos” in the title of the document is striking: In the Catholic tradition, the term “Catholic Social Doctrine” predominates. This “doctrine” constitutes a whole corpus of texts that has been growing, changing, fluidly integrating contributions by the Popes, the larger magisterium, theology, and local Church initiatives for about 150 years, starting with the Encyclical by Pope Leo XIII. “*Rerum Novarum*” (1891). Therefore, it cannot be directly compared with the new document approved by the Ecumenical Patriarchate. The reference to a “Social Ethos” brings a refreshing new perspective, and it is surprising that commentaries have so far paid little attention to this element. A social doctrine wants to be read, understood, then perhaps “implemented”. At its origin, there is a “teacher”, the Church as “*Mater et Magistra*” (the title of an encyclical by Pope John XXIII from 1961) from whom you learn or to whom you obey. An ethos is the publicly visible communal form of a social life practice. At its origin, there are people who reflect on their own social practice and create and develop it in this process. A Christian social ethos is the way in which faith becomes practise with regard to the social constitution of our world. This conception is less tied to a magisterium, but rather to the whole community of believers. It calls not only for a right doctrine, but for a form of live out of faith. This approach corresponds very well to an understanding of the Church that takes seriously the mission of all believers in the people of God. Perhaps it is even a strength of the Orthodox Social

Ethos that it is not burdened with such a huge amount of texts as is Catholic social doctrine, that tends to be archived in the recently published “Compendium”.³

2. A Christian Social Ethos Instead of “Ethics”

We actually observe a gap between Catholic dogmatics and Catholic social ethics in academia in many cultural areas, especially in the German-speaking world. Dogmatics seems to reflect on the mystery of faith and to address to believers. Social ethics (which therefore no longer calls itself moral theology), tries to argue rationally, ethically, philosophically, and wants to address to everybody in society. As a rule, this position is justified in the following way: We must find a consensus with all people and therefore cannot refer to faith. When the ethical action of Christians legitimises itself “ethically” and renounces a reference to the gospel and the community of the church, it is no longer different from civil action.

What is typical of the Orthodox view is the close link of social action to faith and therefore its explicitly theological form. In the document “For the Life of the World”, every chapter starts with a discreet quotation from Divine Liturgy, so that even the roots of social life in the celebration of faith is remembered. The human being as the image of God and the Church in its proclamation of the Gospel, but also in its mission “for the life of the world” are at the centre. Catholic social doctrine and teaching often argues in terms of “natural law”. Today, however, it is evident that there is no longer any consensus on what might be “natural”. For this reason, it is impressing to find in the document “For the Life of the World” a harmonious connection between the doctrine of faith and the practice of faith, dogmatics and social ethos, without any lack of rational, well-reasoned exposition.

A key passage in this context is § 33 of the document. There it says: “The pursuit of social justice and civil equity – provision for the poor and shelter for the homeless, protection for the weak, welcome for the displaced, and assistance for the disabled – is not merely an ethos the Church recommends for the sake of a comfortable conscience, but is a necessary means of salvation, the indispensable path to union with God in Christ; and to fail in these

responsibilities is to invite condemnation before the judgment seat of God (Matthew 25:41–45).”⁴ The social practice of Christians is relevant to salvation. This sounds so simple and is familiar to us from the texts of the Church Fathers. Yet you hardly find such a clear statement in Catholic social teaching. The Orthodox document strengthens the same aspect by describing itself as “an invitation to further and deeper reflection on the parts of the faithful. More to the point, the social ethos of the Church is fulfilled not simply through the implementation of ethical prescriptions, but also and most fully in the liturgical expectation of the divine Kingdom. Nothing written here can bear much fruit if taken in abstraction from the full sacramental life of those who are called to be immersed in the fire of the Holy Spirit, joined thereby to Christ and, through Christ, to the Father.”⁵

3. The Church as the Essential Contribution of Christians to the Social Question

For ten years, Barbara Hallensleben has been a member of the International Theological Commission. A sub-commission addressed the question of the place of social doctrine in the totality of the doctrine of the faith, but the document did not reach consensus and has not been published. It had a core thesis that was obviously unfamiliar to the Catholic colleagues, but which we discover in the document “For the Life of the World”. The central thesis that the sub-commission tried to present was the following one: *The Church as sacramental witness of the philanthropy of God in her effective presence in history is the essential contribution of Christians to the social question of humankind.* The Church therefore is not only “Mater et Magistra” of a social practice. It is also essentially the place where this practice – out of faith – is lived and witnessed. Therefore, specifically ecclesial practices such as *diakonia* and also *liturgy*, even the proclamation of faith itself, belong to the Christian social ethos. The liturgical quotations at the beginning of the chapters are not a kind of decoration, but an essential part of the social ethos.

This brings up another area that is currently crucial the Catholic context. Barbara Hallensleben is a member of the commission appointed by Pope Francis to discuss the introduction of women deacons in the Catholic Church. The document “For the Life of the

World” culminates in the affirmation: “To this end, the revitalization of the order of the diaconate, male and female, may serve as an instructive way of assimilating and applying the principles and guidelines proposed in this statement”.⁶

The work of the Commission will start in September 2021. We are convinced that women deacons are meaningful only if we recognize and revitalize the meaning of the diaconal Church. In the period immediately following the Council of Vatican II, *diakonia* was the key word for the reform and renewal of the Catholic Church. Yves Congar’s book “For a Servant and Poor Church”⁷ gives witness to this perspective. The “option for the poor” emerged in the reception of the Council in Latin America. Despite – or even because of – the new introduction of permanent deacons, this situation has changed radically. Fearing that the celibacy of priests will be challenged via the permanent deacons, the deacon tends to be treated once again as a marginal figure. The relationship between “social ethos” and “ecclesial *diakonia*” is close in the document “For the Life of the World”, but weak in the Catholic tradition at present, at least in the theological reflection.

4. “For the Life of the World” in Relation to the Russian Orthodox “Social Conception”

20 years before the document “For the Life of the World”, the Patriarchate of Moscow was the first Orthodox Church that published an official document on social questions, entitled “The Bases of the Social Concept of the Russian Orthodox Church”.⁹ Patriarch Bartholomew has written a foreword to the German translation of the new document on the “Social Ethos of the Orthodox Church”, and here he states: “It has to be noted that the text ‘For the Life of the World’ is not an addendum, a supplement or an addition, not a reply to the corresponding text of the Moscow Patriarchate, which has its own value and its own history of reception”.⁸

The Russian document was written a few years after the collapse of the Soviet Union. At that time it was clear that the Russian Orthodox Church had to pronounce its position in the complex transformation processes without being able to refer to any official “social doctrine” from its own ecclesiastical tradition. It is a

courageous document inspired in many respects by Catholic social doctrine. It uses the word “social conception” in its title, to emphasise its practical orientation and its need for further development. Since then, other documents on socially relevant issues have appeared, e.g. the Document on Human Rights and Human Dignity (2008).

Greek-speaking theology was initially reserved or even disapproving the Russian attempt. But essentially, the Russian and the Greek arguments had the same motives: The social statements of the Church should not be detached from the proclamation of the Gospel. The typical feature of the Russian document of the year 2000 is the opening triad Church – Nation – State, with a clear demarcation towards the state: “If the state power compels the Orthodox faithful to turn away from Christ and His Church as well as to sinful deeds detrimental to the soul, the Church must refuse obedience to the state”.¹⁰

Social statements are by their nature more short-lived and locally enculturated than dogmatic-theological statements. Today, they have to respond to the rapid developments in the field of new technologies and digitalisation, gender issues and new challenges in the relationship new challenges in the relationship between Church and State. Therefore, it seems not to be possible to compare in an abstract way the “Russian” and the new “Greek” document.

5. The Ecumenical Inspiration

“For the Life of the World” is characterised by an Orthodox theological way of thought, but the world of experience and language is “Western”, shaped by the North American Orthodox diaspora. This is what makes the document so appealing as a synthesis and so easy to connect with for a dialogue and cooperation between East and West. Not least in areas that are traditionally discussed rather controversially between the Western world and Orthodoxy, the document offers new starting points for a mutual understanding. For example, it not only takes a critical view of human rights, but states: “Orthodox Christians should support the language of human rights, not because this language does full justice to all that God intends for his creatures, but because it preserves the sense of the inviolable uniqueness of every human being and of the primacy of human goods

over national interests, while at the same time providing a legal and ethical grammar on the basis of which all parties can normally reach certain fundamental agreements”.¹¹

Catholic social teaching and the document on the Orthodox social ethos both place the human person at the centre. “Person” is to be understood here in the strict theological sense, not as an individual, as a modern “subject”, but as a being capable of community, as a *zoon politikon*, which, however, must never be treated as a mere means to an end for the community. The universal perspective is also common: Christians are committed to the common good, to the “life of the world”, not only to the “life of Christians”. Anyway, precisely because the social practice of Christians is a social ethos and not a “social doctrine,” perhaps it can no longer be discussed today on a global scale, but needs a concrete local level as a reference. Here we can see the ecumenical potential of the text, which could be discussed and transformed into life in a kind of ecumenical synodality in each case locally, especially in the Orthodox “diaspora”, together with Christians of other Church traditions.

There are no major differences that could hinder intensified cooperation, on the contrary: a social ethos is always concrete, it can only be achieved in an exchange with people of different views in relation to their common living space. A reference should be established with the “Apostolic Diakonia” in Greece, presided from 1972 to 1991 by Archbishop Anastasios (Yannoulatos), now Head of the Orthodox Church in Albania. Cooperation already exists, e.g. in the “Orthodox–Catholic Forum”¹² at European level. Similar initiatives could be taken in many local contexts, e.g. in the framework of the Associations of Christian Churches in the different countries. Today, the Churches are often challenged to take positions on current social issues. There is such a close relationship between the Catholic and Orthodox views that cooperation can become mutually enriching and give more weight to the common voice in public.

Last but not least, Catholics should ask themselves self-critically how alive Catholic social teaching is today and who its primary representatives are. Has Catholic social teaching in many cases not become archived text material? The Catholic Church, too, must think anew about how it can contribute to a credible “social ethos” for our time.

Notes:

1. Für das Leben der Welt. Auf dem Weg zu einem Sozialethos der Orthodoxen Kirche, übersetzt und herausgegeben von Barbara Hallensleben, Aschendorff Verlag: Münster 2020.
2. https://www.holycouncil.org/-/message?_101_INSTANCE_VA0WE2pZ4Y0I_languageId=en_US
3. Päpstlicher Rat für Frieden und Gerechtigkeit (Herausgeber), Kompendium der Soziallehre der Kirche, Herder-Verlag: Freiburg i.Br. – Basel – Wien 2006; in other languages: https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_compendio-dott-soc_ge.html
4. For the Life of the World, § 33.
5. Ibid., § 79.
6. Ibid. § 82.
7. Yves Congar, Pour une Église servante et pauvre, Paris 1965.
8. Accessible online: <https://russianorthodoxchurch.ca/en/social-concepts-index#:~:text=The%20Bases%20of%20the%20Social%20Concept%20of%20the,bodies%20and%20organisations%20and%20the%20non-church%20mass%20media.>
9. Für das Leben der Welt, *ibid.*, page 3.
10. Bases of the Social Concept of the Russian Orthodox Church, III.5 (see note 8).
11. For the Life of the World, § 12.
12. See <https://www.ccee.eu/events/categories/attivita-ecumeniche/forum-europeo-cattolico-ortodosso/>

Επιλογικό Σημείωμα

Η Ελλάδα γεννήσε πολλές λαμπρές προσωπικότητες, οι οποίες άφησαν την δική τους προσωπική σφραγίδα προσφοράς στον τεράστιο πλούτο της Ορθοδοξίας. Ο Μητροπολίτης Αδριανουπόλεως Δαμασκηνός, ο από Ελβετίας, ήταν όπως προκύπτει από το σύνολο των κατατεθέντων στον παρόντα τόμο δοκιμίων, τα οποία αναδεικνύουν την μνημειώδη προσφορά του είτε με εμπειρικές μαρτυρίες και σκέψεις συνεργατών, φοιτητών και ανθρώπων που είχαν την ευλογία να Τον συναντήσουν στην ατραπό του βίου τους, είτε με τις εκπεφρασμένες απόψεις ακαδημαϊκών, κληρικών και ανθρώπων των επιστημών που Τον γνώρισαν δια του έργου του, μια από τις πιο λαμπρές σύγχρονες προσωπικότητες της Εκκλησίας μας.

Ο Μακαριστός αφιέρωσε τη ζωή του στην επισήμανση της προσφοράς του διαλόγου και την εντατικοποίησή του, υπηρετώντας την αγάπη και την ειρήνη, έχοντας εις βάθος γνώση του εσχατολογικού χαρακτήρα της Εκκλησίας μας που επιβάλλει με λόγια απλά να έχει ένα ανθρώπινο πρόσωπο στα τόσα και διαρκώς αναφυόμενα ανθρωπολογικά και μη θέματα, να μαρτυρά την πίστη καθημερινά ενώ παράλληλα να εκμεταλλεύεται τον διάλογο ως πολυτίμητο εργαλείο προκειμένου να αμβλύνει τις διαφορές των ανθρώπων και να διαδώσει το μήνυμά της αγάπης και της αλληλεγγύης «Άγαπητοί, αγαπῶμεν ἀλλήλους, ὅτι ἀγάπη ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐστὶ»¹.

Ήταν ο οικουμενικός θεολόγος, ο ακαδημαϊκός και ο επίσκοπος της Ορθοδόξου Εκκλησίας, με κέντρο αναφοράς τη Μητέρα Εκκλησία, το Οικουμενικό Πατριαρχείο, που προσπάθησε να αντιληφθεί τις αναζητήσεις του σύγχρονου ανθρώπου και αφιερώθηκε σε μια διαρκή προσπάθεια να διδάξει την Ορθοδοξία χωρίς αλλοιώσεις αλλά παραμένοντας Εκείνη την ίδια στιγμή ανταποκρινόμενη πλήρως στις αναζητήσεις και τους προβληματισμούς του σύγχρονου τραυματισμένου ανθρώπου, σε ένα πανανθρώπινο εξελισσόμενο ραγδαία περιβάλλον, όπου αναμένεται η Ορθόδοξη Εκκλησία να «διαλεχθεί δημοουργικά με την πολιτιστική και θρησκευτική ποικιλομορφία.

1. Α΄ Γω. 4:7

Να επανεφεύρει την αληθινή οικουμενικότητα και ανεκτικότητα της, για να προσπεράσει τη μισαλλοδοξία και το φανατισμό»². Βιωματικά ως κορυφαίος θεολόγος απέδειξε, ότι το να είσαι και να ζεις ως σύγχρονος άνθρωπος δεν είναι αξιωματικά οξύμωρο σε σχέση με την ορθόδοξη πίστη και ούτε απαραίτητως λειτουργεί διαβρωτικά προς εκείνη.

Επικεφαλής του Ορθόδοξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Σαμπεζύ της Γενεύης, Προϊστάμενος της Προπαρασκευής της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Εκκλησίας, με δυναμική – ιστορική συμβολή και αταλάντευτη πίστη στην χρησιμότητα και αναγκαιότητα των Διαχριστιανικών και Διαθρησκευτικών Διαλόγων, αντιλήφθηκε δεκαετίες πριν, τον ουσιαστικό ρόλο της αλληλοκατανόησης των διαφορετικών θρησκείων για την ειρηνική συνύπαρξη και τη συνεργασία των λαών. Πίστεψε και αγωνίστηκε για την επικράτηση της ειρήνης και της αγάπης καθώς και την αναγκαιότητα απόκρισης στην κλήση για εν Χριστώ ζωή, δηλαδή εν κοινωνία με τους άλλους και τον Άλλον με Α κεφαλαίο, ενώ συγκεκριμένα έλεγε: «Η αγάπη μας προς τον Θεόν θα μας οδηγήσει προς τους συνανθρώπους μας και η αγάπη μας προς τους συνανθρώπους μας θα μας οδηγήσει προς τον Θεόν»³ ενώ ήταν πεπεισμένος ότι ο διάλογος θα γεφυρώσει αποστάσεις και θα άρει παρανοήσεις, όπως άλλωστε πλέον έχει αποδειχτεί ότι «ο διάλογος με ειρηνευτικές πρωτοβουλίες έχει θετικά αποτελέσματα, όπως η εκτεταμένη μείωση της πόλωσης»⁴.

Ο Μακαριστός μπορεί να ήταν μια Οικουμενική προσωπικότητα και οι υποχρεώσεις όπως και το σύνολο των στοχεύσεών του στο πλαίσιο της προσφοράς του στην Ορθοδοξία και στην ανθρωπότητα μπορεί να μην επέτρεπαν να απουσιάσει συχνά από την έδρα του και το ευρύ πλαίσιο των δραστηριοτήτων του αλλά ουδέποτε στην ιερατική, ακαδημαϊκή και επισκοπική του λαμπρή πορεία λησμόνησε την ιδιαίτερη πατρίδα του, το Θέρμο, την Αιτωλοακαρνανία. Θυμάται ο γράφων σαν να έγινε σήμερα τη συνάντηση που έγινε δεκαετίες πριν, όταν ήταν μαθητής του γυμνασίου στις εορτές του πολιούχου του Αγρινίου Αγίου Χριστοφόρου και είχε την ευλο-

2. Σ. Γιαγκάζογλου, *Πρόσωπο και ετερότητα, Δοκίμιο για μια Θεολογία της ετερότητας*, τομ. 21, (Αθήνα: εκδ. Ίνδικτος, 2006), σελ. 88.

3. Maria Brun, *Damaskinos Papandreou, Erster Metropolit der Schweiz 1969-2003*, (Athen: 2011), σελ. 646.

4. Αρχιμ. Δρ. Αρίσταρχος Γκρέκας, *Η λειτουργικότητα της θρησκείας στον 21ο αιώνα, Η Ορθόδοξη Εκκλησία ως παράγοντας ειρήνης*, (Θεσσαλονίκη: εκδ. Ostracon, 2019), σελ. 49.

γία να συναντήσει τον Μακαριστό. Δεν πρόκειται ποτέ να ξεχάσει το σπινθηροβόλο και γεμάτο δυναμισμό βλέμμα του αλλά και το χαμόγελο και την ανοιχτή αγκαλιά του, την διάθεση για επικοινωνία που έδειξε προς έναν άγνωστο έως τότε για Εκείνον έφηβο. Είναι ο άνθρωπος που ακόμη και σήμερα δια του έργου του συνεχίζει να ομιλεί στην καρδιά των νέων, όπως επιθυμούν οι νέοι να επικοινωνήσουν την Αλήθεια της πίστεώς μας, δηλαδή με «ένα λόγο ουσιαστικό, πολύ απλό, δεν θέλουν πολλές θεωρίες και πράγματα μη πρακτικά, και θέλουν απαντήσεις σύντομες και καθοριστικές για τα ερωτήματα τα οποία θέτουν»⁵.

Δια του παρόντος πολυσυλλεκτικού – αφιερωματικού τόμου η ιδιαίτερη πατρίδα του, το Θέρμο, αποδίδει σήμερα τον ελάχιστο φόρο τιμής με την ελπίδα να αποτελέσει το παρόν πολυσυλλεκτικό πόνημα μία ακόμη υπόμνηση του έργου του, της οξυδέρκειας και του προφητικού του τρόπου και λόγου να φέρνει κοντά τους ανθρώπους και να διδάσκει πίστη και ορθοδοξία χωρίς να στερεί και να στερείται το σύγχρονο κόσμο, την πραγματικότητα, το παρόν.

Θέλω να ευχαριστήσω εκ μέσης όλους τους Ακαδημαϊκούς και Επισκόπους, τους ανθρώπους που τον γνώρισαν ως συνεργάτες ή διά των έργων του ή δια της διαρκούς δυναμικής και της συνεχιζόμενης εμπνεύσεως που έως σήμερα το απότυπώμά του αφήνει και κατέθεσαν εγγράφως τις σκέψεις τους είτε είναι άμεσα αναφερόμενες στο Πρόσωπό του είτε τιμητικά αφιερώνονται στη μνήμη του και αποθησαυρίζονται για να δημιουργηθεί δέκα χρόνια μετά την εκδημία του το ανά χείρας έργο.

Επίσης να ευχαριστήσω τους συνεργάτες – μέλη της επιτροπής επιμέλειας του τόμου, που βοήθησαν στην κοινή προσπάθεια να συντονιστεί και να δημιουργηθεί ο παρόν τόμος. Συγκεκριμένα ευχαριστώ τα μέλη της επιτροπής επιμέλειας και έκδοσης του αφιερωματικού και πολυσυλλεκτικού τούτου πονήματος, τον κ. Χρήστο Ξηρό, Θεολόγο MSc ως υπεύθυνο επικοινωνίας της επιτροπής, και τον κ. Βασίλειο Γούλα, Θεολόγο MSc και Υποψήφιο Διδάκτορα της Κοινωνικής Θεολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών ως ακαδημαϊκό υπεύθυνο. Τέλος να ευχαριστήσω τον άνθρωπο που εμπνεύστηκε αρχικά και υποστήριξε έως τέλους την υλοποίηση του παρόντος, τον Δήμαρχο Θέρμου κ. Σπυρίδωνα Κωνσταντάρα.

5. Συνέντευξη Σεβ. Μητροπολίτη Μεσσηνίας Δρ. Χρυσόστομου Σαββάτου, <https://eleftheriaonline.gr/local/koinonia/ekklisia/item/103492-messiniasxrysostomos-o-logos-mas-tha-prepei-na-ginei-poly-pio-syghronos-nakseperasei-kapoia-stegana>.

Κλείνω με την τόσο επίκαιρη και λόγω της βιουμένης πανδημίας σκέψη του Μακαριστού, την οποία είναι αναγκαίο να μην ξεχνάμε ως ανθρωπότητα και ως λαοί της Ευρώπης: «Είναι συνυφασμένες οι τύχες μας»⁶ και έχοντας αυτή τη ρήση πάντα στο νου μας μπορούμε και οφείλουμε αδιαλείπτως να σμιλεύουμε τη φιλία, την αλληλεγγύη, την ειρήνη, δια της αγάπης και της κατανόησης ανεξαρτήτως φυλής, χρώματος, φύσεως ή θρησκείας ότι «ο Θεός εποίησεν εξ ενός αίματος παν έθνος ανθρώπων κατοικείν επί παν το πρόσωπον της γης»⁷.

Με τιμή,
Ο Συντονιστής της επιτροπής επιμέλειας και έκδοσης,
Χαράλαμπος Καραπάνος
Δικηγόρος
Άμισθος Σύμβουλος Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σχέσεων
Δημάρχου Θέρμου

6. Maria Brun, *Damaskinos Papandreou, Erster Metropolit der Schweiz 1969-2003*, (Athen: 2011), σελ. 622.

7. Πραξ. 17:26.

*«Από ένα διάλογο ουδόλως αναμένει
κανείς να παύσει ο άλλος να είναι
αυτός που είναι, αλλά, αντιθέτως,
να αναγνωρισθεί όπως ακριβώς είναι».*

*Μητροπολίτης
Δαμασκηνός Παπανδρέου*

ISBN: 978-6188564404

9 786188 564404